

**Q. USMONOV, U. JO‘RAYEV,
N. NORQULOV**

O‘ZBEKISTON TARIXI

(XVI—XIX asrning birinchi yarmi)

8-SINF UCHUN DARSLIK

Qayta ishlangan 3-nashri

*O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi
tasdiqlagan*

„O‘QITUVCHI“ NASHRIYOT-MATBAA IJODIY UYI
TOSHKENT—2014

UO*K: 94(575.1)(075)
KBK 63.3(50*)5ya721
U34

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti tarixiy adabiyotlarni nashrga tayyorlash va chop etish bo‘yicha ekspert guruhining 2006-yil 5-iyundagi 1451/1-2-289- sonli xulosasiga binoan, O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta‘limi vazirligining Respublika Ta‘lim markazi tarix fanlari o‘quv-metodik Kengashi tomonidan nashrga tavsiya etilgan.

Mas‘ul muharrir: **Q. Rajabov** — O‘zR FA Tarix instituti bo‘lim mudiri, tarix fanlari doktori.

Taqrizchilar:

A. Zamonov — O‘zbekistonning eng yangi tarixi masalalari bo‘yicha muvofiqlashtiruvchi-metodik markaz bo‘limi boshlig‘i;

U. Haydarov — Buxoro tuman 13-ixtisoslashtirilgan davlat umumta‘lim maktabi o‘qituvchisi.

Darslikdagi har bir mavzuni o‘rganishda Sizga yordamlashuvchi belgilarga e‘tibor bering:

Bu belgi *muhim tarixiy voqealarni yodda tutishni* talab qiladi.

Bu belgi Sizni *berilgan matnni diqqat bilan o‘qishga* undaydi.

Bu belgi *matnda uchraydigan atama va asosiy tushunchalarning mazmunini bilib olishga* da‘vat etadi.

Bu belgi Sizdan *mavzu bo‘yicha berilgan savollarga javob berishni, topshiriqlarni bajarishni* talab qiladi.

Bu belgi *har bir davrga oid topshiriqlarni mustaqil bajarishga* da‘vat etadi.

**Respublika maqsadli kitob jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan
ijara uchun chop etildi.**

ISBN 978-9943-02-763-3

© „O‘qituvchi“ NMIU, 2007

© „O‘qituvchi“ NMIU, 2010

© „O‘qituvchi“ NMIU, 2014

KIRISH

*„...inson o‘zligini anglagani, nasl-nasabini chuqurroq bilgani sari yuragida **Vatanga muhabbat tuyg‘usi** ildiz otib, ulg‘aya boradi“.**

Islom KARIMOV

Aziz o‘quvchi!

8-sinf „O‘zbekiston tarixi“ darsligida XVI asrdan XIX asrning o‘rtalarigacha Vatanimizning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma‘naviy-madaniy hayoti tarixi yoritilgan.

Qariyb 350 yilcha davom etgan bu davrda mamlakatimiz hududidagi ijtimoiy-siyosiy hayot nihoyatda keskinlashadi. Buni Siz so‘nggi temuriyodalardan o‘rtasidagi taxt uchun kurash oqibatida temuriylar davlatining inqirozga uchrashi va uning o‘rnida yangi o‘zbek davlati — shayboniylar davlatining tashkil topishi misolida bilib olasiz.

Darslikda O‘rta Osiyoning uch xonlikka bo‘linib ketishi va buning sabab va oqibatlarini yoritishga alohida e‘tibor berilgan. Siz Buxoro xonligi (amirligi), Xiva va Qo‘qon xonliklarining ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma‘naviy-madaniy hayoti, davlat boshqaruvi, xonliklar o‘rtasida hamisha ham o‘zaro ahillik, hamkorlik bo‘lmaganligini anglash bilan birga, yurt tinchligi va barqarorligini ta‘minlash qanchalik zarur ekanligi haqida saboq chiqarib olasiz.

XVI asrdan boshlab Dashti Qipchoqdan Movarounnahrda kirib kelgan turli o‘zbek qabilalarining mahalliy qardoshlari bilan aralashuvi va uning natijalarini bilib olasiz. Shuningdek, qoraqalpoqlar hayotida ham sodir bo‘lgan jiddiy o‘zgarishlarni, qoraqalpoqlarning xalq bo‘lib shakllanish jarayonini o‘rganasiz.

Bundan tashqari, XVI—XIX asrning birinchi yarmida ajdodlarimizning bunyodkorlik mehnatining yorqin namunalari haqida ma‘lumot olasiz. Darslikdagi har bir mavzuni o‘rganishda Sizga yordam beruvchi belgilarga e‘tibor bering. Ular Sizga tarixiy bilimlarni puxta o‘rganib olishingizda yordam beradi. **„Buni diqqat bilan o‘qing“** talabi qo‘yilgan matnni sinchkovlik bilan o‘qing, uning mazmuni haqida mulohaza yuriting.

* *Karimov I.A.* Yuksak ma‘naviyat — yengilmas kuch. T.: „Ma‘naviyat“, 2008. 90- bet.

I BOB. MOVAROUNNAHR SHAYBONIYLAR HUKMRONLIGI DAVRIDA

I bobni o‘rganish natijasida:

- XV asr oxirida Temuriylar davlatida yuzaga kelgan ahvolni;
- Dashti Qipchoqda „O‘zbek ulusi“ davlatining tuzilganligini;
- Movarounnahr, Xorazm va Xurosonda shayboniylar hokimiyatining o‘rnatilishini;
- Buxoro xonligida shayboniylar sulolasi hukmronligining barham topishi sabablarini bilib olasiz.

1- §. XV asr oxiri—XVI asr boshlarida Xuroson va Movarounnahrdagi siyosiy vaziyat

Siyosiy ahvol

Xuroson hukmdori Shohrux Mirzo 1447-yili vafot etgach, toj-u taxt uchun kurash kuchaydi. Natijada, Xuroson davlati bir necha qismlarga bo‘linib ketdi. Ularning har biri o‘zini mustaqil davlat deb hisoblar edi. 1469-yilda Amir Temurning ikkinchi o‘g‘li

Husayn Boyqaro
(Behzod tomonidan
ishlangan miniatura).

Umarshayxning nabirasi Sulton Husayn Boyqaro Xuroson taxtini egalladi.

Salkam 40 yil hukmronlik qilgan Sulton Husayn Boyqaro davrida ham mamlakatda to‘la osoyishtalik o‘rnatilmagan bo‘lsa-da, Xuroson davlatining xo‘jalik va madaniy hayoti ancha yuksak darajada rivojlandi. Mamlakat obodonchiligi yo‘lida katta ishlar amalga oshirildi. Bunda Husayn Boyqaroning hukmdorlik salohiyati muhim o‘rin tutdi. Vazir Alisher Navoiyning xizmatlari ham benihoya katta bo‘ldi.

1506-yilda Sulton Husayn Boyqaro vafot etdi. Shundan keyin mamlakatda qo‘shhokimiyatchilik vujudga

keldi. Marhum sultonning ikki o'g'li (Badiuzzamon va Muzaffar Husayn) bir vaqtda hukmdor deb e'lon qilindi. Bu hol shusiz ham og'ir kunlarni boshidan kechirayotgan Xuroson davlatini to'la parokandalikka olib keldi. Natijada shayboniylar hujumi arafasida davlat nihoyatda kuchsizlanib qoldi.

Mirzo Ulug'bek vafotidan keyin, Movarounnahrda ham toj-u taxt uchun keskin kurash boshlanib ketdi. Bu kurashda Mironshohning nabirasi Abu Said ibn Sulton Muhammad g'alaba qozonadi va Movarounnahr taxtini egallaydi (1451—1469). U 1469-yilda urushda halok bo'lgach, hokimiyatni birin-кетин dastlab uning ikki o'g'li: Sulton Ahmad va Sulton Mahmud, keyinchalik nabiralari Boysung'ur Mirzo va Sulton Ali Mirzolar boshqargan.

Bobur Mirzo siyosiy kurash maydonida

XVI asr bo'sag'asida Temuriylar davlati taxti uchun kurash maydoniga Zahiriddin Muhammad Bobur chiqdi.

Bobur Mirzo Amir Temurning uchinchi o'g'li Mironshohning chevarasi edi. U 1483-yilning 14-fevralida Andijon shahrida tug'ilgan. Bolalik va yoshlik yillari Andijon va Axi shaharlarida o'tgan. U otasi Umarshayx Mirzo (1455—1494) saroyida o'z davriga yarasha barcha zarur bilimlarni egallagan.

Umarshayx Mirzoni otasi Abu Said Mirzo o'z hukmronligi davrida, dastlab, Kobul viloyatiga, so'ng Farg'ona viloyatiga hukmdor etib tayinlagan. Keyinchalik akasi Sulton Ahmad hukmronligi davrida Toshkent va Sayram ham Umarshayx Mirzoga berilgan. Biroq o'zaro ichki kurashlar natijasida Umarshayx Mirzo qo'l ostida faqat Farg'ona, Xo'jand va O'ratepagina qolgan.

Umarshayx Mirzo 1494-yilda baxtsiz hodisa tufayli halok bo'lgach, hokimiyat 12 yoshli Bobur Mirzo qo'liga o'tdi.

Yodda tuting. Bobur yosh bo'lganligi uchun davlat ishlarini ishonchli beklardan Hojiqozi va o'qimishli, oqila onasi Qutlug' Nigorxonim yordamida boshqarardi.

Bobur Mirzoning siyosiy kurash maydoniga chiqishi Temuriylar saltanatida harbiy-siyosiy vaziyat nihoyatda og'ir-lashgan sharoitga to'g'ri keldi.

U siyosiy kurash maydoniga chiqqan paytda Samarqandda Boysungʻur Mirzo, Toshkentda Bobur Mirzoning togʻasi Sul-ton Mahmudxon, Hirotda esa Sul-ton Husayn Boyqaro hukm-ron edilar.

Bobur Mirzoning Samar-qand taxtini egallashi Bobur Mirzo ham barcha taxt daʻvo-garlariga xos xususiyatlardan xoli emasdi. Uning orzusi ulugʻ bobosi Amir Temur saltanatining markazi — Samarqand taxtini egal-lash edi.

Tez orada Boysungʻur Mirzo bilan ukasi Sul-ton Ali Mirzo oʻrtasida toj-u taxt uchun kurash boshlandi. Bundan xabar topgan Bobur Mirzo 1496-yilda qoʻshini bilan Samarqandni qa-mal qilishga kirishdi. Biroq qish yaqinlashib qolganligi tufayli Samarqand qamalini toʻxtatib, Andijonga qaytishga majbur boʻladi.

1497-yilda Bobur Mirzo yana Samarqandga yurish bosh-laydi va Samarqand qamali boshlanadi. Qamal 7 oydan ortiq davom etdi. Bu vaqtda shahar ichida oziq-ovqat tanqisligi yuz bergani tufayli Boysungʻur Mirzo askarlari orasida parokandalik roʻy beradi.

Tang ahvolda qolgan Boysungʻur Mirzo kam sonli qoʻshini va yaqinlari bilan Qunduz hukmdori Xusravshoh huzuriga qochdi.

Bobur Mirzo esa 1497-yilning noyabr oyi oxirida Samar-qand taxtini egallashga muvaffaq boʻldi.

Andijonda hokimiyat uchun kurash Biroq, bu hol uzoqqa bormadi. Bobur-ning Andijondagi dushmanlari til bi-riktirib, ukasi Jahongir Mirzoni Andijon taxtiga oʻtqazishga erishdilar. Vujudga kelgan harbiy-siyosiy tanglikni tushungan Bobur Mirzo qanday boʻlmasin Andijonni saqlab qolishga qaror qildi va Samarqandni yuz kun idora etgandan soʻng uni tark etishga majbur boʻldi. Samarqand taxtini esa Sul-ton Ali Mirzo egalladi.

Nihoyat, 1500-yilda Bobur Mirzo bilan ukasi Jahongir Mirzo oʻrtasida sulh tuzildi. Unga koʻra, Sirdaryoning shimoliy tarafi Axi shahri bilan Jahongir Mirzoga, daryoning janubiy tomoni Andijon shahri bilan Bobur Mirzoga berildi.

Temuriylar saltanatining boshqa qismlarida ham Fargʻo-nadagi kabi toj-u taxt uchun kurash davom etardi. Oʻsha davr

tarixchisi Muhammad Solih yozganidek, „Hamma bir-biridan qoʻrqar edi. Oʻzlaricha shohlik talab qilib mamlakatda igʻvo urugʻini sochardilar“.

Temuriylar saltanatida boshlangan toj-u taxt uchun ayovsiz kurash oqibatida saltanat inqirozga yuz tutdi. Natijada, koʻpdan buyon Temuriylar saltanati hududlarini egallashni oʻz oldiga maqsad qilib qoʻygan Muhammad Shayboniyxonning Movarounnahr va Xurosonni egallab olishi uchun qulay sharoit vujudga keldi.

Yakunlarni chiqaramiz

- Shohrux Mirzo vafotidan soʻng Xuroson mayda boʻlaklarga boʻlinib ketdi.
- 1469-yilda Xuroson taxtini Husayn Boyqaro egalladi va davlatni birlashtirishga erishdi.
- Mirzo Ulugʻbek vafotidan soʻng boshlangan temuriy-zodalarning toj-u taxt uchun oʻzaro kurashlari oqibatida Movarounnahr tanazzulga yuz tuta bordi.

1. Xurosonda temuriylar hukmronligining zaiflashib qolishiga nimalar sabab boʻldi?
2. Movarounnahrda temuriylar hukmronligining inqirozga yuz tushishiga nimalar sabab boʻldi?
3. Bobur Mirzoning siyosiy kurash maydoniga chiqishi haqida nimalarni bilib oldingiz?
4. Movarounnahr va Xurosonda vujudga kelgan siyosiy ahvolning oʻxshash va farq qiladigan tomonlarini toping.

2- §. Dashti Qipchoqdagi siyosiy ahvol. Muhammad Shayboniyxon

Dashti Qipchoq haqida XI asrdan boshlab arab va fors manbalarida „Dashti Qipchoq“ deb ataluvchi geografik hudud tilga olinadi. Bu atama Sirdaryoning yuqori oqimi va Tyanshanning gʻarbiy yonbagʻridan Dnepr daryosining quyi oqimiga qadar choʻzilgan dashtlarga nisbatan ishlatilgan.

Ural (Yoyiq) daryosi Dashti Qipchoqni sharqiy va gʻarbiy qismlarga ajratib turgan.

Yodda tuting. Bu hududlar rus manbalarida „Poloveslar yeri“ nomi bilan yuritilgan. Chunki ruslar Dashti Qipchoq aholisini poloveslar deb atashgan. Vizantiya manbalarida ular kumanlar, sharq manbalarida esa qipchoqlar nomlari bilan qayd etilgan.

Dashti Qipchoqning sharqiy qismi aholisi o‘zbeklar deb atalgan. „O‘zbek“ atamasining ma’nosini siz VII sinf „O‘zbekiston tarixi“ darsligidan bilib olgansiz.

Sharqiy Dashti Qipchoq-dagi siyosiy vaziyat 1428-yilda Jo‘jining beshinchi o‘g‘li Shaybon naslidan bo‘lgan Abulxayrxon (1412—1468) Sharqiy Dashti Qipchoqni egallab, alohida davlatga asos soladi. Tarixiy manbalarda bu davlat „O‘zbek ulusi“ (o‘zbeklar mamlakati) deb ham ataladi. Abulxayrxon dastlab temuriylarga rasman qaram bo‘lgan Xorazmga hujum qilgan.

1446-yilda esa Sirdaryoning o‘rta oqimida joylashgan shaharlar — Sig‘noq, Oqqo‘rg‘on, Arquq, O‘zgan va Suzoqni bosib oladi. O‘z davlatining poytaxtini Turadan Sig‘noqqa ko‘chirdi.

Bu endi Abulxayrxonning temuriylarga qarshi kurashga kirishganligining tasdig‘i edi.

Samarqand taxti uchun kurash kuchaygan paytda Abulxayrxon vaziyatdan foydalanishga harakat qiladi. U 1451-yilda o‘zidan madad so‘ragan temuriyzoda Abu Said Mirzoga Samarqand taxtini egallashda yordam berish bahonasida yurish boshladi. Abulxayrxon ko‘rsatgan yordami evaziga kattadan katta sovg‘alar bilan o‘z yurtiga qaytadi. Minnatdorchilik tariqasida Abu Said Mirzo Ulug‘bekning qizi Robiya Sultonbegimni Abulxayrxonga xotinlikka beradi.

Abulxayrxon keyin ham bir necha bor Movarounnahr ishlariga aralashdi. Shu tariqa u Movarounnahrda borgan sari o‘z nufuzining ortishiga erisha olgan.

1468-yilda Abulxayrxon vafot etishi bilanoq, u tuzgan davlat parchalanib ketdi.

Muhammad Shayboniyxon

Muhammad Shayboniy Abulxayrxonning nabirasi bo‘lib, uning Shohbudog‘ Sulton ismli o‘g‘lining farzandi edi. Shohbudog‘ Sultondan ikki o‘g‘il qolgan: Muhammad Shayboniy va Mahmud Sulton. Muhammad Shayboniy 1451-yilda tug‘ilgan.

Shayboniyning bobosi Abulxayrxon saroyida ham turkiylar odatiga ko'ra tug'ilgan go'dakka ikki ism qo'yish urf bo'lgan. Ismlarning birinchisi islomiy (arab), ikkinchisi esa turkiy bo'lgan. Tug'ilganda Muhammad deb nom olgan Shayboniy o'zining ikkinchi nomi bilan mashhur bo'lgan. „Boburnoma“ asarida Shayboniyning ismi Shoyboqxon deb berilgan. Bu nom „kuchqudrat“ degan ma'noni anglatadi.

Ota-onasidan yoshligida yetim qolgan Muhammad Shayboniy otasiga otaliq qilgan amir Boyshayx qo'lida tarbiyalangan. Boyshayx bu shahzodaga otalarcha mehribonlik ko'rsatgan. Keyinchalik Shayboniyga nufuzli temuriy amirlardan bo'lmish Turkiston va O'tror hukmdori Muhammad Mazid tarxon homiylik qildi. Shayboniy ukasi bilan Turkistonda uzoq vaqt yashamadi. Keyinchalik ular Buxoroda yashab, ilm o'rgandilar, she'riyat va ilm-fanga oshno bo'ldilar. Balog'atga yetgani sari Shayboniy ko'nglida bobosi Abulxayrxon davlatini tiklash orzusi jo'sh ura boshladi. U Dashti Qipchoqqa qaytib borib, lashkar to'plashga muvaffaq bo'ladi. Ayni paytda, u bobosining davlatini tiklash yo'lidagi xatti-harakatini dastlab o'z qo'shini bilan temuriylarga yollanma qo'shin lashkarboshisi sifatida xizmat qilishdan boshlagan.

Shayboniyning xizmatidan ham Mo'g'iliston, ham Movarounnahr, ham Xuroson hukmdorlari o'zlarining qo'shnilariga hamda ichki raqiblariga qarshi kurashda foydalanganlar. Bu kurashlarda Shayboniy o'zining mohir lashkarboshilik qobiliyatini namoyon qildi. Turli hukmdorlarga xizmat qilish Shayboniyga Temuriylar davlatidagi vaziyatni yaxshi bilib olishga imkon berdi.

Muhammad Shayboniyxon
(XVI asrda ishlangan
miniatura).

Yodda tuting. Shayboniy bobosi Abulxayrxon vafotidan keyin parokanda bo'lib ketgan qabilalarni birlashtirdi va beayov qonli urushlar natijasida XV asrning 80-yillarida davlatni qayta tiklashga muvaffaq bo'ldi hamda xonlik taxtiga o'tirdi.

Vaqtlar o'tib, Shayboniyxon Sirdaryo bo'ylaridagi qo'rg'onlarni ham egalladi. Bu qo'rg'onlar kelgusida unga Movarounnahrni istilo qilish uchun tayanch vazifasini o'tadi.

Yakunlarni chiqaramiz

- XIV asrning 60- yillaridan Dashti Qipchoqning sharqiy qismi aholisi o'zbeklar deb atala boshlangan.
- 1428- yilda Abulxayrxon Sharqiy Dashti Qipchoqda „O'zbek ulusi“ nomli davlatga asos solgan.

1. „Dashti Qipchoq“ deyilganda, qaysi geografik hudud tushuniladi?
2. Abulxayrxon qachon, qayerda, qanday davlatga asos soldi?
3. Abulxayrxonning temuriy hukmdorlar bilan siyosiy aloqasi haqida nimalarni bilib oldingiz?
4. Qanday omillar Shayboniyga Temuriylar davlatidagi ichki vaziyatni yaxshi bilib olishiga imkon bergan edi?

3- §. Movarounnahrda shayboniylar sulolasi hokimiyatining o'rnatilishi

Shayboniyxon hokimiyatining kuchayishi

Dashti Qipchoq qabilalarining rahnamolari Abulxayrxon vafotidan so'ng boshlangan o'zaro qirg'inlarning yana takrorlanishini aslo istamas edilar. Shu tufayli ular Muhammad Shayboniyxon timsolidagi bunday qirg'inga yo'l qo'ymaydigan qodir shaxsni ko'rdilar.

Bundan tashqari, Dashti Qipchoq qabilalari ko'pdan buyon o'troq hayot tarzida yashashni orzu qilib kelardilar. Bu orzuning ushali o'zgalarning unumdor yerlarini bosib olish hisobiga ro'yobga chiqishi mumkin edi.

Qabilalar rahnamolari Muhammad Shayboniyxonni o'z orzularini ro'yobga chiqarishga qodir birdan bir shaxs deb hisoblardilar. Shu bois ham ular va ruhoniylar kuchli yollanma qo'shinga ega bo'lgan Muhammad Shayboniyxonni qo'llab-quvvatlaydilar.

Ular yerlari unumdor, hunarmandchiligi rivojlangan o'lkalarda, birinchi navbatda, Movarounnahrda Muhammad Shayboniyxon hokimiyatining o'rnatilishi o'troq hayotga o'tish im-

konini berishini ham yaxshi bilganlar. Bu omillar Muhammad Shayboniyxon hokimiyatining kuchayishiga yordam berdi. Muhammad Shayboniyxonning Movarounnahrda ichki siyosiy vaziyatni yaxshi bilganligi ham uning nufuzini yanada oshirdi. Ayni paytda, Movarounnahr aholisi temuriyzodalarning toj-taxt uchun o'zaro kurashlaridan charchagan ham edi. Movarounnahr zodagonlari, ruhoniylari va hatto oddiy aholining ma'lum qismi ham Muhammad Shayboniyxon timsolida Movarounnahrda tinchlik o'rnatishga qodir yagona shaxsni ko'rganlar. Shu sababli Muhammad Shayboniyxonni qo'llab-quvvatlaganlar.

Shu tariqa, Muhammad Shayboniyxonning Temuriylar saltanati hududlarida ham o'z hokimiyatini o'rnatishi uchun barcha zarur shart-sharoit yetilgan edi.

Movarounnahrda Shayboniyxon hukmronligining o'rnatilishi

Muhammad Shayboniyxonning asosiy maqsadi Temuriylar saltanatiga butunlay barham berish edi. Bu maqsadni ro'yobga chiqarish uchun u 1499-yilda Movarounnahrda harbiy yurish boshladi. Bu yurish davomida raqiblarini sarosimaga solib qo'ygan jang usuli — *to'lg'amani* qo'lladi. U Samarqandni dastlab 1500-yilda qisqa muddatga bo'lsa-da egalladi va yangi o'zbek davlati — shayboniylar davlatiga asos soldi. 1501-yilda esa Samarqandni uzil-kesil bo'ysundirdi.

Samarqand taxti egallangach, Sulton Ali Mirzo qatl etildi. Katta qo'shinga ega bo'lgan Muhammad Shayboniyxon endi butun Movarounnahrni egallashga kirishdi.

1503-yilda Toshkent va Shohruxiya shaharlari egallanadi. Shayboniyxon Ulug'bek Mirzoning Abulxayrxonga uzatilgan qizi Robiya Sultonbegimning o'g'illari bo'lgan amakisi Ko'ch-kunchi Sultonni Turkistonga va uning ukasi Suyunchxo'ja Sultonni Toshkentga, o'zining ukasi Mahmud Sultonni Buxoro viloyatlariga hokim etib tayinladi.

1504-yilda esa Farg'ona egallandi. Shayboniyxonning harbiy yurishlarida eng faol qatnashgan amakisining o'g'li Jonibek Sultonga Axi va Andijonni tortiq qildi.

Jonibek Sulton Abulxayrxonning yana bir o'g'li Xo'ja Mahmud Sultonning o'g'li edi.

Shu tariqa butun Movarounnahrda shayboniylar sulolasi hukmronligi o'rnatildi. Samarqand shahri poytaxt etib belgilandi.

Xorazm va Xurosonning egallanishi Muhammad Shayboniyxon Movarounnahrda mustahkamlanib olgach, endi Xorazmni zabt etishga kirishdi va 1505-yilda uni bosib oldi.

1505-yil kuzida esa Xurosonga yurish boshladi. So‘nggi yillarda o‘zaro ichki nizolar oqibatida inqirozga yuz tutgan temuriylarning Xuroson davlatini egallashi qiyin bo‘lmadi. 1506-yilda Balx, 1507-yilda esa Hirot egallandi. Shundan so‘ng Hirot o‘zining iqtisodiy, siyosiy va madaniy markaz sifatidagi nufuzini yo‘qotdi.

Xurosonning ham bo‘ysundirilishi bilan amalda Muhammad Shayboniyxon butun mintaqani yagona bir markaz — Samarqand qo‘l ostida birlashtira oldi. Binobarin, u temuriyzodalar amalga oshirolmagan ishni bajara oldi. Bu uning davlatchiligimiz oldidagi xizmatidir. Shu tariqa Movarounnahr, Xorazm va Xurosonni o‘z ichiga olgan hududda Muhammad Shayboniyxon hukmronligi o‘rnatildi va davlatchiligimiz tarixida shayboniylar sulolasi hukmronligi davri boshlandi.

Eron shohi Ismoil Safaviy bilan qonli to‘qnashuv Bu vaqtda Eronda shoh Ismoil Safaviy hukmdorlik qilayotgan edi. U o‘z davri uchun katta va qudratli qo‘shin tuza olgan edi. Ismoil Safaviy tuzgan saltanat tarixda Safaviylar davlati nomi bilan mashhur.

Shoh Ismoil davlati kattagina hududlarni o‘z ichiga olardi. Bu davlatning bir sarhadi Xuroson bilan, ikkinchi sarhadi esa Usmonli turklar davlati bilan tutashgan edi.

Shoh Ismoil boshliq Eron safaviylarining Xurosonga tazyiqi tobora kuchayib, talonchilik harakatlari avj oldi. Endi bu ikki hukmdor o‘rtasida urush bo‘lishi muqarrar bo‘lib qoldi.

Nihoyat, 1510-yilda ikki hukmdor qo‘shini to‘qnashdi. Marv yaqinida bo‘lgan jangda Eron qo‘shini g‘alaba qozondi. Shayboniyxon va uning safdoshlari jangda halok bo‘lishdi.

Bu g‘alaba tufayli shoh Ismoil butun Xurosonni egalladi.

Etnik jarayonlar Siz VII sinfda bilib olganingizdek, Movarounnahr va Xorazmda o‘zbek xalqi IX — XII asrlarda shakllangan. To‘g‘ri, bu hududlarda yashagan ajdodlarimiz XVI asrgacha hali yoppasiga o‘zbeklar deb atalmaganlar. Qadim-qadimdan tarixiy turkiy etnik guruhlar nafaqat bizning ona zaminimizda, balki boshqa o‘lkalarda, shu jumladan, Dashti Qipchoqda ham uzoq yillar davomida yashab kelganlar. Dashti

Qipchoqni XIII asr boshlarida zabt etgan mo'g'illar bu o'lkada yashovchi turkiy qabilalar tarkibiga singib ketganlar va o'z milliyligini yo'qotganlar. Shayboniylar yurtimizni egallagach esa Dashti Qipchoqda yashovchi turli o'zbek qabilalari Movarounnahr va Xorazmga ko'chib kela boshlaganlar. Bu hodisa Vatanimiz hududidagi etnik jarayonga ta'sir etmay qolmagan.

Chunonchi, XVI asrdan boshlab Dashti Qipchoqda ham yashovchi o'zbek qabilalari ko'chib kela boshlagach, yurtimizda o'zbek xalqining tarkibi kengayib bordi. Ikkinchidan, ko'chib kelgan turli o'zbek qabilalari iqtisodiy va madaniy taraqqiyot jihatidan o'zlaridan ustun bo'lgan mahalliy qardoshlari bilan tabiiy suratda yaqinlashdilar. Uchinchidan, ular o'troq hayotga moslashib, shu turmush tarziga xos hamma ijobiy jihatlarni qabul qildilar va bora-bora Movarounnahr va Xorazmda avvaldan yashab kelayotgan qardoshlari tarkibiga singib ketganlar. Faqat hukmron qabila sifatida ulardan mahalliy aholiga „o'zbek“ degan etnik nom o'tgan, xolos.

Shu tufayli, XVI asrdan boshlab Movarounnahr va Xorazmning mahalliy aholisi ham umumiy nom bilan o'zbek deb atala boshlagan.

Bundan o'zbek xalqi XVI asrda shakllangan, degan xulosa chiqmasligi lozim.

To'lg'ama — jang chog'ida dushman qo'shinini qanotlaridan aylanib o'tib, qurshab olib zarba berish usuli.

Yakunlarni chiqaramiz

- 1501-yilda Shayboniyxon Samarqandda uzil-kesil o'rna-shib oldi.
- 1507-yilda Xuroson poytaxti Hirot zabt etildi.
- 1510-yilda Shayboniyxon Eron hukmdori shoh Ismoil qo'shini bilan bo'lgan jangda halok bo'ldi.

1. Shayboniyxon hokimiyatining kuchayishiga sabab bo'lgan omillar nimalardan iborat?
2. Shayboniyxonning Movarounnahr va Xurosonni osongina egallab olishiga nimalar asosiy sabab bo'ldi?
3. Shoh Ismoilning g'alabasi oqibatlarini haqida nimalarni bilib oldingiz?
4. Yurtimizga Dashti Qipchoqdan turli o'zbek qabilalari ko'chib kelgach, etnik jarayon qanday kechdi?

4- §. Zahiriddin Muhammad Bobur — buyuk davlat arbobi va mutafakkir

Bobur Mirzoning Shayboniyxonga qarshi kurashi

Shayboniyxon 1500- yilda Samarqandni egallagach, Bobur Mirzo unga qarshi yurish boshladi. Bu paytda Shayboniyxon Samarqanddan tashqarida edi. Bobur Mirzo qoʻshini shiddat bilan hujum qilib, Shayboniyxonning bu yerda qoldirib ketgan 600 kishilik askarini magʻlubiyatga uchratdi va Bobur Mirzo Samarqand taxtini ikkinchi marta egalladi.

Shayboniyxon bu orada chekindi va boʻljak hal qiluvchi jangga tayyorgarlik koʻra boshladi. 1501- yil aprelida Zarafshon boʻyidagi boʻlib oʻtgan ogʻir jangda Bobur Mirzo yengiladi va Samarqandga chekinadi. Gʻolib Shayboniyxon Samarqandni gamal qilib, Bobur Mirzoga sulh taklif qildi. Sulh shartlari Bobur Mirzo uchun juda haqoratli boʻlsa-da, unga rozi boʻlmaslikdan boshqa chorasi yoʻq edi.

Ogʻir va nochor ahvolga tushib qolgan Bobur sulhga binoan Samarqandni tark etib, oʻzga yurtlarga ketishga majbur boʻldi.

Bobur Mirzo Kobulga borib, bu yerda 1504-yilda hokimiyatni qoʻlga kiritdi.

1510-yili Shayboniyxon halok boʻlgach, Bobur Mirzo shoh Ismoil yordamida Movarounnahrni shayboniylardan qaytarib

Zahiriddin Muhammad Bobur.

olish uchun kurash boshladi va nihoyat, 1511-yilning kuzida Samarqandni uchinchi marta qoʻlga kiritdi. Bobur Samarqandni egallagach, noilojlikdan islomning shiyalik yoʻnalishiga eʼtiqod qiluvchi shoh Ismoilni oliy hukmdor deb eʼlon qildi. Bu esa Samarqand xalqining Bobur Mirzodan yuz oʻgʻirishiga sabab boʻldi. Chunki Movarounnahr aholisi, Boburning oʻzi ham islomning sunniylik yoʻnalishiga eʼtiqod qilganlar. Shayboniylar ham shu yoʻnalishda edilar. 1512- yilning aprel va noyabr oylarida Shayboniyxonning ukasi Mahmud Sultonning

o'g'li Ubaydulla Sulton boshchiligidagi shayboniylar qo'shini bilan bo'lib o'tgan har ikki jangda Bobur Mirzo qo'shini mag'lubiyatga uchradi. Noyabr oyidagi jangda shayboniylar shoh Ismoilning Bobur Mirzoga yordam uchun yuborgan qo'shinini ham mag'lub etdilar.

Bobur endi Movarounnahrda tamoman umidini uzib, yana Kobulga qaytdi va 1526-yilga qadar Kobulni idora qildi. So'ngra Kobulni ikkinchi o'g'li Komron Mirzoga qoldirib, o'zi Hindiston sari yurish boshladi. Hindistonda qudratli va shavkatli saltanat egasi bo'lganida ham Vatan xayoli, ayriliq alami Bobur Mirzoni aslo tark etmagan va u quyidagi hasratli satrlarni bitgan edi:

*Tole yo'qki jonimg'a balolig' bo'ldi,
Har ishniki ayladim xatolig' bo'ldi.
O'z yerni qo'yib, Hind sori yuzlandim,
Yo rab, netayin, ne yuz qarolig' bo'ldi.*

Boburiylar saltanati

Bobur podshoh 1526-yilning 21-apre-
lida Dehli hukmdori Ibrohim Lo'diy
qo'shinlarini tor-mor keltirdi. Bu g'alaba natijasida Bobur podshoh
Shimoliy Hindistonni egalladi. 1526-yilning 27- aprelida Dehli
shahrida podshoh Bobur nomiga xutba o'qildi. Shu tariqa
Hindistonda — boburiylar sulolasiga asos solindi.

Bobur podshoh Hindistonda bir-biri bilan dushmanlik
kayfiyatida bo'lgan mayda mustaqil rojalarni ham qilich, ham
siyosat yo'li bilan birlashtirdi va markazlashgan yirik saltanatni
barpo etdi. Bu saltanat 1858- yilda Buyuk Britaniya Hindistonni
to'liq bosib olguniga qadar hukm surdi.

Buni diqqat bilan o'qing

*Chet ellarda, shu jumladan, Hindistonning o'zida ham Bobur
podshohni va uning avlodlarini „buyuk mo'g'ullar“ deb atashgan.
Bu mutlaqo xato. Boburiylar yurtdoshimiz, temuriyzoda Bobur-
ning avlodlaridir. Ular tarixiy hujjatlarda o'zlarini „boburiy mir-
zolar“ deb yuritishgan. Boburiylarning mo'g'ullar deb xato atalishiga
yevropaliklarning Amir Temurni va temuriylarni mo'g'ullardan kelib
chiqqan deb noto'g'ri hisoblashlari sabab bo'lgan.*

So‘nggi yillarda „buyuk mo‘g‘ullar“ deb atalgan ibora o‘rnida „boburiylar“ iborasi qo‘llanilishi bilan tarixiy haqiqat tiklandi.

Bobur podshoh 1530-yilning 26-dekabrida 47 yoshida vafot etdi. Uni Agra shahrida, Jamna daryosi yonidagi „Bog‘i Orom“ga dafn etadilar. Uning vasiyatiga ko‘ra, bir necha yildan so‘ng Bobur podshoh jasadi Kobuldagi „Bog‘i Kalon“ga ko‘chiriladi. Bu bog‘ni Boburning o‘zi katta mehr bilan obod qilgan edi. Keyinchalik bu bog‘ „Bog‘i Bobur“ deb atala boshlangan.

Bobur Sharq mamlakatlari taxtiga munosib hukmdorlarning yorqin namoyandalaridan biridir. Bobur bobokaloni Amir Temurdek bunyodkorlik ishlariga katta e‘tibor bilan qaragan davlat arbobi edi. Dovyurakligi va jasurligi uchun u yoshligidan „Bobur“ („Sher“) laqabini oladi.

Bobur podshoh davlat ishlarini yuritishda adolat bilan yo‘l tutgan. Turli dinga mansub xalqlarning diniy e‘tiqodini, urfodatlarini kamsitmagan, aksincha, hurmat bilan qaragan.

Shuningdek, Bobur podshoh unga hamroh, safdosh bo‘lgan arboblardan kimki o‘z vataniga qaytishini istagan bo‘lsa, ularning ra‘yini qaytarmay, ularga ruxsat bergan, ayni paytda xizmatlariga yarasha muruvvat ham ko‘rsatgan.

Bobur — mashhur mutafakkir Zahiriddin Muhammad Bobur bilimga chanqoq buyuk davlat arbobi bo‘lganligi uchun ham bilim olishga intilganlarga hamisha otalarcha g‘amxo‘rlik qilgan. Uning o‘zi ham ajoyib olim, turkiy nazmda asarlar bitgan Alisher Navoiydan keyin turadigan tengi yo‘q shoir, yirik bastakor edi. Bobur o‘zining „Boburnoma“ hamda „Mubayyin“, „Turkiy devon“ kabi asarlari bilan mashhur ijodkor hamdir. *„Boburnoma“ asari Movarounnahr, Xuroson va Hindiston tarixini to‘g‘ri aks ettirgan asardir.*

Bu xotira asarlar sirasiga kiradi. Asar 1493 — 1529-yillar oralig‘ida bo‘lib o‘tgan tarixiy voqealar haqida yilma-yil hikoya qiladi.

Asarda ba‘zi temuriyzoda hukmdorlarning birgalashib umumiy dushmanga qarshi kurashish o‘rniga o‘z dushmanlari bilan o‘z manfaatlari yo‘lida (Vatan manfaati yo‘lida emas) kelishishga qilgan harakatlari tanqid qilinadi.

Bobur o‘z kitobida Hindiston haqida, jumladan, quyidagilarni yozib qoldirgan: „Hindiston... bizning viloyatlardan o‘zgacha olamdir. Tog‘ va daryosi, sahrosi, hayvonot va nabototi, eli va tili, yomg‘iri va yeli — barchasi o‘zgachadir...“

Hindistonning aksari viloyati tuz yerdan bo‘libtur... Hindistonning bir ulug‘ aybi budurkim, oqar suvi yo‘qtur...“.

Uning „Mubayyin“ asari esa islom huquqshunosligi va islom dinining asoslari, xususan, namoz, zakot va haj ziyoratining mezonlariga bag‘ishlangan. Bobur, ayni paytda, „Xatti Boburiy“ deb ataluvchi alifbo ham yaratgan.

Bobur hamisha barhayot O‘zbekiston Respublikasi hukumati-ning qarori bilan 1993-yilda Bobur tavalludining 510 yilligi keng miqyosda nishonlandi.

Boburning buyuk xotirasini ulug‘lash yo‘lida katta ishlar amalga oshirildi. Chunonchi, Andijonda Bobur haykali o‘rnatildi, ramziy qabr maqbarasi qurildi. „Bobur milliy bog‘i“ va shu bog‘ qoshida „Bobur va jahon adabiyoti“ nomli muzey tashkil etildi.

Mubayyin — bayon etilgan.

Rojalar — Hindistondagi mahalliy hukmdorlar.

Yakunlarni chiqaramiz

- Bobur Mirzo Muhammad Shayboniyxon va shayboniy-larga qarshi kurashda mag‘lubiyatga uchradi.
- Bobur Mirzo 1526-yilning 27-aprelida Hindistonda Boburiylar saltanatiga asos soldi.
- Mashhur „Boburnoma“ asari Markaziy Osiyo va Hindiston tarixi bo‘yicha qimmatli manba hisoblanadi.
- Bobur Mirzo o‘z davrining buyuk davlat arbobi, mohir sarkardasi, shoiri, ayni paytda, yirik tarixchi olimi ham edi.

1. Bobur 1511-yilda Samarqandni uchinchi bor egallaganida nega Movarounnahr aholisi uni qo‘llab-quvvatlamadi?
2. Boburning Vatanni qo‘msab yozgan she‘rini yod oling. „Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir“ mavzusida insho yozing.
3. Boburiylar saltanatiga qay tariqa va qachon asos solindi?
4. „Boburnoma“ asari haqida nimalarni bilib olding?

5. Buyuk bobomiz Bobur xotirasini ulug'lash borasida yurtimizda qanday ishlar amalga oshirildi?

5- §. Buxoro xonligi

Xonlikning tashkil topishi

Shayboniylar urf-odatiga ko'ra, vafot etgan xon o'rniga taxtga yoshi katta shayboniy o'tqazilgan. Shuning uchun ham Muhammad Shayboniyxonning o'limidan so'ng taxtga bevosita uning avlodlari emas, amakisi Ko'chkunchi Sulton o'tqazilgan. To'g'ri, XVI asrning 40- yillaridan so'ng bu urf-odatga rioya etilmay qo'yilgan. Ko'chkunchixonidan so'ng esa taxtga uning o'g'li *Abu Said* (1530 —1533) o'tirdi. Undan keyin esa hukmdorlik Shayboniyxonning ukasi Mahmud Sultonning o'g'li *Ubaydullaxon* (1533 —1540) qo'lga o'tdi. Ubaydullaxon poytaxtni Samarqanddan Buxoroga ko'chirtirdi. Ubaydullaxon Buxoroga ota meros mulk deb qarar edi, chunki Shayboniyxon hayotligidayoq Buxoro hokimligini ukasi Mahmud Sulton (Ubaydullaxonning otasi)ga bergan edi. Shu tariqa, shayboniylarning Movarounnahrda tashkil etgan davlati endilikda rasmiy ravishda **Buxoro xonligi** deb ataladigan bo'ldi.

Ubaydullaxonning tariximizdagi xizmatlari katta. Avvalo, u Ismoil Safaviyning hujumlarini bartaraf etib, Movarounnahrni ularning harbiy-siyosiy tazyiqlaridan saqlab qoldi. Ubaydullaxon hukmronligi davrida Buxoroning poytaxt sifatidagi nufuzi har tomonlama o'sdi.

Ubaydullaxon o'z davlatining chegarasini Shayboniyxon davridagi sarhadlarda qayta tiklashga harakat qildi. U Hirotni ishg'ol etgan Eron qo'shinini bir necha marta mag'lubiyatga uchratgan edi. Ayni paytda, u mamlakat ichkarisidagi o'zaro kurash va tarqoqlikka barham berdi.

Ubaydullaxon vafot etgach esa ichki ziddiyatlar yana kuchaydi. Hokimiyat uchun qattiq kurashlar boshlandi. Shayboniyxon avlodlarining har biri toj-taxtga da'vogar edilar. Ularning har biri o'z ota merosi bo'lgan hududlarda mustaqillikka intilar, imkoni bo'lsa, xonlik taxtini egallash ishtiyoqida edilar.

Buning natijasida, Ko'chkunchixonning o'g'li Abdullaxon I ning qisqa vaqt hukmdorligidan so'ng mamlakatda qo'shhoki-

miyatchilik vujudga keldi. Ya'ni bir davlatda ikki hukmdor paydo bo'ldi.

Biri — Ubaydullaxonning o'g'li Abdulazizxon Buxoroda, ikkinchisi — Ko'chkunchixonning o'g'li Abdullatifxon Samarqandda hukmdorlik qila boshladilar. Mamlakat bir necha mustaqil hokimliklarga bo'linib ketdi. Biroq qachondir, kimdir bu holatga chek qo'yishi kerak edi.

Buxoro Abdullaxon II hukmronligi davrida

Mamlakatdagi parokandalikka chek qo'yish uchun markaziy hokimiyatni yana tiklash va kuchaytirish zarur edi.

Bu zaruriyatni urushsiz amalga oshirib bo'lmaz edi. Ana shunday sharoitda kurash maydoniga Miyonqol hokimi Iskandar Sultonning o'g'li *Abdullaxon II* (1534—1598) chiqdi. U shayboniylar sulolasining yorqin vakillaridan biri, nomi 3-mavzuda qayd etilgan Jonibek Sultonning nabirasi bo'lgan.

Iskandarxon xonadoniga Buxoro yaqinidagi Jo'ybor qishlog'ida istiqomat qiluvchi, g'oyatda katta nufuzga ega bo'lgan shayx *Muhammad Islomning* ixlosi baland bo'lganligi Abdullaxonga bu kurashda juda katta madad bo'ldi.

1556-yili Muhammad Islomning ko'magida Abdullaxon Buxoro taxtini amalda egallaydi. Muhammad Islom Alloh nomidan Abdullaxonning faoliyatiga oq fotiha bergan edi.

Abdullaxon II Xorazm va Xurosonni Movarounnahrğa birlashtirish yo'lida ko'p jang-u jadallar olib bordi. Chunonchi, 1574 — 1595- yillar oralig'ida Balxni, Samarqandni, Toshkent va Farg'onani, Badaxshonni hamda Xorazmni zabt etdi va o'z davlati tarkibiga qo'shib oldi. Shundan keyin uning davlati sarhadlari janubda Hirotdan Mashhadgacha, shimolda Orol dengizigacha, Kaspiy dengizidan Issiqko'lgacha yetdi. Butun Movarounnahr, Xorazm va Xuroson yana yagona hukmdor qo'li ostida birlashtirildi. XVI asr oxirlariga kelib Buxoro xonligi nisbatan markazlashgan ulkan davlatga aylandi.

Abdullaxon II
(miniatura, 1572).

Rossiyada bu davlatga nisbatan „Великая Бухария“ (Buyuk Buxoro) iborasi qoʻllangan edi.

Shunday qilib, XVI asrdagi davlatchiligimiz tarixida yetakchi sulola — shayboniylar sulolasi boʻldi. Sulolaning eng qudratli vakili Abdullaxon II davrida esa oʻzbek davlatchiligi oʻz tarixida yana bir bor yuksak darajaga koʻtarila oldi.

Shayboniylar sulolasi hukmronligining barham topishi Abdullaxon II mamlakatni birlashtirish yoʻlida shayboniy sultonlarning markaziy hokimiyatni kuchsizlantirishga urinishlariga qarshi tinimsiz va shafqatsiz kurash olib bordi. Bu maqsad yoʻlida qarindoshlariga ham shafqat qilmadi. Abdullaxon II garchand davlatni markazlashtira olgan boʻlsa-da, davlatdagi ichki nizolarga barham bera olmagan edi.

Abdullaxon II 1598-yilda vafot etgach, taxtni uning oʻgʻli Abdulmoʻmin egalladi. Biroq oʻsha yilning oʻzidayoq Abdulmoʻmin fitnachilar tomonidan oʻldirildi. Undan qolgan ikki yashar oʻgʻilning xonlik huquqini hech kim tan olmadi. Taxt uchun kurash boshlandi.

Buxoroning bir guruh amirlari shayboniylardan Ibodulla Sultonning oʻgʻli Abdulaminni taxtga oʻtqazishga urindilar. Shayboniylarning boshqa guruhi esa Abdullaxon II ning amakivachchasi — Balx hokimi Pirmuhammadni taxtga oʻtqazdilar.

Ichki nizolar tufayli Buxoro xonligida sodir boʻlgan ogʻir vaziyatdan foydalangan Eron hukmdori shoh Abbos bostirib kirib, Nishopur, Sabzavor, Mashhad, Hirotni egallaydi. Xorazm esa xonlik tasarrufidan chiqib, davlat mustaqilligini tiklab oldi. Ayni paytda, qozoq xoni Tavakkal Movarounnahrqa qoʻshin tortib, Axi, Andijon, Toshkent, Samarqandni egallab, Buxoroga yurish qildi. Pirmuhammadxon qoʻshini 1599-yilda Tavakkal qoʻshinini tor-mor keltirdi va Movarounnahr hududini ozod etdi. Qozoqlar qoʻshini Dashti Qipchoqqa chekindi.

Pirmuhammad Buxoro xonligini yana ikki yilcha idora qildi. 1601-yilda Pirmuhammad va kelib chiqishi ashtarxoniyalardan boʻlgan, Samarqand hokimi Boqi Muhammad oʻrtasida qonli toʻqnashuv yuz beradi. Magʻlub boʻlgan Pirmuhammad oʻldirildi. Shu tariqa u ichki nizolar qurboni boʻldi. Shunday qilib Abdullaxon II vafotidan atigi 3 yil oʻtgach bir asr davom etgan shayboniylar sulolasi hukmronligi barham topdi.

Yakunlarni chiqaramiz

- Ubaydullaxon davrida davlat Buxoro xonligi deb atala boshlandi.
- Abdullaxon II davlatchiligimiz tarixida yirik markazlashgan davlat barpo etdi.
- Shayboniylar sulolasi hukmronligi 1601- yilda barham topdi.

1. Buxoro xonligi qanday vujudga keldi?
2. Ubaydullaxon faoliyati haqida nimalarni bilib oldingiz?
3. Abdullaxon II ning o'zbek davlatchiligi tarixida tutgan o'rni nima bilan belgilanadi?
4. Shayboniylar sulolasi hukmronligi nima sababdan barham topdi?

6- §. XVI asrda Buxoro xonligida ijtimoiy-iqtisodiy hayot

Shayboniylar o'tkazgan islohotlar

Shayboniixon davlatni iqtisodiy va siyosiy jihatdan mustahkamlash yo'lida qator islohotlar o'tkazdi. Birinchidan, u davlat boshqaruvida *suyurg'ol tizimini* joriy etdi. Ya'ni zabt etilgan hududlarni boshqarish ishini o'z farzandlariga, qarindosh-urug'lariga, birodarlariga topshirdi. Bu haqda 3-mavzuda ma'lumot oldingiz.

1512- yilda shayboniylar Movarounnahrni tamoman egallagach, shayboniy sultonlar mamlakat viloyatlarini qayta taqsimlashni shayboniylarning eng nufuzli vakili Jonibek Sultonga topshirganlar. Uning ra'yiga ko'ra Samarqand Ko'chkunchixonga, Toshkent viloyati Suyunchxo'jaga, Buxoro va uning atroflari Ubaydulla Sultonga doimiy merosiy mulk qilib berildi.

Lekin suyurg'ol mulklar bora-bora markaziy hokimiyatdan mustaqil bo'lishga intilganlar.

Ikkinchidan, mamlakatda yer-suv qaytadan taqsim qilindi. Ko'chmanchi qabila zodagonlari yengilgan mahalliy mulkdorlar mol-mulkini musodara qilish, sotish, egasiz qolgan yerlarni o'zlariniki qilib olish yo'li bilan mulklarini ko'paytirib oldilar.

Uchinchidan, mamlakat ichida ijtimoiy hayotni tartibga solishga imkon beruvchi islohot ham o'tkazildi. Keyingi 10 yil

ichida soliqlar og'irligidan va mulkdorlar jabr-zulmidan yersuvlarini tashlab ketgan xo'jaliklar yerlarini ishga tushirish masalasi ko'rib chiqildi.

To'rtinchidan, 1507-yilda pul islohoti o'tkazildi. Bunga ko'ra, mamlakatning hamma katta shaharlarida vazni bir xil — 5,2 gramm bo'lgan yangi kumush tangalar hamda mis chaqa pullar zarb qilinib, muomalaga chiqarildi. Bu islohot iqtisodiyotni tartibga solish va savdo-sotiqni jonlantirish maqsadida o'tkazilgan edi. Ayni paytda, bu islohot dehqonlarning soliq to'lash imkoniyatini oshirishga, davlat va xon mulkini ko'paytirishga imkon berdi.

Shayboniyxon tomonidan amalga oshirilgan bu va boshqa tadbirlar, o'z mohiyatiga ko'ra, markaziy hokimiyatni mustahkamlashga xizmat qilishi zarur edi.

Muhammad Shayboniyxon vafotidan so'ng boshlangan o'zaro toj-u taxt kurashlari hamda Eron bosqinchilariga qarshi kurash mamlakat iqtisodiy hayotiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Bu hol, o'z navbatida, pulning qadrsizlanishiga olib kelgan. Natijada, oliy hukmdor Ko'chkunchixon navbatdagi pul islohotini o'tkazishga majbur bo'lgan. Shu yo'l bilan ahvolning bir maromga tushishiga erishilgan. Shayboniy Abdullaxon II o'tkazgan pul islohoti ham Buxoro xonligi tarixida muhim ahamiyatga ega voqea bo'lgan. U oltin pul zarb etishni yo'lga qo'ygan va uning tarkibiga qiymati past bo'lgan boshqa ma'danlar aralashtirilmaligini qattiq nazorat ostiga olgan. Bu pullar xonlikning butun hududida muomalaga kirdi. Bu hol, o'z navbatida, hokimiyatning yanada markazlashuviga, xazinaga katta daromad tushishiga olib keldi, savdo-sotiq yanada jonlandi.

Iqtisodiy hayot Shayboniylar davrida ham iqtisodiy hayotda sun'iy sug'orish bilan bog'liq muammolarni hal etish ishiga jiddiy e'tibor bilan qaralgan. Bu sulola vakillari Sangzor, Chirchiq, Sirdaryo, Amudaryo, Vaxsh va Murg'ob daryolari imkoniyatlaridan unumli foydalanish choralari ko'rganlar.

Shayboniyxon avlodlari keyinchalik Qashqadaryoning irmoqlaridan Kesh viloyati yerlarini sug'orish uchun 10 dan ortiq kanallar qazitganlar.

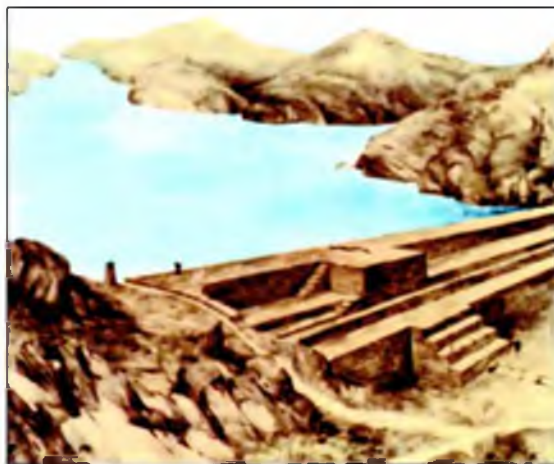
Sun'iy sug'orish ishlari, ayniqsa, Abdullaxon II davrida keng rivojlangan. Masalan, 1556—1585-yillar oralig'ida Zarafshon

Zarafshon daryosida qurilgan ko'prik — suv ayirg'ich.

daryosida Karmana, Mehtar Qosim, Chahorminor, Jondor suv ayirg'ichlari; Nurota tog'ida Oqchob, Murg'ob vohasida Hovuzixon suv omborlari qurilgan. Bundan tashqari, Sangzor daryosidan Jizzax vohasiga Tuyatortar kanali, Somonjuq dashtini obodonlashtirishga xizmat qilgan Xoja Ka'ab kanali, Afshona kanali, Amudaryodan Chorjo'yga, Murg'obdan Marvga, Vaxshdan uning atrof vohalariga suv chiqarishga imkon beruvchi kanallar qazilgan.

Bundan tashqari, Abdullaxon II karvon yo'llarini qayta jonlantirish, sardobalar, karvonsaroilar qurish va ta'mirlashga ahamiyat berdi. 1577- yilda Buxoroda yirik usti berk bozor — Abdullaxon timi qurildi. Nurota tumanidagi Oqchob yaqinida

Abdullaxon bandi.

Abdullaxon timi.

Beklarsoy darasida joylashgan qadimgi to'g'on qoldiqlari o'rnida ulkan band (to'g'on) qurdirdi. Abdullaxon bandi uning ra-voqlarini to'g'on tepasida turib ochishi yoki berkitishi mumkin edi. Maqsad esa o'sha atrofdagi bo'z yerlarni sug'orib, dehqon- chilikni rivojlantirish va yurtni obod qilish edi.

Bu tadbirlar, o'z navbatida, qishloq xo'jaligi tarmoqlarining rivojlanishini ta'minlagan.

Shayboniylar davrida ishlab chiqarish tarmoqlari bo'lgan tikuvchilik, kulolchilik, temirchilik, qurolsozlik, zargarlik, qo- g'oz va qurilish ashyolarini ishlab chiqarish rivojlangan.

Shayboniylar davrida Buxoro xonligi ma'muriy jihatdan
davlat boshqaruvi viloyatlar va tumanlarga bo'lingan.

Xonlikda oliy davlat idorasi temuriylar davridagidek *dargoh* deb atalgan. Uning tepasida xon turgan. Ijro etuvchi hokimiyat ham avvalgidek *devon* (vazirlik) deb atalgan. Unga *devonbegi* (bosh vazir) rahbarlik qilgan. Katta nufuzga ega bo'lgan devonbegi ayni paytda davlatning moliya va xo'jalik ishlarini ham boshqargan. Biroq, shayboniylar davrida devon faoliyati temuriylar davridagidek nufuzga ega bo'lmagan. Bunga dargohdagi mansablar mavqeyining kuchli bo'lmaganligi sabab bo'lgan.

Yana bir katta davlat mansabi — *otaliq* edi. Xon siyosatining viloyatlardagi ta'siri otaliq mansabiga tayinlanganlarning nufuzi bilan belgilangan. Xon viloyatlarni shahzodalarga taqsimlab berar ekan, ularga rahnamo etib o'z nazoratchisini, ishongan kishisini tayinlagan. Bunday nazoratchi, ishonchli shaxs *otaliq* deb

atalgan. Balogʻatga yetmagan shahzodalar ulgʻayib, mustaqil faoliyat yuritgulariga qadar viloyatlardagi davlat ishlarini ularning nomidan otaliqlar boshqargan.

Yana bir davlat mansabi — *parvonachi* deb atalgan. Uning vazifasi xon farmonlarini, rasmiy hujjatlarni masʼul shaxslarga, ijrochilarga yetkazishdan iborat boʻlgan.

Dodxoh mansabida ishlagan amaldor dargohga tushgan arizalarni qabul qilgan va ularga javob qaytargan. Shuningdek, *dodxoh* mamlakatda adolat mezonlariga amal qilinishini ham nazorat qilgan.

Muhim davlat mansablaridan yana biri — *koʻkaldosh* mansabi edi. Bu mansabga xon sulolasiga eng yaqin shaxslardangina tayinlangan. *Koʻkaldosh* xon siyosatiga fuqarolarning munosabatini oʻrgangan va bu siyosatning daxlsizligini taʼminlagan.

Xon va shahzodalar oʻrtasidagi ichki munosabatlar masalasi bilan *xon yasovuli* mansabida ishlagan amaldor shugʻullangan.

Shayboniylar davlatida *eshikogʻaboshi* lavozimi ham muhim sanalgan. U dargoh xavfsizligi, undagi tartib hamda kelgan-ketganlardan xabardor boʻlib turish masalalari bilan shugʻullangan.

Yuqori davlat lavozimlari ichida katta mavqega ega boʻlgan lavozimlardan yana biri *shayxulislom* hisoblangan. Shayxulislom shariat qonunlari bajarilishi ustidan nazoratni amalga oshirgan.

Qozikalon boʻlgan amaldor esa sud ishlariga yetakchilik qilgan.

Yana bir muhim davlat lavozimi *muhtasib* (rais) deb atalgan. Bu lavozimni egallagan amaldor mamlakatda jamoat tartibining saqlanishini, diniy marosim va amallarga rioya qilinishini kuzatgan, bozorlarda narx-navo va tarozilarning toʻgʻriligini nazorat qilish bilan shugʻullangan.

Mehtar lavozimiga tayinlangan mansabdor esa zakot va boshqa tushumlardan tushgan mablagʻlarni zarur oʻrinlarda ishlatishni nazorat qiluvchi amaldor hisoblangan.

Xonlikda davlat lavozimi mansabdori hisoblanmasa-da, *naqib* unvoniga sazovor boʻlgan shaxsning xon saroyida nufuzi baland boʻlgan. Chunonchi, u xonning yaqin va ishonchli kishisi sanalgan. Ayni paytda, u davlat ichki va tashqi siyosati masalalarida xonning maslahatchisi ham hisoblangan. Zarur boʻlganda elchilik vazifasini ham bajargan.

Ichki ziddiyatlar

Shayboniylar davlatidagi ichki ziddiyatlar markaziy hokimiyat bilan mahalliy hokimiyat o'rtasidagi ziddiyatlarda to'la namoyon bo'lgan.

Shayboniylar davrida yer egaligining iqto, suyurg'ol, tanho va jogir turlari bo'lgan. Shayboniyxon davrida davlatni katta-kichik mulklarga (suyurg'olga) bo'lib idora qilinardi. Bu hol suyurg'ol egalaringning markaziy hokimiyatdan ajralib chiqishiga sharoit yaratar edi. Shayboniyxon bu xatoni tuzatishga urinib, bo'ysunishni istamagan mahalliy hukmdorlar mustaqilligini tugatishga, ayrim hukmdorlarni almashtirishga harakat qildi. Bu esa mahalliy hukmdor va zamindorlarning keskin noroziliklariga sabab bo'ldi.

Shayboniylar davrida mehnatkashlarning iqtisodiy ahvoli nochor edi. Ko'pchilik omma yersiz bo'lib, ijaraga yer olib ishlashga majbur edi. Asosiy soliq sug'oriladigan yerdan olinadigan xiroj bo'lib, daromadning 30 — 40 foizini tashkil qilardi. Davlat muassasalari, qo'shin va xon xonadoni xarajatlarini qoplash uchun to'lanadigan soliq *ixrojot* deb atalardi. Davlat pulga muhtoj bo'lganida favqulodda soliqlar ham joriy etilgan.

Aholi soliq va jarimalar to'lashdan tashqari, mehnat majburiyatini ham o'tashi kerak edi. Bu majburiyat aholini kanallar, zovurlar qazishga, yo'l va ko'priklar qurishga, yem-xashak yig'ishga jalb etishni nazarda tutardi.

Naqib — o'zlarini Muhammad (s.a.v.) payg'ambarning avlodlari deb hisoblovchilar (sayidlar) jamoasi yetakchisining unvoni.

Yakunlarni chiqaramiz

- Shayboniyxon vafotidan so'ng suyurg'ol mulk egalari mustaqil bo'lish uchun, toj-taxt uchun kurashdilar.
1. Shayboniyxon qanday islohotlar o'tkazgan va ulardan qanday maqsadlarni ko'zlagan?
 2. Shayboniylar mamlakat iqtisodiy hayotini rivojlantirish yo'lida qanday tadbirlarni amalga oshirganlar?
 3. Shayboniylar davlatidagi yuqori davlat mansablari xususida so'zlab bering.
 4. Shayboniylar davlatidagi ichki ziddiyatlar haqida nimalarni bilib oldingiz?

7- §. Buxoro xonligining tashqi siyosati

Buxoro va Boburiylar davlati munosabatlari

Hindistondagi Boburiylar saltanati bilan Buxoro xonligi o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning o'rnatilishi Bobur va Ko'chkunchixonlar nomi bilan bog'liq.

Ko'chkunchixon hukmronligi davrida Buxoro xonligi Boburiylar davlatini tan oldi hamda u bilan savdo va elchilik munosabatlarini o'rnatdi.

Ko'chkunchixonning elchisi xon tomonidan Boburga Movarounnahrning mashhur mayizlaridan, subxoni o'riklaridan va boshqa noyob ne'matlaridan yetti tuyaga yuklangan sovg'a-salomlari qatorida tortiq qilingan 200 ta yaxshi ot olib kelganligi manbalarda qayd etilgan. O'z navbatida, Bobur ham Buxoro xonligiga elchilar yuborgan. Bu ikki davlat o'rtasidagi savdo va elchilik munosabatlari Boburning o'g'li Humoyun hukmronligi yillarida ham davom etgan. Bunday munosabatlar keyingi shayboniy va boburiy hukmdorlar davrida yanada kengaygan. Chunchi, Buxoro xoni Abdullaxon II safaviylarga qarshi kurashda boburiylar bilan birga harakat qilishga intilgan. Shu sababdan 1572-yili Abdullaxon II Akbarshoh huzuriga o'zining elchilarini yubordi. Buxorolik elchilar o'z hukmdorining sovg'a-salomlari va maktubini olib borganlar. Bir qancha vaqtdan so'ng yana javob sovg'a-salomlari va maktubini olib, o'z vatanlariga qaytganlar. Abdullaxon o'z maktubida ikki davlat o'rtasida do'stlik munosabatlarini mustahkamlash istagini bayon qilgan edi. Bundan ko'zlangan maqsad boshqa davlatlar tomonidan bo'lishi mumkin bo'lgan hujum xavfiga qarshi ittifoq tuzish edi. 1577-yili Abdullaxon II Hindistonga ikkinchi marta elchi yuborgan. Bu elchi almashishdan siyosiy maqsad ko'zlangan edi. Abdullaxon II to'g'ridan to'g'ri Eronni o'zaro taqsimlab olishni taklif qildi. Lekin Akbarshoh bunga rozi bo'lmadi. Chunki, Akbarshoh fuqarolari turli din va diniy yo'nalishlarga e'tiqod qiluvchi davlatlarning bir-biriga toqat

Akbarshoh.

qilib yashashlari tarafdori, diniy bag'rikenglikni davlat siyosati darajasiga ko'targan hukmdor edi. Qolaversa, u Eron bilan yaxshi munosabatda bo'lgan.

Akbarshoh tez orada Hindistonning shimolidagi Sind va Kashmirni egallaydi. Buxoro xonligi bu voqeani Hindistonning shayboniylar davlatining janubiy chegarasiga yaqinlashuvi deb hisoblaganlar. Chunki, Movarounnahrda ham, Hindistonda ham Akbarshohni o'z bobosi yurti — Movarounnahrni egallab olishga undovchi kuchlar bor edi.

Shunday sharoitda, Abdullaxon II 1584- yilda Badaxshonni egallaydi. Bu voqeadan so'ng Abdullaxon II Akbarshoh huzuriga 1585-yilda uchinchi marta elchi yubordi. Elchi Akbarshohga topshirgan maktubda Abdullaxon Badaxshonning egallab olinishi sabablarini tushuntirishga harakat qilgan edi. Abdullaxonning fikricha, musulmonlarning muqaddas shaharlari bo'lgan Makka va Madinaga boradigan yo'l Badaxshon orqali o'tardi. Bu yo'lni g'ayridinlardan tozalash maqsadida Badaxshonni egallaganini bildiradi.

1586-yilda Akbarshoh o'z elchisini Abdullaxonning elchilariga qo'shib Buxoroga yuboradi. Akbarshoh o'z maktubida Abdullaxonga Turkiya Eronning bir qismini bosib olganligidan tashvishlanayotganligini, Buxoro va Hindiston birgalikda Eronga yordam ko'rsatishi zarurligini ma'lum qilgan edi. Biroq, Eron shayboniylar davlatini o'zining asosiy raqiblaridan biri deb hisoblab kelayotgani uchun Abdullaxon II bunday ittifoqqa rozi bo'lmaydi. Bu paytda Eron shohi Abbos I Eronni birlashtirishga, mustahkamlab olishga erishgan edi. Ana shunday sharoitda Badaxshonda Abdullaxonga qarshi isyon ko'tarildi. Buxoroda bu isyonda Akbarshohning qo'li bor, degan gumon paydo bo'ladi. Badaxshon hokimi, Abdullaxon II ning o'g'li Abdulmo'min Akbarshohga maktub yo'llab, undan boshpana berilgan badaxshonlik isyonchilarni Buxoroga qaytarib yuborishini talab qildi. Natijada ikki davlat o'rtasidagi munosabatlarga sovuqchilik tushadi. Biroq Abdullaxon II Akbarshoh huzuriga o'z elchisini yuborib, o'g'lining xatti-harakati uchun undan uzr so'ragan.

Buxoro — Turkiya (Usmonli turklar davlati) munosabatlari

Manbalarda ta'kidlanishicha, Muhammad Shayboniyxon bilan Turkiya sultoni Boyazid II o'rtasida Eron safaviylariga qarshi kurash to'g'risida shart-

noma tuzilgan. Bu shartnoma Shayboniyxondan keyin ham davom etdi.

1515-yilda turk sultoni Sulton Salim huzuriga shayboniylar elchisi bordi. O'z navbatida, Sulton Salimning elchisi o'sha yili Buxoro xonligiga sultonning maktubini olib keladi. Sulton o'z maktubida Ubaydullaxonni Eronda qarshi kurashga chaqiradi. Bu chaqiriq ostida aslida Turkiyaning manfaati yotar edi. Turkiya Buxoro xonligining ichki ishlariga ham aralashgan. Chunonchi, shayboniyzodalarning Movarounnahr taxti uchun kurashida Turkiya Toshkent hokimi Baroqxon Navro'z Ahmadxon ibn Suyunchxo'jaxonga yordam uchun harbiy kuch ham jo'natgan. Baroqxonning Toshkentdagi qarorgohida 300 nafar turk askari doimiy xizmatda bo'lgan, qurol-aslaha bilan ham ta'minlab turilgan.

Turkiya safaviylarga qarshi kurashda shayboniylar kuchidan foydalanibgina qolmay, Buxoro xonligida o'z siyosiy ta'sirini kuchaytirish maqsadida ham bu ichki kurashlarda faol qatnashdi.

Buxoro va Eron munosabatlari Buxoro va Eron manfaatlari to'qnashgan asosiy hudud Xuroson edi. Buning sababi —Xurosonning ham harbiy-siyosiy, ham savdo-iqtisodiy jihatdan muhim ahamiyatga ega ekanligida edi.

Bundan tashqari, Xuroson Buxoro xonligi, Eron va Hindiston yo'nalishida o'ziga xos darvoza vazifasini ham o'tar edi.

Xurosonni nazorat qilish masalasida shayboniylar va safa-viylar o'rtasida keskin kurash ketgan. Bu masalada Muhammad Shayboniyxon, Ubaydullaxon va Abdullaxon II hukmronligi davrida shayboniylar ustunlik qildilar. Abdullaxon II Xurosonning Marv, Nishopur va Mashhad kabi yirik shaharlarini egallagan.

Buxoro — Rossiya munosabatlari Buxoro xonligining Rossiya bilan munosabatlari XVI asrning ikkinchi yarmidan rivojlana bordi. Abdullaxon II

Rossiya bilan savdo aloqalarini yaxshilashga harakat qilar ekan, bu orqali o'z davlatining siyosiy ahvolini mustahkamlashga ham erishmoqchi edi. Chunki podsho Ivan Grozniy (1533—1584) davrida Rossyaning mavqeyi kuchaya bordi. Ivan Grozniy davrida Qozon xonligi (1552), Hojitarxon xonligi (1556), Volga bo'ylari va G'arbiy Sibir hududlari Rossiya tomonidan bosib olingan edi.

Ivan Grozniy.

Bu hol Rossiyaga savdo yo‘llarini nazorat qilish imkonini berdi.

Volga atrofidagi viloyatlarda savdo-sotiq ishlarini olib borish Buxoro xonligidan kelgan savdogarlar uchun ancha qulay edi. Ularga eng yaqin qo‘shni mamlakat Rossiya bo‘lib qolgandi. Bu hol ko‘p jihatdan Qozon tatarlari hamda boshqirdlarga din va til yaqinligi bilan izohlanar edi. Shuning uchun ham Abdullaxon II tomonidan 1557—1558- yillarda Moskvaga elchilar yuborilgan. Elchilar Astraxan orqali Moskvaga borib, Ivan Grozniy huzurida bo‘ladilar. Ular o‘z xonlari

nomidan savdogarlarning Volga bo‘ylab erkin o‘tishlariga ijozat so‘raydilar. Elchilar Moskvadan juda ko‘p o‘q-dori, ov qushlari va matolar bilan qaytgan.

Ayni paytda, Rossiya ham Buxoro xonligi bilan savdo-sotiq ishlarini rivojlantirishdan manfaatdor edi. Bu manfaatdorlik, avvalo, Buxoroning Rossiya tovarlarini sotish uchun qulay bozorligida edi. Ikkinchidan esa, Rossiya Buxoro xonligi orqali Osiyoning boshqa mamlakatlari bilan savdo aloqalarini rivojlantirish imkoniga ega bo‘lard. Bunda, birinchi navbatda, Hindistonga chiqish maqsadi hisobga olingan edi. 1555-yili Moskvada tashkil etilgan „Moskva savdo kompaniyasi“ vakili Antoniy Jenkinson boshliq elchilar rus podshosining guvoohnomasi bilan 1558-yili Buxoroga yuboriladi. Elchi Antoniy Jenkinson Buxoro xoni Abdullaxon II tomonidan qabul qilindi. Elchi xonlikning xalqaro va ichki savdo imkoniyatlarini „Rossiyadagi Moskva shahridan Baqtriyadagi Buxoro shahrigacha 1558-yilgi sayohat“ nomli esdaliklarida bayon etadi.

Antoniy Jenkinson elchiligi natijasida Rossiya va Buxoro xonligi o‘rtasida yaxshi savdo va diplomatik aloqalar yo‘lga qo‘yildi.

Yakunlarni chiqaramiz

- XVI asrda uchta harbiy-siyosiy kuch (shayboniylar, safa-viylar va boburiylar) kurash maydoniga chiqdi.

- Abdullaxon II o‘z davlatining siyosiy ahvolini yaxshilash maqsadida Rossiya bilan savdo aloqalarini rivojlantirishga harakat qilgan.

1. XVI asrda Buxoro va Boburiylar davlati munosabatlari haqida nimalarni bilib oldingiz?
2. Buxoro va Eron munosabatlaridagi keskinlikning sababi nimada edi?
3. Buxoro—Rossiya munosabatlari haqida nimalarni bilib oldingiz?

8- §. XVI asrda Buxoro xonligida madaniy hayot

Ta’lim sohasidagi islohotlar

Shayboniylar temuriylar davrida yurtimizda yaratilgan yuksak rivojlangan madaniyatga munosib voris bo‘la olmaganlar. Shunday bo‘lsa-da, shayboniylar davrida ilm-fan va madaniyat baholi qudrat rivoj topdi. Bunga ushbu sulola hukmdorlari orasidan o‘z davrining yetuk ilm-fan arboblari yetishib chiqqanligi ham ta’sir ko‘rsatgan. Chunonchi, Muhammad Shayboniyxon, Ko‘chkunchixon va Ubaydullaxonlar o‘z davrining nihoyatda o‘qimishli kishilari bo‘lganlar.

Shuningdek, Muhammad Shayboniyxon, Abdulazizxon va Abdullaxonlar kutubxonalari o‘z zamonasining ajoyib kitob xazinalari bo‘lgan.

Muhammad Shayboniyxon Buxoro va Samarqandni temuriylardan so‘ng fan, madaniyat va san‘at markazlari sifatida rivojlantirishga harakat qildi. Shayboniylar ta’limni rivojlantirish maqsadida islohot ham o‘tkazganlar. Bu islohotning o‘tkazilishiga

Buxoro. Abdullaxon madrasasi.

amaldorlar guruhini vujudga keltirish va ularni jamiyatning asosiy tayanchiga aylantirish zarurati sabab bo'ldi. Xonlarga va sultonlarga barcha sohalar bo'yicha ilmi, diplomatik qobiliyatga ega bo'lgan amaldorlar zarur edi. Islohotga ko'ra, ko'p bosqichli o'qitish tizimi joriy etildi. Har bir mahallada maktab ochildi, ba'zi xonadonlarda uy ta'limi joriy etildi. Bolalarga 6 yoshdan ta'lim beriladigan bo'ldi. Maktabda ikki yil o'qigach, o'quvchilar madrasaga o'tkazilardi.

XVI asrda Samarqandda Shayboniyxon madrasasi, Buxoroda Abdullaxon, Toshkentda Baroqxon va Ko'kaldosh kabi qator madrasalar hamda boshqa ta'lim muassasalari quriladi va faoliyat yuritadi. Madrasada uch bosqichli ta'lim joriy etilgan, uning har bir bosqichi 7 yildan bo'lib, 21 yil davom etardi. O'quvchilar ilohiyot ilmi, hisob-kitobdan, handasa, fiqh, mantiq, musiqa, she'r san'atidan ilm olardi. Albatta, ta'lim olishga hammaning ham imkoni bo'lmas edi.

Ilm-fan

Shayboniylar davrida tibbiyot, matematika va astronomiya kabi fanlar ma'lum darajada rivojlangan. Tibbiyot ilmidagi rivojlanish o'z zamonasida „tabiblar iftixori“ deb sharaflangan Muhammad Mazid, jarroh mavlono Baqo, ko'z kasalliklarini davolashda nom chiqargan Shohali ibn Sulaymon, „Davolash bo'yicha dastur“ asari muallifi Sultonali Samarqandiy, „Ko'z kasalligiga doir asosiy kitob“ asarlari bilan mashhur bo'lgan Ubaydulloh Kahhol kabi alloma tabiblarning nomi bilan bog'liqdir. Muhammad Amin, Bobokalon Samarqandiy, mavlono Kavkaviylar, matematika fanining, Muhammad Husayni Buxoriy „Qibla tomonini topish ma'rifati“, Mahmud ibn Ahmad Faroziy esa „Oy fazolarining tengligi haqida risola“ asarlari bilan astronomiya ilmi rivojiga munosib hissa qo'shganlar.

Shayboniylar davrida tarix fani sohasida ko'plab yirik tarixiy asarlar yaratilgan. Ular orasida Kamoliddin Binoiyning „Shayboniynoma“, Muhammad Solihning „Shayboniynoma“, Muhammad Haydarning „Tarixi Rashidiy“, Fazlulloh ibn Ro'zbexonning „Mehmonnomayi Buxoro“, Hofiz Tanish Buxoriyning „Abdullanoma“, „Sharhnomayi shohiy“, Sulton Muhammad Hofiz Toshkandiyning „Tarixi jadidayi Toshkand“ kabi asarlari shular jumlasidandir. K. Binoiyning „Shayboniynoma“ asari

Dashti Qipchoq va Movarounnahrning XV asr o'rtalaridan XVI asr boshlarigacha bo'lgan davr voqealarini o'z ichiga oladi. Shuningdek, shayboniylar bilan Eron safaviylari o'rtasidagi munosabatlar haqida muhim ma'lumotlar beradi.

Muhammad Solihning „Shayboniynoma“si esa o'zbek tilida yozilgan asar bo'lib, u Shayboniixonning harbiy yurishlariga bag'ishlangan.

„Abdullanoma“ asari muallifi mazkur asarini Chingizxonning Movarounnahr istilosi, chingiziylar hukmronligining o'rnatilishi, Dashti Qipchoqda Abulxayrxon davlatining tashkil etilishi, Shayboniixonning harbiy yurishlari, uning o'limidan so'ng Movarounnahrda vujudga kelgan ahvol, Abdullaxon II ning mamlakatni siyosiy jihatdan birlashtirish yo'lida olib borgan kurashi tarixiga bag'ishlagan.

Adabiyot Shayboniylar davrida adabiyot ham rivojlandi. Bu davr adabiyotida M. Shayboniixon, uning jiyani Ubaydullaxon, K. Binoiy, M. Solih va Mushfiqiylar alohida o'rin tutadi.

Umrining asosiy qismini jang-u jadallarda o'tkazgan Muhammad Shayboniixon ayni paytda she'riyat bilan ham shug'ullangan. U o'zidan yuqori saviyali badiiy asarni meros qilib qoldirgan. Uning asarlari bugungi kunda dunyoning turli mamlakatlariga olib ketilgan. Masalan, yozib qoldirgan she'rlari to'plami bo'lmish „Devon“i Istanbul shahri kutubxonasida saqlanib kelinmoqda.

Shayboniixon o'zining she'rlarida, ayniqsa, Samarqand va Buxoro shaharlarini eng ko'p madh etgan. Chunonchi, bir she'rida Samarqandni jannatga qiyoslaydi:

*Jannati ma'no bog'i Samarqand emish,
Kavsari a'lo degan obi Samarqand emish.*

Buxoro shahrini esa Ka'ba darajasida ulug'laydi:

*Bir xayolim bor ko'ngulkim pir vafiy aylayin,
Ul Buxoro shahrida Ka'ba tavofin aylayin.*

Muhammad Shayboniixonning jiyani Ubaydullaxon o'zining g'azal, ruboiy, qit'a va tuyuqlari bilan she'riyat taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan. U „Ubaydiy“, „Ubaydullo“ va „Qul Ubaydiy“ taxalluslari bilan ijod qilgan.

U fors va arab tillarini yaxshi bilgan hamda shu tillarda ham ijod etgan.

O'zbek, fors va arab tillaridagi she'rlari uch devonda to'plangan. Keyinchalik ular bitta muqova ichiga jamlangan va „Kulliyot“ deb nomlangan.

M. Solihning „Shayboniynoma“si ayni paytda adabiyotga oid asar — doston hamdir. Adabiyotimizda bu asar o'zining yuksak badiiy saviyasi va tilining soddaligi bilan ajralib turadi.

Abdullaxon II saroyida xizmat qilgan va „Malik ush-shuaro“ unvoniga sazovor bo'lgan shoir Mushfiqiy o'z she'rlarida yuqori tabaqa vakillarining adolatsizliklarini ayovsiz fosh etgan.

Me'morchilik Shayboniy hukmdorlar poytaxt Buxoro va uning atroflarini obod qilishga harakat qildilar. XVI asr davomida shu davrning barcha muhandislik imkoniyatlari va jamiyatning ma'naviyat va madaniyati darajasiga mos ravishda ko'plab binolar, me'moriy majmualar, inshootlar bunyod etildi.

Ularning orasida Buxorodagi Mir Arab, Abdullaxon, Samarqandda qurilgan Shayboniyxon, Toshkentda qurilgan Baroqxon va Ko'kaldosh madrasalari me'morchiligimizning yorqin namunalari hisoblanadi. Baroqxon madrasasi shayboniy hukmdor Suyunchxo'jaxonning o'g'li Baroqxon tomonidan qurilgan. Madrasa gumbazining balandligi 22 metrni tashkil etadi. Mustaqillik yillarida bu madrasada ham katta ta'mirlash ishlari amalga oshirildi.

Mir Arab madrasasi Shayx Abdulla (Mir Arab) tomonidan 1530 — 1536- yillarda qurilgan. Uni qurish uchun sarflangan xarajatlarni Buxoro xoni Ubaydullaxon bergan. Madrasa ulkan peshtoqli. Ikki yonida baland gumbazli keng darsxona, masjid va go'rxona bor. Go'rxonada Ubaydullaxonning sag'anasi va Mir Arab hamda uning qarindoshlarining qabrlari bor. Madrasa bugungi kunda ham islom oliy diniy o'quv muassasasidir.

Buxoroga kelgan Rossiya elchisi Antoniy Jenkinson: „Buxoro juda katta shahar, unda g'ishtlik imoratlar, serhasham binolar ko'p. Hammomlar shunday mohirlik bilan qurilganki, ularning misli dunyoda yo'qdir“, — deb yozadi.

Ayniqsa, Abdullaxonning yurt obodonchiligi yo'lidagi sa'y-harakatlari tarixchilar tomonidan yuksak baholangan. Uning davrida markaziy hokimiyat kuchayishi tufayli katta qurilish ishlari amalga oshirilgan.

Yakunlarni chiqaramiz

- Hukmdorlardan Muhammad Shayboniyxon, Ubaydullaxon va Abdullaxon II lar ilm, fan, ma'rifat homiylari edi.
- Shayboniylar davrida, ayniqsa, ilm-fanning tarix, tibbiyot sohalari boshqa sohalarga qaraganda ildamroq rivojlandi.
- Abdullaxon II mingdan ortiq rabot va sardoba, ko'plab madrasa, masjid, ko'prik, savdo markazlari va suv omborlari qurdirgan.

1. Shayboniylar davridagi ilm-fan rivoji haqida nimalarni bilib oldingiz?
2. Shayboniyxonning ma'rifatparvar hukmdor bo'lganligiga misollar keltiring.
3. Shayboniyxon va Ubaydullaxonlarning adabiyot rivojiga qo'shgan hissalar haqida so'zlab bering.
4. Tarix fani sohasida yaratilgan asarlar va ularning mazmuni haqida so'zlab bering.
5. Abdullaxonning mamlakat obodonchiligi yo'lida amalga oshirgan ishlari haqida nimalarni bilib oldingiz?

Mustaqil ish

XV asr oxiri — XVI asrga doir quyidagi savollarga

javob tayyorlang

T/r	Savollar	T/r	Javoblar
1.	Movarounnahrda siyosiy vaziyat qanday edi?		
2.	Xurosonda siyosiy ahvol qanday edi?		
3.	Muhammad Shayboniyxonning siyosiy kurash maydoniga kirib kelishini tasvirlang.		
4.	O'zbek xalqining etnik tarkibida qanday o'zgarishlar sodir bo'ldi?		
5.	Shayboniylar davridagi davlat mansablarini sanang.		
6.	XVI asrda qanday me'morchilik obidalari bunyod etilgan?		

II BOB. ASHTARXONIYLAR DAVRIDA BUXORO XONLIGI

II bobni o‘rganish natijasida:

- Buxoro xonligida ashtarxoniyalar sulolasi hukmronligining o‘rnatilishini;
- Xonlikning qanday omillar ta‘sirida qisqa muddatga bo‘lsa-da o‘z mustaqilligini yo‘qotib qo‘yishini;
- Xonlikning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy hayotini;
- Ashtarxoniyalar hokimiyatining yemirilishi sabablarini bilib olasiz.

9- §. Ashtarxoniyalarning hokimiyat tepasiga kelishi

Buxoroda hokimiyatning ashtarxoniyalarga o‘tishi Shayboniyalarga amakivachacha ashtarxoniyalar Jo‘jixon naslidan XIV asrning 80- yillaridan boshlab Ashtarxon xonligida (Hoji Tarxon, Astraxan) hukmronlik qilganlar. Ruslar bu xonlikning nomini Astraxan deb ataganlar. 1556- yilda Astraxanni Rossiya bosib olgach, Ashtarxonning sobiq hukmdori Yormuhammadxon oila a‘zolari va qarindosh-urug‘i bilan Buxoroga keladi. Ularni Buxoro xoni Iskandarxon (Abdullaxon II ning otasi) izzat-ikrom bilan kutib oladi. Iskandarxon qizi Zuhrabegimni Yormuhammadxonning o‘g‘li Jonibek Sultonga beradi. U shu tariqa Buxoro xoni oilasining a‘zosi bo‘lib qoldi. Jonibek Sulton Zuhrabegimdan uch o‘g‘il (Din Muhammad, Boqi Muhammad, Vali Muhammad) ko‘radi. Jonibek Sulton va uning o‘g‘illari Buxoro xonligida yuksak mavqega erishib, Buxoro xonligi viloyatlarida hokim vazifasida faoliyat yuritadilar.

Shayboniyalar sulolasidan munosib taxt vorisi qolmagach, Jonibek Sulton xonlik taxtiga eng munosib nomzod bo‘lib qoldi. Xonlikning nufuzli kishilari unga taxtni egallashni taklif etganlar. Lekin u o‘g‘li Din Muhammad foydasiga taxtdan voz kechadi. Biroq, bu orada Din Muhammad vafot etadi.

Yodda tuting. Natijada 1601-yilda Jonibek Sultonning ikkinchi o'g'li, Samarqand hokimi Boqi Muhammad Buxoro taxtiga o'tqazildi. Shu tariqa Buxoro xonligi tarixida yangi sulola — ashtarxoniyalar sulolasi hukmronligi boshlandi.

Markaziy boshqaruv hokimiyatini mustahkamlash uchun kurash

Boqi Muhammad (1601—1605) mamlakat sarhadlari jipsligini mustahkamlash, boshqaruv tizimini izga solish uchun ko'p urindi. 1602- yilda Eron safaviylariga zarba berib, Balxni kuch bilan bo'ysundirdi va ukasi Vali Muhammadni hokim etib tayinladi. 1603- yilda Eron safaviylarining Balxga hujum qilgan qo'shinlarini mag'lubiyatga uchratdi. Boqi Muhammad Toshkent uchun qozoq sultonlariga qarshi kurashdi. Qozoq xoni Keldimuhammad qo'shinlarini mamlakat hududidan haydab chiqarib, qator hududlarni Buxoro xonligiga bo'ysundirdi.

1605- yilda Boqi Muhammad vafot etgach, uning ukasi Vali Muhammad taxtga o'tqazildi. Ichki kurash yana avj oldi. Qabila beklari xon hokimiyatiga bo'ysunmay, muxolifatchilikni kuchaytirdilar. Buxorolik amirlar xonga qarshi isyon uyushtirganligidan xabar topgan Vali Muhammad Eronga qochadi. Amirlar taxtga Boqi Muhammadxonning o'g'li Imomqulixonni (1611—1642) o'tqazdilar. U Vali Muhammad boshlab kelgan Eron qo'shinlarini tor-mor keltirib, mamlakat mustaqilligini saqlab qoldi. Vali Muhammad asir olinib, qatl etildi.

Imomqulixon Toshkent va xonlikning shimoli-sharqiy chegaralari uchun qozoqlar, asosiy negizi oyrotlardan kelib chiqqan jung'orlar va qalmiqlarga qarshi muvaffaqiyatli kurash olib bordi. 1613-yilda Toshkent yerlarini egallagan qozoqlarga hujum qilib, Toshkentni o'z tasarrufiga kiritdi.

Imomqulixon davrida markaziy davlat hokimiyati nisbatan mustahkamlandi.

Siyosiy tarqoqlikning kuchayishi

Imomqulixonidan keyin taxtni egallagan Nodir Muhammad (1642 — 1645) davrida siyosiy tarqoqlik yana kuchaydi. Xonning o'zi mamlakatning asosiy viloyatlarini 12 nafar o'g'li, 2 nafar jiyani va nabirasiga mulk qilib taqsimlab berdi. Oqibatda, davlatchilik asoslarini zaiflashtirdi. 1645- yilda qozoqlar yana Movarounnahrqa yurish qilib, Xo'jandgacha yetib keladilar.

Nodir Muhammad ularni quvib chiqarish uchun o'g'li Abdulaziz boshchiligidagi katta qo'shinni safarbar etadi. Xondan norozi bo'lgan bir guruh amirlar yurish davrida Abdulazizni xon deb e'lon qiladilar. Abdulaziz Buxoroga keladi, aslzodalar uni taxtga o'tqazadilar.

Nodir Muhammad Balxga qochib ketadi va toj-u taxtni qaytarib olish maqsadida Hindiston podshohi temuriyzoda Shoh Jahondan yordam so'raydi. Shoh Jahon Balx viloyatini o'ziga bo'ysundirish maqsadida u yerga o'g'illari Murodbaxsh va Avrangzeb boshchiligida katta qo'shin yuboradi. Nodir Muhammad Shoh Jahon o'g'illari yordamga emas, Balx viloyatini egallash uchun kelayotganini bilgach, ularga qarshi chiqadi. Maymana yo'lida bo'lgan jangda Nodir Muhammad yengilib, Eronga qochadi va shoh Abbos huzurida panoj topadi.

1647-yilda Shoh Jahonning o'g'illari Balxni egallaydi. Nodir Muhammad shoh Abbos yordamida Balxni qayta egallaydi. Bu voqealardan tashvishga tushgan Abdulazizxon ukasi Subhonquli yetakchiligida Balxga katta qo'shin yuboradi, 1651-yilda Subhonquli Balxni egallaydi va u Balx hokimi etib tayinlanadi. Nodir Muhammad esa Makkaga hajga borayotib yo'lda vafot etadi.

Buxoro — Xiva munosabatlari

Abdulazizxon davrida (1645—1681) Xiva xonlarining talonchilik yurishlari kuchayadi. 1655- yilda Xiva xoni Abulg'oziyxon katta qo'shin bilan yurish qilib, Buxoro atroflarini ikki bor talon-taroj qiladi. Qorako'l aholisining bir qismini asir olib, Karmanani vayronaga aylantiradi. 1658- yilda Vardonzeni talab, 1662-yilda Buxoro shahrigacha yetib boradi.

Tinimsiz urushlar, ichki ziddiyatlar Buxoro xonligining ijtimoiy-iqtisodiy ahvolini murakkablashtirib yuborgandi, siyosiy vaziyat izdan chiqqandi. Keksayib qolgan Abdulazizxon 1681- yilda taxtdan voz kechadi.

Abdulazizxondan keyin taxtga o'tirgan Subhonqulixon (1681—1702) davrida ham ahvol o'nglanmadi. Subhonqulixon, bir tomondan, Balx viloyatlarida hokimlik qilayotgan o'g'illariga qarshi, ikkinchi tomondan, Movarounnahr viloyatlaridagi amir va beklarga qarshi urushlar qilishga majbur bo'ldi. Uchinchi tomondan, Xiva xoni Anushaxon qo'shinlari hujum qilib, Buxoro, Karmana va Vardonzeni egalladi, hatto Samarqandni ham ishg'ol

qildi. Samarqandda Anushaxon nomiga xutba o‘qitilib, uning nomidan tanga pullar zarb etiladi.

Subhonqulixon qatag‘on urug‘idan bo‘lmish Badaxshon hokimi Mahmudbiy otaliq yordamida Xiva qo‘shinlarini Samarqanddan quvib chiqarishga erishdi. Subhonqulixon Xiva hujumiga chek qo‘yish uchun Anushaxonga qarshi fitna tayyorlaydi. Natijada Xiva xoni Anushaxon taxtdan tushiriladi. Subhonqulixon 1688-yilda Xivadagi tarafdorlari xizmatidan foydalanib, xonlikni Buxoro xonligi tasarrufiga oladi.

Qirg‘in-barot urushlar, ichki nizolar oxir-oqibat mamlakat iqtisodiyotini chuqur tanazzulga tushiradi.

Yakunlarni chiqaramiz

- Ashtarxondan Buxoro xonligiga ko‘chib kelgan ashtarxoniyalar ham Jo‘jixon avlodi edilar.
- 1601- yilda Buxoro xonligida ashtarxoniyalar sulolasi hukmronligi o‘rnatildi.
- Ashtarxoniyalar sulolasi hukmronligi Buxoro xonligida 1,5 asrcha davom etdi.

1. Shayboniyalar sulolasining barham topishiga nimalar sabab bo‘ldi?
2. Ashtarxoniyalar kimlar edilar va ular Buxoroga qanday kelib qolganlar?
3. Boqi Muhammadxon qachon va qanday yo‘l bilan Buxoro xonligi taxtini egalladi?
4. Imomqulixon mamlakat mustaqilligini saqlash yo‘lida qanday tadbirlar ko‘rdi?
5. Subhonqulixon davrida Buxoro — Xiva munosabatlari qanday kechdi?

Buni diqqat bilan o‘qing

„XVII asrdan XX asrning boshlarigacha bo‘lgan davrda Turkiston zamini siyosiy parokandalik, jaholat va qoloqlikka yuz tutdi... Yurt hukmdorlari va amaldorlari xalqning taqdiri va kelajagi haqida qayg‘urish o‘rniga, o‘z shaxsiy manfaatlarini hamma narsadan ustun qo‘yib, jaholat va g‘aflatga berilib ketishi oqibatida biz bugun yashayotgan mintaqa umumbashariy taraqqiyot jarayonlaridan uzilib, rivojlanishdan keskin orqada qolib ketdi“.

I. A. Karimov. Yuksak ma‘naviyat — yengilmas kuch. T., 2008. 50—51- betlar.

10- §. XVIII asrning birinchi yarmida Buxoro xonligida siyosiy tarqoqlikning kuchayishi va uning oqibatlari

Buxoro xonligi Ubaydullaxon II davrida 1702-yili Subhonqulixon vafot etgach, toj-u taxtni uning o'g'li Ubaydullaxon II (1702—1711) egallaydi. Ubaydullaxon II goh isyonkor qabilalarga qarshi, goh bo'ysunmas mahalliy hukmdorlarga, goh davlat sarhadlariga bostirib kirgan ko'chmanchilarga qarshi urush olib borishga majbur bo'ldi. Ubaydullaxonning asosiy maqsadi siyosiy tarqoqlikni tugatishdan iborat edi. U ana shu maqsad yo'lida harakat qildi.

Dastlab u Balxni bo'ysundirish yo'lini izladi. Ma'lumki, Ubaydullaxon II ning otasi Subhonqulixon Balxni qatag'on qabilasi boshlig'i, Badaxshon hokimi Mahmudbiy otaliqqa alohida xizmatlari uchun tortiq qilgan edi. Ubaydullaxon davrida Mahmudbiy Balxda hokimiyatni to'liq o'z qo'liga oladi va o'zini 1706-yilda xon deb e'lon qiladi. Tez orada u Termizni ham egallaydi. Ubaydullaxon avval Termizga, so'ngra Balxga yurish qilib, 1707-yilda Balxni egallaydi. Mahmudbiy qochib ketadi. Ubaydullaxon Buxoroga qaytgach, Balxni yana Mahmudbiy egallaydi. Oxir-oqibat Ubaydullaxon uning mustaqilligini tan olishga majbur bo'ladi.

Buxoro xonligi tasarrufida bo'lgan Farg'ona vodiysida ham XVIII asr boshlarida ajralib chiqish harakati boshlanib, hokimiyat avval Chust yaqinidagi Chodak xo'jalari qo'liga o'tadi. 1710-yilda esa hokimiyatni *ming* urug'i boshlig'i Shohruxbiy egallab, mustaqil Qo'qon xonligiga asos soladi.

Mustaqillikka intilayotgan viloyat hokimlari tomonidan Ubaydullaxonga qarshi fitna uyushtirildi va u 1711-yilda o'ldirildi.

Shunday qilib, parokandalikka qarshi, oliy hokimiyatni kuchaytirish va mamlakat birligini ta'minlash uchun kurashgan Ubaydullaxonning hukmronligi fojiali yakunlandi.

Taxtga Ubaydullaxonning inisi Abulfayzxon (1711—1747) o'tqazildi. Abulfayzxon tomonidan fitnaning hamma ishtirokchi va ijrochilari saxiylik bilan mukofotlandi. Ular katta-katta lavozim egalari bo'ldilar. Ubaydullaxonning yaqinlari, amaldorlarining mol-mulklari talandi, o'zlari esa qatl etildi.

Xonlikda parokandalikning kuchayishi

Abulfayzxon kundun kunga mamlakat hayotida nufuzi kuchayib borayotgan amirlar va zodagonlar qo'lida bir qo'g'irchoq hukmdor edi, xolos. Bu davrga kelib, xonning ahvoli shu darajaga borib yetdiki, uning farmonlari saroy ostonasidan nariga o'tmaydigan bo'lib qoldi. Zamondosh tarixchilarning ma'lumotlariga qaraganda, Abulfayzxon „Registon (ya'ni Saroyning oldi) tinch bo'lsa bo'lgani“, degan gapni doimo takrorlab turgan.

Xon hokimiyatining bu darajaga tushib qolishiga xonlikning muntazam qo'shinga ega bo'lmaganligi ham sabab bo'lgan. Muntazam qo'shin tuzishga va uni saqlashga mablag' yetishmagan. Bunday yetishmovchilikka esa xonlik iqtisodiyotining nochorligi sabab bo'lgan. Xon zarur bo'lganida viloyatlardan qo'shin so'rar edi. Biroq viloyat hokimlari hamisha ham xonning qo'shin yuborish haqidagi buyrug'iga itoat etavermas edilar.

Abulfayzxon davrida o'zbeklarning mang'it qabilasidan kelib chiqqan Muhammad Hakimbiy katta nufuzga ega bo'lib oladi. U barcha shahzodalar otaliqlarining boshlig'i deb tan olingan edi. Bu boshqa qabilalar aslzodalarining qat'iy noroziligiga sabab bo'ladi.

Shahrisabz hokimi, *kenagas* qabilasidan chiqqan Ibrohimbiy Urgut va Miyonqol hokimlari bilan til biriktirib, Buxoro xonligidan mustaqil, poytaxti Samarqand bo'lgan davlat tuzishga qaror qildi. 1723-yilda Samarqandni egallab, kuyovi Rajab Sultonni taxtga o'tqazdi. Ibrohimbiy o'ziga „amir ul-umaro“ (ulug' amir) unvonini oldi.

Ibrohimbiyning navbatdagi maqsadi Buxoro taxtini egalash, Rajab Sultonni Buxoro taxtiga o'tqazish hamda shu yo'l bilan xonlikning eng nufuzli kishisi bo'lib olish edi. Abulfayzxon siyosatidan norozi bo'lgan beklar Ibrohimbiyga qo'shiladilar. Ibrohimbiy katta qo'shin to'plab Buxoroga yurish boshlaydi. Ibrohimbiy va Rajab Sultonlar kimki ularga qo'shilsa, g'alabadan so'ng juda katta boylik va amalni va'da qiladilar. Jangda Muhammad Hakimbiy otaliq boshchiligidagi Buxoro qo'shinlari mag'lubiyatga uchraydi. Lekin Rajab Sulton Buxoro shahrini egallay olmaydi.

Qanday bo'lmasin Buxoro taxtini egallash ishtiyorida yona-

yotgan Ibrohimbiy va Rajab Sulton oqibatini chuqur o'ylab ko'rmasdan turib, ko'chmanchi qozoqlardan yordam so'raydilar. Ularga katta o'ljalar va'da qiladilar.

Jung'or qalmoq ko'chmanchilarining bosqinidan katta talafot ko'rgan, talangan hamda ocharchilikka duchor etilgan qozoqlar bu taklifga rozi bo'ladilar. Mamlakatga kirib kelgan qozoqlar talon-tarojni avj oldiradilar. Ular yetti yil mobaynida Zarafshon va Qashqadaryo vohalariga talonchilik yurishlari uyushtirib, hamma yoqni talab, xonavayron qiladilar. Na Buxoroda, na Samarqandda ularni to'xtatishga qodir kuch topilmadi.

Bunday sharoitda ichki nizolar yanada avj oldi. Aholining Abulfayzxon dan noroziligi kuchayib ketdi. Nihoyat, Abulfayzxon yaqinlarining talabi bilan Muhammad Hakimbiy ni Buxorodan chiqarib yuborishga qaror qiladi. Hakimbiy Qarshiga jo'nab ketadi, biroq u qulay fursat tug'ilishi bilan oq, Buxoroda hokimiyatni yana o'z qo'liga olish niyatidan qaytmagan edi.

Abulfayzxon esa vaqtini ko'ngilxushlik ishlariga sarflab, davlat ishlarini deyarli nazorat qilmay qo'ydi. Markaziy hokimiyatning zaiflashuvi siyosiy tarqoqlikni yanada kuchaytirdi. Samarqand, Qarshi, Balx, Farg'ona, Badaxshon amalda mustaqil bo'lib oldilar.

Davlat parokanda- ligining oqibati

Buxoro xonligida vujudga kelgan parokandalik Eronning Buxoroga hujum qilishi uchun qulay sharoit yaratdi.

Shuning uchun ham Eron shohi Nodirshoh Kavkaz, Hindiston, Usmonli turklar saltanati va Afg'onistonga qarshi zafarli

yurishlaridan so'ng, 1736-yili Buxoro xonligiga qarshi katta qo'shinni safarbar etdi. Nodirshohning o'g'li Rizoqul yetakchiligidagi qo'shinlar Amudaryodan o'tib, ko'pgina hududlarni bosib oladi.

Bunday og'ir sharoitda Buxoro xoni Xiva xonidan yordam so'rashga majbur bo'ldi.

Xiva xoni Elbarsxonning yordamga kelayotganidan xabar topgan Nodirshoh buyrug'iga binoan Rizoqul qo'shinlari orqaga qaytib ketadilar.

Nodirshoh.

1740-yilda Eron qo‘shinlari Buxoroga qarshi ikkinchi marta Nodirshoh boshchiligida hujum qiladilar. Biroq, Buxoro xonligida muntazam qo‘shinning mavjud bo‘lmaganligi va o‘z xonligida ichki nizolarni bartaraf etish bilan band bo‘lgan Xiva xonining Buxoroga yordam bera olmaganligi Nodirshohning g‘alabasini ta‘minladi.

Parokandalik — mamlakat viloyatlarining markaziy hokimiyatga bo‘ysunmasligi, siyosiy tarqoqlik.

Miyonqol — Samarqand atrofidagi Oqdaryo va Qoradaryo oralig‘idagi hudud. Keyinchalik Samarqand bilan Xatirchi oralig‘idagi yerlar Miyonqol deb atalgan.

Yakunlarni chiqaramiz

- Ashtarxoniy Ubaydullaxon II (1702—1711) davrida mamlakatdagi ichki ziddiyatlar yanada keskinlashdi.
- Abulfayzxon (1711—1747) davrida mamlakatdagi eng asosiy viloyatlar va shaharlar mustaqil hokimliklarga ajralib ketdi.
- Buxoro xonligi siyosiy hayotida mang‘itlar yo‘lboshchisi Muhammad Hakimbiy ta‘siri nihoyatda kuchaydi.

1. Ubaydullaxon markaziy hokimiyatni mustahkamlash, siyosiy tarqoqlikka barham berish yo‘lida qanday tadbirlar ko‘rdi?
2. Abulfayzxonning qo‘g‘irchoq hukmdorga aylanib qolishining sabablari nimalardan iborat?
3. Muhammad Hakimbiy va Ibrohimbiylarning xonlikda egallagan mavqeyini misollar bilan asoslab bering.
4. Ibrohimbiy nima maqsadda qozoqlardan yordam so‘radi?
5. Buxoro xonligining davlat mustaqilligini yo‘qotishi haqida nimalarni bilib oldingiz?

11- §. Ashtarxoniylar davrida ijtimoiy-iqtisodiy hayot

Davlat boshqaruvi Ashtarxoniylar davrida davlat tizimi va boshqaruvi o‘z tuzilishi, mohiyati jihatidan shayboniylar davridagidan deyarli farq qilmas edi. Davlatning ichki va tashqi siyosatiga doir masalalar rasman oliy hokimiyat boshlig‘i — Xon ixtiyori bilan hal qilinardi. Markaziy

va mahalliy hokimiyat boshqaruvida ham shayboniylar davrida amalda bo'lgan lavozimlar saqlanib qolgan (6-§ ga qarang).

Shunday bo'lsa-da, ayrim o'zgarishlar ham amalga oshirilgan. Chunonchi, shayboniylar davrida devonbegi xondan keyingi shaxs bo'lgan bo'lsa, endi otaliq lavozimidagi shaxs bunday martabaga ega bo'lgan. Shuningdek, ashtarxoniylar davrida saroy qutvoli davlat lavozimi joriy etilib, u davlat mablag'i hisobiga amalga oshiriladigan qurilish, suv inshootlari barpo etish va obodonchilik ishlarini boshqargan.

Buxoro xonligi ma'muriy jihatdan viloyatlarga, viloyatlar tumanlarga bo'linib boshqarilgan. Viloyat hokimlari xon tomonidan tayinlangan. Shuni ta'kidlash lozimki, eng yuqori davlat lavozimlariga qudratli o'zbek qabilalarining boshliqlari tayinlangan. Bu esa mazkur qabilalarning xonlikdagi mavqeyini yanada kuchaytirgan. Harbiy sohada doimiy qo'shin, markaziy harbiy qo'mondonlikning yo'qligi, qo'shinning zamonaviy qurol-yarog'lar bilan ta'minlanmaganligi Buxoro xonligining harbiy jihatdan o'ta zaiflashuviga olib kelgan.

Yer egaligi munosabatlari

Ashtarxoniylar davrida yerga egalik qilishning, ilgari asrlarda amalda bo'lganidek mulki sultoniy, xususiy mulk,

vaqf yerlari shakllari mavjud edi.

Mulki sultoniy davlat yerlari hisoblanib, undan keladigan daromad xon xazinasiga kelib tushardi. Davlat yerlaridan o'sha joylarda yashagan dehqonlar foydalangan, ular yerni ishlatib, olingan hosildan xiroj solig'i to'laganlar.

Xon davlat tasarrufidagi yerlarni, aholi yashaydigan qishloqlarni shahzodalarga, yirik din ulamolari va sayyidlarga *suyurg'ol* shaklida, harbiy qism boshliqlari va saroy amaldorlariga *tanho* shaklida in'om qilardi.

Suyurg'ol qilingan katta yer egalari xon xazinasiga soliq to'lamas edi. Tanho shaklida in'om qilingan yerlar tanhodorning xususiy mulki bo'lmagan. Bu o'rinda tanhodor o'sha yerlarda ishlayotgan dehqonlardan soliq yig'ib olish huquqiga ega bo'lgan. Xon ayrim shaxslarga hukmdorga ko'rsatgan alohida xizmatlari uchun ham yer-mulklar in'om etardi. Bunday mulklar soliqlardan ozod qilinardi va shu boisdan ular „*Mulki hurri xolis*“ deb atalardi.

Diniy mahkamalarga mulki sultoniy hisobidan berilgan

yerlar, masjidlar, xonaqohlar, qabristonlar *vaqf mulki* hisoblanardi. Vaqf mulkidan ham soliq olinmas edi.

Barcha mulk shakllariga xos xususiyat shunda ediki, ularda yersiz kambag'al dehqonlar ijara hisobiga mehnat qilganlar.

Dehqonchilik va chorvachilik

Qabila boshliqlari va amirlar o'rtasidagi ichki kurashlar mamlakat iqtisodiy hayotini, aholining moddiy turmushini

ni ayanchli ahvolga tushirdi.

Sug'oriladigan yerlarda bug'doy, arpa, jo'xori, loviya, mosh, sholi, paxta, sabzavot va poliz ekinlari ekilgan. Dasht va tog'oldi lalmi yerlarda ham boshqoqli ekinlar, kunjut, tarvuz, qovun ekilib, dehqonchilik qilingan.

Dehqonchilik mamlakat iqtisodining butunlay inqirozga tushib qolishidan saqlab turgan asosiy omil bo'lib, aholining oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyojini qondirishga xizmat qilgan. Imomqulixon davrida, 1614—1615-yillarda Qashqadaryodan Qarshi cho'liga, 1633—1634-yillarda Qo'shqo'rg'onda kanal qazilib, vohalarga suv chiqarilgan. Biroq, ashtarxoniyalar davrida suv inshootlari qurilishiga yetarli e'tibor berilmadi.

Chorvachilik ham qishloq xo'jaligining yetakchi tarmog'i bo'lgan. Mehnatkash aholi chorva mollarini boqib, go'sht, sut mahsulotlari yetishtirgan. Ammo katta yaylovlar xon, saroy amaldorlari, din peshvolari, qabila boshliqlariga tegishli bo'lib, ming-minglab qo'ylar, sigirlar, yilqilar, tuyalar boqilardi. Jun, teri va boshqa chorvachilik mahsulotlari yetishtirilar, ichki va tashqi bozorda sotilar edi. Ho'kizlardan yer haydashda, omoch va mola tortishda keng foydalanilar edi.

Hunarmandchilik va savdo

Hunarmandchilik mahsulotlari, asosan, shaharlarda, yirik qishloqlarda yetishtirilar edi. Hunarmandchilikning *to'qimachilik* tarmog'ida ip yigirish, gazlamalar tayyorlash, kiyimlar tikish, gilam to'qish, kashtachilik rivojlandi.

Hunarmandchilikning kulolchilik tarmog'i ham rivoj topadi. O'lkada sog' tuproq manbalarining ko'pligi sopol va chinni idishlar, ko'za, kosa va boshqa tayyor kulolchilik mahsulotlari tayyorlashga imkoniyat berardi.

Metall va yog'ochga ishlov berish orqali uy-ro'zg'or buyumlari tayyorlash, binolar qurilishida *yog'och va ganch o'ymakorligi* kabi hunarmandchilik tarmog'i ham ancha o'sdi.

Buxoro va Samarqandda yuqori sifatli yozuv qog‘ozi ishlab chiqarish, tog‘li hududlardan nodir metallar, kaliy qazib olish ham yo‘lga qo‘yilgan.

XVII—XVIII asrlarning birinchi yarmida *savdo-sotiq* ishlari ham bir qadar o‘sib bordi. Savdo-sotiq ishlarida Buxoro, Samarqand, Qarshi, Toshkent, Balx va boshqa yirik shaharlarning mavqeyi baland edi. Ichki savdoda dehqonchilik, chorvachilik mahsulotlariga, hunarmandchilik buyumlariga ehtiyoj kattaligi sababli bozorlar gavjum bo‘lardi.

Tashqi savdo ham to‘xtab qolmadi. Rossiya, Xitoy, Hindiston, Eron, Qashqar, Turkiya mamlakatlariga paxta, teri, jun, turli matolar va boshqa qishloq xo‘jaligi mahsulotlari chiqarilar edi. Buxorolik savdogarlarning Sibir shaharlarida o‘z savdo rastalari bo‘lgan. Xitoydan shoyi matolar, chinni idishlar, dori-darmon, choy, Hindistondan qimmatbaho toshlar, matolar, oltin iplar olib kelib sotilgan.

Xalq noroziliklari

Ashtarxoniylar davrida davlat xazinasini boyitishning yagona vositasi *soliq* edi. Shu boisdan soliqlar turi va miqdori ko‘paytirilgan. Asosiy soliq to‘lovchilar — dehqonlar, chorvadorlar, hunarmandlar, savdogarlar bo‘lib, ulardan *xiroj*, *zakot*, *boj* va boshqa soliqlar undirilgan. Soliqlardan tashqari aholi kanallar qazish, ariqlarni tozalash, qurilish va boshqa ishlarga majburan jalb etilardi.

Urush yillarida soliq miqdori haddan tashqari oshirilardi. Subhonqulixon davrida raiyatdan 7 yillik soliqlarni birdaniga yig‘ib olish hollari bo‘lgan.

Ubaydullaxon esa aholidan yig‘iladigan soliqlar miqdorini 4 baravarga ko‘paytirgan. Ubaydullaxon 1708-yilda pul islohoti o‘tkazib, tarkibining 35 foizini kumush tashkil etuvchi tangalar o‘rniga, tarkibida 9 foiz kumush bo‘lgan tangalarni zarb ettiradi va uning qimmatini oldingi tangalarga teng deb belgilaydi. Natijada pulning qadri 4 baravar kamayadi, norozilik kuchayib, do‘kondor va hunarmandlar o‘z mahsulotlarini sotmay qo‘yganlar. Bunday ahvolga chiday olmagan xalq 1708-yilda Buxoroda, keyinchalik Samarqand, Balx, Karmana, Miyonqol, Shahrisabz va boshqa qator joylarda ham qo‘zg‘olon ko‘taradi. Biroq, bu qo‘zg‘olonlar tartibsiz, tarqoq holda bo‘lganligi uchun tezda bostiriladi. Shunday bo‘lsa-da, bu xalq qo‘zg‘olonlari Buxoro xonligini yanada zaiflashtirgan.

Yakunlarni chiqaramiz

- Yerga egalik qilishning mulki sultoniylar, xususiy mulk, mulki hurri xolis, vaqf mulkchiligi shakllari bor edi.
- Daromad alohida shaxslar qoʻlida toʻplanib, xon xazinasi kambagʻallashib, mehnatkash xalq ahvoli ogʻirlashib bordi.

1. Ashtarxoniyalar davrida qanday davlat lavozimlari boʻlgan?
2. Yerga egalik qilishning qanday mulk shakllari mavjud edi?
3. Hunarmandchilikning qaysi tarmoqlari rivoj topdi?
4. Xalq qoʻzgʻolonlarining sabablari va natijalari haqida nimalarni bilib oldingiz?

12- §. Maʼnaviy-maʼrifiy, madaniy hayot

Ashtarxoniyalar davrida avj olgan ichki ziddiyatlar, tinimsiz urushlar, siyosiy parokandalik maʼnaviy-maʼrifiy, madaniy hayotga salbiy taʼsir etdi. Biroq bunday murakkab siyosiy vaziyat maorif, ilm-fan, madaniyat rivojini toʻxtatib qoʻya olmagan.

Maktab va madrasa taʼlimi

XVII—XVIII asrlarda shahar va qishloqlarda koʻplab maktab (maktabxona)lar faoliyat koʻrsatgan. Oʻgʻil va qiz bolalar alohida-alohida maktablarda oʻqitilgan. Oʻgʻil bolalar maktablari masjidlar, madrasalar, xoʻjalik yurituvchi ustaxonalar qoshida yoki xususiy maktabdorlar xonadonlarida tashkil etilgan boʻlib, masjid imomi yoki madrasani tugatgan ziyoli kishilar oʻqituvchilik qilgan. Ularni *domla* deyishgan. Qiz bolalar maktablari badavlat kishilar yoki oʻqituvchi ayollar uylarida tashkil etilgan, qizlarni *otinoyi*, *otinbibi*, *bibixalifa*, *bibiotin* deb atalgan ayol oʻqituvchilar oʻqitishgan.

Bolalar maktabga 6—7 yoshdan berilgan va ular 5—8 yil davomida boshlangʻich taʼlim olganlar.

Oʻquvchilarga avval harflar oʻrgatilgan, keyin boʻgʻinlar, ularni qoʻshish orqali soʻz tuzish, „Haftiyak“ (Qurʼoni Karimning yettidan biri) kitobini oʻqish oʻrgatilgan. Hisob darsida sonlar, ularni qoʻshish, ayirish, koʻpaytirish, boʻlish amallari oʻrgatilgan. Oʻquvchilar Navoiy, Fuzuliy, Bedil, Mashrab, Hofiz Sheroziy, Soʻfi Olloyor asarlarini, „Chor kitob“ni oʻqib saboq olganlar. Qizlar maktablarida uy-roʻzgʻor

tutish, pazandachilik, odob-axloq, pokizalik sirlarini o'rganishga ko'proq o'rin berilgan.

Bolalar o'qishni to'liq o'zlashtirib olganlaridan keyingina yozishga o'tganlar. Maktablarda imtihonlar bo'lmagan, o'quvchilarga maktabni bitirgani to'g'risida hujjat ham berilmagan. Bolaning ravon o'qishi, to'g'ri yoza olishi, hisob-kitobni bilishi maktabni bitirganligiga guvoh bo'lgan.

Madrasa o'rta va oliy o'quv yurti hisoblangan. Madrasaga maktabxonalarini tugatganlar qabul qilingan. Madrasa ta'limi talabalar iqtidoriga qarab 7—12 yil davom etgan. Buxoro xonligi shaharlarida 150 dan ortiq madrasa bo'lgan. Madrasada arab, fors tilida yozilgan kitoblar o'qitilgan, ular talabalarga mudarris tomonidan turkiy tilda sharhlab berilgan. O'qish „Avvali ilm“ deb nomlangan fors tilidagi o'quv qo'llanmasini o'zlashtirishdan boshlangan. Keyin arab tili grammatikasi o'qitilgan. Fiqh (huquq)ni o'rganish majburiy hisoblangan.

Ilm-fan

Diniy mutaassiblik, xalq ommasidan diniy aqidalarga so'zsiz itoat etish talablarining kuchayishi ilm-fan ravnaqiga salbiy ta'sir etdi. Shunga qaramasdan, ilm ahllarining ijodi batamom to'xtab qolmadi. Mahmud ibn Valining 1636-yilda yozilgan „Bahr ul-asror“ („Sirlar dengizi“) asarida samarqandlik va buxorolik 20 nafar olim haqida ma'lumotlar berilgan. XVII asrning taniqli olimi, Mir Arab madrasasi mudarrisi Muhammad Sharif Buxoriy (1609—1697) falsafa, tasavvuf, tarix, fiqh, tilshunoslik, astronomiya sohasida 20 dan ortiq asarlar yozgan. Uning „Xoqonga foydali maslahatlar“ kitobida shariat qonun-qoidalari, ijtimoiy hayot va axloqiy muammolarga oid ma'lumotlar, hukmdorlar to'g'risida qiziqarli lavhalar o'z ifodasini topgan.

Subhonqulixon davrida tibbiyot ilmi rivojlandi. Uning tashabbusi bilan Buxoroda „*Dor ush-shifo*“ qurilib, bemorlarni davolash ishi yo'lga qo'yilgan, tibbiyotga ixtisoslashgan madrasa qurilib, shifokorlar tayyorlangan. *Subhonqulixonning* tibbiyotga oid kitoblar jamlangan nodir kutubxonasi bo'lgan. U „Subhoniy tibbiyoti bo'yicha davolash“ va astronomiyaga oid „Baxtli soatni aniqlashda oy manzillarining mohiyati“ nomli kitoblar yozgan.

Tarixnavislik

XVII—XVIII asr birinchi yarmida Buxoro tarixiga doir qator asarlar yara-

tiladi. Tarixchi va geograf olim Mahmud ibn Valining „Oliyjanob insonlar jasorati xususida sirlar dengizi“ („Bahr ul-asror“) asarida Movarounnahr va Xuroson tarixi, mamlakatlar, shaharlar, okean va dengizlar, hayvonot olami haqida qimmatli ma'lumotlar bayon qilinadi. Shuningdek, bu davrda Muhammad Yusuf Munshiyning „*Tarixi Muqimxoniy*“, Muhammad Amin Buxoriyning „*Ubaydullanoma*“, Muhammad ibn Muhammad Zamon Buxoriyning „*Tarixlar dengizi*“, Abdurahmon Toledning „*Abulfayzxon tarixi*“ kabi muhim asarlar yaratildi.

Adabiyot

XVII—XVIII asr birinchi yarmida adabiyot ancha rivoj topdi. Bu davr adabiy muhitida *Bedil* (asl ismi Mirzo Abdulqodir, 1644 — 1721)ning o'rnini katta. U kesh (Shahrisabz)lik. Dehlida vafot etgan. Uning yirik asari „To'rt unsur“ nasrda yozilgan bo'lib, unda havo, suv, yer, olov haqida, shuningdek, o'simliklar, hayvonlar va odamning kelib chiqishi haqida o'z qarashlari bayon etiladi.

Bedilning „Irfon“ („Bilim“) dostonida falsafa, tarix va ilohiyot masalalari bayon etilgan. Bedilning fikricha, dunyo abadiy bo'lib, to'xtovsiz harakat qiladi va o'zgarib turadi. U she'rlarida jamiyatdagi jabr-zulm, adolatsizlik kabi illatlarni qoralaydi. Bedil Turkistonda „Abulma'oniyy“ („Ma'nolar otasi“) degan nom olgan.

Bu davr adabiyotining yirik namoyandalaridan yana biri shoir Sayido Nasafiy edi. U Nasaf (Qarshi) shahrida tug'ilgan. Zamon-doshlari uni „Buxoro shoirlari taxtida sulton“ deb ulug'laganlar.

Uni mashhur qilgan „Hayvonotnoma“ nomli majoziy munozara asari edi. Nasafiy mazkur asarida hayvonlar timsoli orqali yer egalari va amaldorlarning mehnatkash xalqqa yetkazgan jabr-zulmlarini, ularning adolatsizligini, poraxo'rliги va ma'naviy jihatdan pastkashliklarini fosh etadi. Shoir asarida bo'ri va sher timsolida yer egalarining yirtqichlikdan iborat asl basharalarini ochib tashlaydi. Asarda sher barcha hayvonlar ustidan g'alaba qozonsa-da, mehnatkash xalq timsoli bo'lgan chumolidan yengiladi. Bu shoirning mehnatkash xalq ham bir kun emas, bir kun jabr-zulmdan ozod bo'lishi yo'lidagi orzusi edi.

Bu davr adabiyotida Turdi Farog'iy ham munosib o'rin egallaydi. Turdi jamiyatdagi adolatsizliklarni, Subhonqulixonning xalqni og'ir soliqlarga duchor etganligini, uning oqibatida xalq tortayotgan azob-uqubatlarini ro'yirost tanqid qila olgan jasoratli shoir edi:

*Yedingiz barchangiz itdek fuqaroning etini,
G'asb ila molin olib, qo'ymadingiz bitini.*

Turdi xalqning tilidan, mamlakatni xonavayron qilgan siyosiy tarqoqlik, u keltirib chiqargan qirg'in-barot urushlarni la'natlagan. Urug' va qabilalarni birlashishga va o'zaro hamkorlik qilishga da'vat etgan. Urug' oqsoqollarini va beklarni bir yoqadan bosh chiqarishga chaqirgan.

Bu o'rinda Turdining „Tor ko'ngullik beklar“ she'ri alohida ahamiyatga ega:

*Tor ko'ngullik beklar, manman demang, kenglik qiling,
To'qson ikki bovli o'zbek yurtidir, tenglik qiling...*

Me'morchilik

Buxoro xonligi tasarrufidagi hududlarda me'morchilik ham ancha rivoj topdi. Ko'plab masjidlar, madrasalar, bozorlar, xonaqohlar, karvonsaroylar, hammomlar, sardobalar barpo etildi. Ularning bunyod etilishida temuriylar davrida qurilgan me'moriy obidalar andaza bo'lib xizmat qilgan.

XVII asrda Samarqand Registoni ansamblining hozirgi qiyofasi shakllantirildi. Samarqand hokimi Yalangto'sh Bahodir 1619 — 1635- yillarda vayrona holatiga tushib qolgan Registon maydonida Ulug'bek madrasasi qarshisida *Sherdor madrasasini*, uning yonida 1646 — 1660- yillarda Tillakori madrasa-masjidini o'z mablag'lari hisobidan bunyod ettirgan, unga tilladan ishlov

Samarqand. Registon ansambli.

Buxoro. Nodir devonbegi madrasasi.

berish, bezash ishlari bajarilgan. *Samarqand Registon ansambli* o'zining rang-barang koshinkor bezaklari, naqshinkor pesh-toqlari, ulkan gumbazlari bilan Markaziy Osiyo me'morchiligining noyob tarixiy yodgorligi bo'lib, bugungi kunda jahon jamoatchiligi, sayyohlar e'tiborini o'ziga jalb qilmoqda.

Buxoroda yirik me'moriy majmua — *Labihovuz ansambli* bunyod etildi. Buxoroning eng badavlat kishilaridan biri bo'lgan Nodir devonbegi 1620-yilda bozor maydoni o'rtasida bo'yi 45 metr, eni 36 metr, chuqurligi 5 metr bo'lgan katta hovuz qurdirib, atrofini shag'al, marmar va toshlar bilan mustahkamlattiradi. Hovuz atrofida *Nodir devonbegi madrasasi va xonaqohi*, *Ko'kaldosh madrasasi*, *Ernazar elchi madrasasi* bunyod etiladi.

1652-yilda Buxoro shahrida *Abdulazizxon* qurdirgan *qo'sh imoratli madrasa* mustahkamligi, nafis naqshli koshinlarga boyligi bilan ajralib turadigan, o'z zamonasi me'morchiligining yetuk namunasi hisoblanadi.

Yakunlarni chiqaramiz

- XVII asrda Buxoro xonligi hududlarida 150 dan ortiq madrasa faoliyat yuritgan.
- XVII asrda Samarqanddagi Registon ansamblining hozirgi qiyofasi shakllandi.

Dor ush-shifo — shifoxona.

Registon — shaharning markaziy maydoni.

1. Maktabxona ta'limi haqida nimalarni bilib oldingiz?
2. Madrasa ta'limi haqida so'zlab bering.
3. Ilm-fan rivoji haqida nimalarni bilib oldingiz?
4. Adabiyot rivojiga katta hissa qo'shgan adabiyot namoyandalari haqida so'zlab bering.
5. Qanday me'moriy yodgorlik majmualari bunyod etildi?

Mustaqil ish

Ashtarxoniylar davriga oid quyidagi topshiriqlarni bajaring

T/r	Savollar	T/r	Javoblar
1.	Ashtarxoniylar sulolasidan bo'lgan xonlarning ro'yxatini tuzing.		
2.	Xonlikni parokandalikka olib kelgan sabablar.		
3.	Yerga egalik qilishning turlari.		
4.	Maktab va madrasalarda o'qish-o'qitish jarayoni.		
5.	Badiiy adabiyot rivojiga katta hissa qo'shgan namoyandalar va ularning asarlari nomlari.		

III BOB. BUXORO AMIRLIGI

III bobni o‘rganish natijasida:

- Buxoroda mang‘itlar sulolasi hukmronligining o‘rnatilishi tarixini;
- Amirlik davlat boshqaruvini;
- Yer egaligi shakllari, soliq tizimini;
- Amirlikning ichki va tashqi savdosi holatini;
- Madaniy hayotning ahvolini bilib olasiz.

13- §. Buxoroda mang‘itlar sulolasi hukmronligining o‘rnatilishi

Buxoro xonligining davlat mustaqilligini yo‘qotishi

Buxoro Eron bosqiniga qarshi tura olmagach, Abulfayzxon taslim bo‘lish shartlari haqidagi shartnomani imzolash uchun Zarafshon daryosining bo‘yiga —Nodirshoh huzuriga borishga majbur bo‘ladi.

Shartnomaga ko‘ra, Nodirshoh oliy hukmdor, Buxoro xonligi esa Eronga mute davlat deb tan olingan. Shuningdek, Nodirshoh qo‘shinlari uchun 8 yilga yetadigan 200 ming xarvor bug‘doy va arpa to‘plab beriladi. Bundan tashqari, Buxoro xonligi aholisidan 10 ming nafarli qo‘shin to‘planib, Nodirshoh ixtiyoriga jo‘natiladi. Bu qo‘shinga Muhammad Hakimbiyning o‘g‘li Muhammad Rahim qo‘mondon etib tayinlanadi. Shu tariqa, Abulfayzxon amalda Eronga qaram qo‘g‘irchoq hukmdorga aylandi. Muhammad Hakimbiy esa qo‘shbegi (bosh vazir) lavozimini egalladi. Butun hokimiyat amalda uning qo‘lida to‘plandi. Endi ashtarxoniyalar hukmronligining barham topishi muqarrar bo‘lib qoldi.

Muhammad Rahimbiy

Buxoroda ashtarxoniyalar sulolasi hukmronligi davrida o‘zbek qabilalaridan mang‘itlarning nufuzi baland edi. Bu qabila haqiqiy hokimiyat ashtarxoniyalar qo‘lida bo‘lib turgan davrlarda ularga sadoqat bilan xizmat qilgan. Biroq, keyinchalik, Buxoroda mang‘itlar

alohida nufuzga ega bo'lish uchun astoydil kurashdilar va Hakimbiy davrida bu maqsadga erishdilar.

Muhammad Hakimbiy 1743-yilda vafot etgach, uning o'g'li Muhammad Rahimbiy o'zining muntazam qo'shinga egaligidan foydalanib, hokimiyatda otasi kabi alohida mavqe uchun da'vogarlik qila boshladi. So'nggi ashtarxoniy Abulfayzxon uni otasining o'rniga tayinlashga majbur bo'ldi.

Nodirshoh 1747-yilda o'ldirilganidan so'ng Eronda boshlangan ichki kurashlar Muhammad Rahimbiyning Buxoro taxtini egallashiga yo'l ochib berdi. Uning buyrug'i bilan Abulfayzxon ham 1747-yili o'ldirildi. Muhammad Rahimbiy taxtga Abulfayzning o'g'li Abdulmo'minni o'tqazdi (soxta xon) va uni o'ziga kuyov qilib oldi. Ko'p o'tmay Muhammad Rahimbiy kuyovi Abdulmo'minni, uning o'rniga o'tqazilgan soxta xonlarni **Поиск не дал результатов.** Muhammad Rahimbiy Buxoro aslzodalari va hunoyatining qo'na-quvvatlashi bilan 1753-yilda hokimiyatni to'la egalladi. Biroq mang'itlar chingiziylar nasliga mansub bo'lmaganligi uchun mang'it hukmdorlari o'zlarini xon deb emas, amir deb ataganlar. Ular ayni paytda mintaqaning diniy hukmdori — *amir al-mo'minin* hisoblanganlar.

Yodda tuting. Shunday qilib, 1753-yili Buxoroda hokimiyat tepasiga yangi sulola — **mang'itlar sulolasi** keldi va davlatni 1920- yilgacha idora qildi. 1753- yildan boshlab Buxoro xonligi endilikda **Buxoro amirligi** deb ataladigan bo'ldi.

Mang'it hukmdori **Muhammad Rahimbiy** mamlakatda o'zining mutlaq hukmdorligini o'rnatish hamda ichki bosh-boshdoqlikni tugatish siyosatini tutdi. Bunday siyosatdan ko'zlangan maqsad — markazlashgan davlatni tiklash edi. Muhammad Rahimbiy bu siyosatni ro'yobga chiqarishga qat'iy kirishdi. U barcha mahalliy hukmdorlarni o'z huzuriga chorlab, ularga o'zining asl maqsadini, o'z boshqaruv dasturini ma'lum qildi. Lekin davom etayotgan ichki nizolar, urushlar mamlakatni xonavayron qilayotganligi, xo'jalik, savdo-sotiq ishlarining izdan chiqayotganligi, agar bu jarayonlar bundan buyon ham davom etadigan bo'lsa, davlat halokati muqarrar ekanligini alohida ta'kidladi. Qaysi mahalliy hukmdor markaziy hokimiyatga bo'ysunmasa, ayovsiz jazoga tortilishini ogohlantirdi.

Muhammad Rahimbiy mustaqillikni da'vo etib yurgan Miyonqol, Nurota, Qo'bodiyon, Boysun, Shahrisabz hamda Urgut bekliklarini to'rt yil davomida o'ziga bo'ysundirdi. Ayni paytda, u markaziy hokimiyatga bo'ysunmaslikka urinayotgan qabilalarni turgan joyidan ko'chirtirib yuborish siyosatini tutdi. Masalan, burqut, qipchoq, yetti urug', bahrin, yuz, kenagas, saroy va boshqa qabilalarga nisbatan ana shunday siyosat yuritildi.

Doniyolbiy otaliq va Amir Shohmurod

Muhammad Rahimbiy yirik yer egalarning davlatni boshqarish ishlarida shu vaqtgacha davom etib kelgan aralashuvlarini keskin kamaytirishga erisha oldi. Shunday bo'lsa-da, u barcha viloyatlarning markaziy hokimiyatni tan olishlariga to'la erisha olmadi.

Muhammad Rahimbiy vafotidan so'ng uning amakisi Doniyolbiy otaliq hokimiyatni o'z qo'liga oldi (1758—1785). U o'z qo'shinini mustahkamlashga, unga tayanib ish ko'rishga harakat qildi. Barcha mang'it beklariga katta yer-mulkni tanho qilib berdi. Xalqdan olinadigan soliqlarni ko'paytirdi. Uning davrida Balx, Hisor, Ko'lob, O'ratepa viloyatlarining mustaqillikka intilishlari kuchaydi. Katta yer egalarning o'zboshimchaligini esa sindira olmadi. O'g'illaridan biri Shohmurod darveshona hayot kechirar, shayx maslahati bilan bozorda yuk tashuvchilik qilardi. Keyin esa pichoqqa qin yasab sotib, shu orqali ro'zg'or tebratardi. Xalq orasida obro'si katta bo'lgani uchun Doniyolbiy unga hokimiyatni topshirdi.

Amir Shohmurod (1785 — 1800) Amir Doniyolbiy otaliqning to'ng'ich o'g'li hisoblanib, yoshligidan xudojo'y, porso bo'lib o'sgan. Madrasani bitirib, darveshlik jamoasi tarafdori, targ'ibotchisidan biriga aylanadi. Xalq unga hurmat bilan „*amiri ma'sum*“ (begunoh amir) unvonini bergan.

Shohmurod o'z faoliyatida ommaga tayanib ish tutdi. Adolat tamoyillariga qattiq amal qildi. O'zi ham nihoyatda kamtarin hayot kechirgan. Masalan, bir yilda bir olacha chopon, bir bo'z ko'ylak kiygan. Boshiga olti gazli bo'z salla, oyog'iga echki terisidan tikilgan saxtiyon mahsi hamda kavush kiygan.

Amir Shohmurod Samarqand shahrida katta bunyodkorlik ishlarini amalga oshirdi. Shahar markazida olti qirrali chorsu qurilib, „Toqi musaddas“ deb atalgan. Samarqandning har bir madrasasiga imom, muazzin, mudarrislarni o'zi tayinlagan.

Talabalar va mudarrisning maoshi uchun vaqf yerlari va mulklar ajratgan.

Amir Shohmurod islohotlar o'tkazib, davlatni mustahkamlashga erishdi. Boj va xirojdan boshqa barcha soliqlarni kamaytirdi. Rais (muhtasib) va qozi askar (harbiy sud) mansablarining nufuzini yanada orttirgan.

Mamlakat iqtisodini yo'lga qo'yishda Shohmurod o'tkazgan pul islohoti ham muhim ahamiyat kasb etdi. Ashtarxoniylar davrida zarb qilingan tangalarda kumush miqdori kamaytirib yuborilgan edi.

Shohmurod joriy qilgan qonun bo'yicha kim mol-mulkka xiyonat qilsa, jamiyatdagi martabasidan qat'i nazar qattiq jazoga tortilishi lozim edi. Bu tadbir xalq manfaatlariga tajovuzning oldini oldi.

Xarvor — bir eshakka yuk bo'ladigan og'irlik o'lchovi.

Yakunlarni chiqaramiz

- 1747-yilda Buxoroda hokimiyat amalda mang'itlar sulolasi qo'lga o'tdi. Rasman esa bu voqea 1753-yilda amalga oshdi.
- 1753-yildan boshlab Buxoro xonligi Buxoro amirligi deb atala boshlandi.
- Mang'itlar sulolasi 1920-yilgacha Buxoro amirligida hukmronlik qildi.

1. Nodirshoh istilosi qanday oqibatlariga olib keldi?
2. Ashtarxoniylar davlati qay tariqa inqirozga yuz tuta bordi?
3. Mang'itlar qay tariqa hokimiyat tepasiga keldilar?
4. Muhammad Rahimbiyning mamlakatni birlashtirish siyosati haqida so'zlab bering.
5. Amir Shohmurod shaxsi va u yuritgan siyosat haqida nimalarni bilib oldingiz?

14- §. Amirlik davlat tuzumi va uning ma'muriy boshqariluv

Davlat tuzumi va ma'muriy bo'linish

Buxoro davlat tuzumiga ko'ra monarxiya davlati edi. Davlat tepasida amir, ya'ni yakka mustabid hukmdor turgan. Hukmdor rasman cheklanmagan huquqqa ega bo'lib, butun hokimiyat uning qo'lida to'plangan. U o'zi ishongan eng

oliy toifadagi amaldorlar (arkoni davlat) hamda qabilalarning boshliqlari bilan hisoblashib ish tutgan.

Buxoro amirligi ma'muriy jihatdan viloyatlarga va tumanlarga bo'lingan. Chunonchi, amirlik davlati 40 viloyat va tumanliklardan iborat edi. Amirlikning yer maydoni taxminan 270 ming km², aholisi esa 2 mln atrofida bo'lgan. Aholisini o'zbeklar, tojiklar, turkmanlar, qolgan qismini esa qoraqalpoqlar, qozoqlar va boshqa xalqlar tashkil etgan. Amir tayinlaydigan hokim boshqaradigan hudud viloyat deb atalgan.

Amirlikda eng quyi ma'muriy bo'linma amlokдорlik (bir nechta katta-kichik qishloqlar birikmasi) deb atalgan. Uni amlokдор boshqargan. Boshqaruv ishida qishloq oqsoqollari, amin va miroblarga tayangan.

Amlokдор („mulk egasi“ degan ma'noni anglatadi) yetishtirilgan hosilning hisobini yuritish, soliqlar va boshqa tushumlarning belgilangan muddatlarda yig'ilishi uchun mas'ul bo'lgan.

Amin („ishonchli, halol odam“ ma'nosini anglatadi)ning asosiy vazifasi soliq va boshqa tushumlarni yig'ish, aholi ustidan nazorat olib borish va ariqlardagi suvni ekin maydonlariga taqsimlash bo'lgan.

Qishloq mirobi esa suv inshootlarining o'z vaqtida ta'mirlanishini, qishloqlar uchun ajratilgan suvning ariqlar bo'yicha to'g'ri taqsimlanishini ta'minlagan.

Yuqori davlat lavozimlari Amirlikning poytaxti Buxoro shahri va viloyatini qo'shbegi boshqargan. Xazina amirning mulki bo'lgan. Amirlikning davlat muassasalari ma'muriy, moliya, qozilik, mirshablik va harbiy idoralardan iborat bo'lgan. Ularning har biriga tayinlangan amaldor rahbarlik qilgan.

Buxoro amirligi saroyida 30 ga yaqin amaldor xizmat qilgan. Mahalliy boshqaruv muassasalarida xizmat qiluvchilarning soni 30 ming atrofida bo'lgan. Viloyatlarning beklari (hokimlari) xon tomonidan tayinlangan.

Markaziy hokimiyatda devonbegi, ko'kaldosh, qo'shbegi, mushrif, mirshab, dodxoh, inoq, miroxur, dasturxonchi, kitobdor, parvonachi, sadr, shayxulislom, qozikalon, muftiy, muhtasib kabi yuqori martabali lavozimlar joriy etilgan.

Eng katta davlat lavozimi — *qo'shbegi* (vaziri buzruk), ya'ni bosh vazir lavozimi edi. Davlatning barcha boshqaruv idoralari unga bo'ysunar edi. Bir so'z bilan aytganda, barcha ijroiya

hokimiyat qo'shbegining qo'lida edi. Viloyat va tuman hokimlari ham qo'shbegi tavsiyasiga binoan tayinlanar edi. Qo'shbegi xon Arkida yashagan.

Devonbegi — xonlikning moliya-xazina ishlarini boshqargan. Soliqlar undirilishi ustidan nazorat olib borgan.

Mushrif — amaldorlar xonga in'om etgan buyumlarni hamda harbiy anjomlarni ro'yxatga olgan. Soliq tushumlarini yozib borgan.

Mirshab — tungi shahar soqchilari boshlig'i vazifasini bajar-gan.

Inoqning vazifasi amir farmoyishlarini beklardan boshqa tabaqaga yetkazishdan iborat bo'lgan.

Amir otxonasining boshlig'i *miroxur* deb atalgan.

Dasturxonchi lavozimidagi amaldor amir huzurida uyush-tiriladigan ziyofatlar uchun mas'ul bo'lgan bo'lsa, *kitobdor* amir kutubxonasi boshlig'i bo'lgan.

Amirlikda harbiy qo'shin bosh sarkardasi *parvonachi* deb atalgan.

Sadr esa vaqf mulklarini boshqargan.

Poytaxt qozisi (qozikalon) — davlatning oliy qozisi (sudyasi), amir aralashmaydigan barcha qozilik ishlariga rahbarlik qiluvchi oliy davlat lavozimi. Qozikalon *shariatpanoh* deb ham atalardi.

Qozikalon murakkab deb hisoblagan turli diniy-huquqiy masalalar bo'yicha shariatga asoslanib, fatvo chiqaruvchi shaxsga *muftiy* deyilgan.

Shuningdek, siz 6- mavzuda bilib olgan ko'kaldosh, dodxoh, otaliq, shayxulislom, muxtasib kabi lavozimlar ham bo'lgan.

Yakunlarni chiqaramiz

- XIX asr boshlarida Buxoro amirligi aholisi 2 mln kishi atrofida bo'lgan.
- Buxoro amirligida eng katta davlat lavozimi — qo'shbegi (bosh vazir) edi.

1. Buxoro amirligi davlat tuzumiga ko'ra qanday davlat edi?
2. Buxoro amirligida qanday davlat lavozimlari bo'lgan?
3. Shayboniylar davridagi „devonbegi“ va mang'itlar davridagi „qo'shbegi“ davlat lavozimlarini taqqoslang va xulosalaringizni bayon eting.

15- §. Amirlikning xo‘jalik hayoti

Yer mulkchiligi shakllari

Buxoro davlatida yer-suv mulkchiligining uch shakli mavjud edi: 1) davlat yerlari (bu amlok yerlar deb ham atalgan); 2) mulk yerlari (xususiy); 3) vaqf yerlari.

Davlat yerlarining suvsiz dasht, to‘qayzor qismi ko‘chmanchi jamoalarga bo‘lib berilgan bo‘lib, ular bu yerlardan foydalanganliklari uchun davlatga xiroj to‘lar edilar. Bunday yerlar sotilmasdi va ayirboshlanmasdi. Davlat yerlarining boshqa bir qismi hukmron sulola a‘zolariga, yirik davlat mansabdorlariga, lashkarboshilariga davlat oldidagi xizmatlari evaziga suyurg‘ol shaklida in‘om etilgan edi. Suyurg‘ol olganlar u yerni boshqarish huquqini ham olganlar. Suyurg‘ol egasi davlat xazinasiga xiroj to‘lashi hamda oliy hukmdorning chaqirig‘iga ko‘ra, o‘z qo‘shini bilan harbiy yurishlarda ishtirok etishi lozim edi.

XVI asrdan boshlab davlat yerlarini „tanho“ deb nom olgan shaklda in‘om etish qaror topa borgan. Bunday in‘omga sazovor bo‘lgan kishi yerga emas, mansabining darajasiga qarab shu yerdan olinadigan soliqning ma‘lum qismiga egalik qilgan. XIX asrda ham amirlikda tanholarning soni tobora ortib borgan. Eng kichik tanho yeri 3—5 gektarni tashkil etgan.

Davlat yerlarining yana bir qismi dehqonlarga ijaraga berilgan. Xazinaga eng ko‘p soliq ham ana shu yerlardan tushar edi.

Xususiy yerlar (mulk)ning bir qismi xususiy shaxslarning yerlari bo‘lib, ularning bu yerlarga egalik qilishlari davlat xizmati bilan bog‘liq bo‘lmagan. *Bunday yerlar, asosan, amirlikda asrlar osha yashab kelayotgan arablarga qarashli bo‘lgan.* Bu yerlardan 1/10 qismi miqdorida o‘lpon to‘lanardi. Mulq yerlarining ikkinchi qismi (mulki hur yoki mulki hurri xolis) davlat xizmati bilan bog‘liq bo‘lib, bunday yerlar urushlarda jasarat ko‘rsatgan yoki hukmdorning alohida topshiriqlarini bajarishda namuna ko‘rsatgan shaxslarga berish natijasida vujudga kelgan. Bunday yerga ega bo‘lgan shaxslarga maxsus yorliqlar berilgan hamda ular barcha soliqlardan ozod etilgan.

Vaqf yerlari — bu masjid, mozor, xonaqoh, madrasa va maqbaralar uchun ajratilgan yerlar edi. Bunday yerlar musodara etilgan, davlat hamda yirik yer egalari tomonidan hadya etilgan yerlar hisobiga vujudga keltirilar edi. Masjid, madrasa,

qabristonlarning asosiy sarf-xarajatlari, shuningdek, talaba, mudarris hamda mutavallilarga beriladigan nafaqa va maoshlar vaqf yerlaridan olinadigan daromad hisobidan qoplanar edi. Vaqf mulkini mutavalli tasarruf etishi belgilab qo'yilgan edi.

Soliq tizimi va majburiyatlar

Amirlikda asosiy soliq *xiroj* deb atalgan.

U hosil ulushidan, asosan, mahsulot bilan to'lanardi. XIX asrda xirojning bir qismi pul bilan ham yig'iladigan bo'lgan. To'lanadigan xiroj miqdorini aniqlashda amlokdor o'z odamlari bilan dehqonchilik dalasiga chiqib, qishloq oqsoqoli ishtirokida hosil miqdorini ko'z bilan chamalab aniqlab chiqqan.

Xirojdan tashqari bog', poliz, ekilgan yerlardan *tanobona* deb atalgan soliq ham olingan. Bu soliqning miqdori ekinzorning bozorga uzoq-yaqinligiga qarab belgilangan.

Keyinchalik polizlarga yangi soliq — *qo'sh puli* solinadigan bo'ldi. Uning miqdori yer haydashga yaroqli har bir juft ho'kiz hisobidan kelib chiqib belgilangan.

Soliq tizimi orasida *zakot* deb atalgan soliq ham bo'lgan. Uning miqdori soliq solinadigan narsa qiymatining 2,5% ini tashkil etgan.

Zakot solig'iga, asosan, chorva mollari egalari va savdogarlar tortilgan.

Tanobona, zakot, qo'sh puli soliqlari esa faqat pul shaklida olingan.

Kanallar, inshoot, qal'a, ko'priklar, yo'llar ta'miri hashar yo'li bilan amalga oshirilgan. Boshda hasharchilar oziq-ovqat bilan ta'minlangan. XVIII asrdan boshlab hasharga keluvchilar oziq-ovqati, ish asboblari, ot-aravasi bilan kelishi lozim bo'lgan.

Qishloq xo'jaligi va sug'orish ishlari

Markaziy Osiyoda, jumladan, Buxoro davlatida ham qishloq xo'jaligining taqdiri sun'iy sug'orishning qanchalik

to'g'ri hal etilganligiga bog'liq edi.

Shuning uchun ham XVIII asrda sug'orish tarmoqlarining kengaytirilishiga alohida e'tibor berildi. Zarafshon daryosida Xurmo va Sarazm nahr (ariq)lari chiqarilgan. Ularning biri to'rt chaqirim, ikkinchisi uch chaqirim uzunlikda bo'lgan.

Amir Shohmurod zamonida 40 chaqirim (1 chaqirim 0,9 km ga teng) uzunlikdagi Qozonariq (Urgut tumanini sug'organ), 24 chaqirim uzunlikdagi Toyman arig'i, 24 chaqirim

uzunlikdagi To'g'uzariq qazilgan. Yana Oqdaryo va Qoradaryo-dan ham ariqlar chiqarilgan.

Sug'orish inshootlarini yaroqli holda saqlashning og'ir yuki mehnatkashlar gardanida edi. Aynan ularning matonatli mehnati, sabr-toqati, sug'orish inshootlarining muqim ishlashini ta'minlar edi. Dehqonlar suvdan foydalanishda asrlar davomida juda katta tajriba to'plagan edilar. Ular shunday sug'orish inshootlarini bunyod eta olganlarki, unga tan bermaslikning iloji yo'q edi. Xususan, suv ayirg'ich to'g'oni qurishdagi mohirlik buning isbotidir.

Daryo va kanallarga o'rnatilgan chig'ir eng ko'p ishlatiladigan suv ayirg'ich edi. Shunday chig'irlar ham yaratilganki, ular suvni hatto 4 metr va undan ham balandga chiqarib bera olardi. Suvni chuqur ariqlardan chiqarib olish uchun tutqichli suv ayirg'ichlar ishlatilar, bunda ot, tuya, eshak va ho'kiz kuchidan foydalanilar edi. Bu kabi inshootlar Buxoro xonligi xo'jaligida katta o'rin tutgan. Bu hayot ta'minoti bo'lgan inshootlarning bosh bunyodkori — dehqonlar ommasi edi. Har bir dehqon xonadoni yiliga 60 kundan 100 kungacha sug'orish inshootlari qurish, kanal va ariqlarni tozalash, sozlash ishlarida qatnashishgan.

Dehqonchilik mehnat qurollari nihoyatda sodda edi. Oddiy dehqon so'qasi (omoch) asosiy dehqonchilik quroli edi. Ot, ho'kiz, sigir, tuya, eshak dehqonning suyanchig'i hisoblangan. Yaxshiyamki, O'zbekiston tuprog'i hosildor, iqlimi qulay mamlakatdir. Shu ikki muhim omil ancha serhosil va unumdor dehqonchilikni yo'lga qo'yish imkonini berar edi.

Amirlik yerlarida paxta, bug'doy, jo'xori, tariq, arpa, beda yetishtirish dehqonchilikning asosini tashkil etardi. Deyarli har bir dehqon xo'jaligida o'z ehtiyoji va sotish uchun paxta yetishtirilardi. Ipakchilik, bog'dorchilik, sabzavotchilik va polizchilik keng rivojlangan. Piyoz, sabzi, bodring, qovoq, qovun, tarvuz, olma, olxo'ri, o'rik, shaftoli, nok, yong'oq, bodom, anjir, uzum yetishtirilardi. Buxoro amirligi o'zining qovun va uzumi bilan mashhur edi. Ko'pgina shaharlarni bog'lar o'rab turardi. 4 qismdan iborat alohida reja asosida bunyod etilgan bog'lar ham bo'lardi. Bog' qismlarining har birini ariqlar ajratib turgan. Bunday bog'lar *chorbog'* deb atalgan.

Buxorodagi Jo'ybor, Toshkentdagi Kaykovus bog'lari eng mashhur bog'lar edi.

Amirlikda bo‘yoq olinadigan o‘simlik — mardona ham o‘stirilgan. Dorivor o‘simliklardan esa dorilar tayyorlashgan.

Amirlikda, garchand salmog‘i dehqonchilikdan pastroq bo‘lsa-da, chorvachilik ham rivojlangan.

Chorvachilik tumanlarida dumbali va qorako‘l qo‘ylar, yirik shoxli qoramollar, tuya va otlar boqilgan. Jun, teri, go‘sht, sut-qatiq va yog‘ kabi chorvachilik mahsulotlari xalq hayotida muhim rol o‘ynagan.

Yakunlarni chiqaramiz

- Amirlikda yer mulkchiligining davlat (amlok), xususiy mulk va vaqf shakli mavjud bo‘lgan.
- Davlat yerlarining bir qismi suyurg‘ol va tanho shaklida in‘om etilgan.

Tanob (chilvir, arqon) — ekin maydonini o‘lchash uchun qo‘llaniladigan yuza birligi. 1 tanob yer maydoni 8,33 sotix. 1 gektar yer esa 12 tanobni tashkil etgan.

1. Buxoro amirligida yerga bo‘lgan mulkchilikning uch shaklini va ularning bir-biridan farqini tushuntirib bering.
2. Suyurg‘ol shaklidagi yer in‘om etilishi qanday oqibatlarga olib kelgan?
3. Markaziy Osiyo xalqlari hayotida sun‘iy sug‘orish nega hayot-mamot masalasi edi?
4. Osiyoda dehqonchilik Yevropa dehqonchiligidan qanday jihatlari bilan farq qilgan?

16- §. Amirlik shaharlari hayoti va savdo-sotiq ishlari

Shaharlar hamisha mamlakatning siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotida g‘oyatda katta ahamiyatga ega bo‘lgan. Chunki shaharlar davlat hokimiyati tayanchi, savdo va hunarmandchilik markazi, madaniyat hamda ilm-fan o‘chog‘i vazifasini o‘tagan.

Samarqand „Dunyoning husni“ deb ulug‘langan Samarqand amirlikning eng yirik shaharlaridan biri edi. Samarqand shahrida kulolchilik, cho‘yan quyish (degrezlik), teri oshlash, qog‘oz, kiyim-kechak, qurol-yarog‘ ishlab chiqaruvchilar, baxmalboflar, kimxobgarlar, chitgarlar, bo‘yoqchilar, po‘stindo‘zlar, mo‘ynado‘zlar mahallalari va rastalari bo‘lgan.

Samarqandda yetti madrasa faoliyat ko'rsatgan. Bular Ulug'bek, Sherdor, Tillakori, Safed (Xoja Ahror), Shayboniyxon, Xoja Abdulg'afur, Qozi Soqiy madrasalari edi.

Ashtarxoniyalar davrida kuchayib ketgan siyosiy kurashlar, chet elliklar hujumi natijasida shahar talangan, vayronaga aylangan.

Buxoro amiri Shohmurod davrida Samarqand deyarli qayta tiklangan.

XIX asr boshlarida Samarqand shahri baland devor bilan o'rab olingan. Uning Buxoro, Paykabod, Shohizinda, Qalandarxona, So'zangaron, Xoja Ahror nomlari bilan ataluvchi 6 ta darvozasi bo'lgan. Shaharda ko'plab bog'lar, ariq-zovurlar va hovuzlar, 2 ta karvonsaroy va 3 ta hammom bo'lgan. Ko'chalar shaharning 6 ta darvozasini Registon maydoni bilan bog'lagan. Shahar aholisi soni 25 — 30 ming kishini tashkil etgan. Shaharda hunarmandchilikning shoyi to'qish, qog'oz ishlab chiqarish, kulolchilik, temirchilik, novvoylik, qandolatchilik va kashtachilik sohaları juda rivojlangan. 2007- yilda Samarqand shahrining 2750 yilligi nishonlandi.

Buxoro Amirlik poytaxti Buxoro shahrida XIX asrning 40-yillarida 38 ta karvonsaroy bo'lib, ularda musofir va mahalliy savdogarlar istiqomat qilganlar. Karvonsaroyda ombor, do'kon, ustaxona, mehmonxonalar bo'lgan. Karvonsaroylarning amirga, ayrim shaxslarga va vaqfga tegishlilari bo'lgan. Buxoro karvonsaroylariga har yili 12—15 ming tuyada mol kelgan. Savdo ishini karvonboshi — amirlikdagi barcha savdo ishlarining boshqaruvchisi boshqargan.

Buxoroda ichki va shaharlararo savdo to'qqizta tim va chorsuda amalga oshirilgan.

Buxoro shahrida 103 ta madrasa, 360 masjid va 83 ta hovuz mavjud bo'lgan. 1997- yilda shon-u shavkati yetti olamni tutgan Buxoro shahrining 2500 yilligi nishonlandi.

Hunarmandchilik Hunarmandchilik amirlik shaharlari-ning iqtisodiy hayotida muhim ahamiyatga ega edi. Hunarmandchilikning asosiy turlaridan biri to'qimachilik bo'lgan. Buxoro olachasi, bo'zi, bo'zga gul bosish yo'li bilan tayyorlanadigan chiti, shoyisi, Samarqandning to'q qizil rangli baxmali mashhur edi. Yigirilgan ipdan ro'mol, choyshab, salla to'qish ham keng tarqalgan.

Buxoro. Toqi telpakfurushon
(telpak do'koni).

Hunarmandchilik ishlab chiqarishining asosiy tarmoqlaridan yana biri — temirchilik va mislik bo'lib, o'roq, pichoq, shuningdek, qurol-yarog' yasashgan. Temirchilar qilich, xanjar, oybolta, nayza, qalqon, kamon va uning o'qini yasash edilar. To'plar yasash ham yo'lga qo'yilgan. Zargarlik, kulolchilik, yog'och-

sozlik ham muhim soha hisoblangan.

Yog'ochdan eshik, beshik, deraza, arava, sandiq, qayiq va boshqalar yasalardi. Yog'och o'ymakorligi alohida ahamiyatga ega edi. Novdalardan savatlar to'qilardi. Uy sharoitida namat, gilam to'qish, oshlangan charmdan egar-jabduqlar, ayillar, pichoq qinlari, hamyonlar tikish ham keng rivojlangan.

Ichki savdo

Davlat hayotida iste'mol ehtiyojlari ishlab chiqarish ustun bo'lmadi. Bu esa, o'z navbatida, yuqori mehnat unumdorligini ta'minlovchi yirik mashinalashgan ishlab chiqarishdan foydalanish ehtiyojini vujudga keltirmadi. Natijada oddiy hunarmandchilik ishlab chiqarishi manufaktura ishlab chiqarishi darajasiga ko'tarilmadi. Shuning uchun ham ichki bozorda odatdagi hunarmandchilik va qishloq xo'jaligi mahsulotlari savdosi yetakchi o'rin egallagan.

Buxoroda bozordagi narx-navo, tosh-tarozining to'g'riligi qattiq nazorat qilinar edi. Kimki xaridor haqiga xiyonat qilsa, qattiq jazoga duchor etilardi, xususan, bundaylar yarimyalang'och holda aravada, bozor ahliga sazoyi qilinar edi va ovozi boricha: „Men shayton yo'lga kirib, xaridorni aldadim“, deb jar solishga majbur etilardi.

Markaziy Osiyo, xususan, Buxoro bozorlari faqatgina xo'jalik vazifasini o'tab qolmagan. Ular ayni paytda o'ziga xos jamoat va madaniyat markazi vazifasini ham o'tagan. Xususan, bozorlarda hukmdorning farmonlari o'qib eshittirilardi, aybdorlar jazolanardi, bayram kunlari esa turli tomoshalar ko'rsatilar edi.

Tashqi savdo

Mamlakatning tashqi savdo aloqalari to'xtab qolgani yo'q. Buxoro Hindiston, Afg'oniston, Eron, Xitoy bilan savdo aloqalarini olib borgan. Bu davlatlarga xonlikda ishlab chiqarilgan ip gazlamalar, baxmal,

XVII–XVIII asrlarda Markaziy Osiyo xonliklari

qog'oz, egar-jabduqlar, qurollarning ayrim turlari, meva va boshqa mahsulotlar ortilgan savdo karvonlari qatnab turardi. Ba'zi savdo karvonlarining tuyalari bir necha yuz boshga yetardi.

Mamlakatning Samarqand va Buxoro kabi shaharlariga ko'plab chet ellik savdogarlar kelib turishardi. Buxoroda hatto hind savdogarlari va sudxo'rlari yashaydigan alohida mahallalar ham bor edi. Ular hind gazlamalari, bo'yoqlari, shifobaxsh va ziravor o'tlar, dori-darmonlar, qand-shakar bilan savdo qilardilar.

Buxoro aholisini chorva mollari va chorvachilik mahsulotlari, tuyalar hamda hunarmandchilik buyumlari bilan ta'minlovchi qozoq cho'llarining aholisi bilan keng savdo olib borilardi. Ular xom teri, shuningdek, qo'y terisini turli ranglarga bo'yab tikkan kamzullari bilan ham mashhur edilar. Bular Buxoro bozorlarining eng xaridorgir mahsulotlari edi. Qozoqlar bilan savdo aloqalarida qoraqalpoqlar vositachilik qilar edilar. Turkmanlar Buxoro bozorlariga zotdor otlar olib kelib sotardilar.

Buxoro amirligining Rossiya bilan savdo aloqalari o'sib bordi. Orenburgda 1804-yili Buxoro amirligi savdogarlarining qarorgohi qurilib, unda 20 xonadon istiqomat qilgan. Ular Rossiya bilan Buxoro amirligi o'rtasidagi savdoda muhim o'rin tutganlar. 1825-yilga kelib savdogarlar qarorgohi kengayib, xonadonlar soni 30 taga yetdi. Buxorodan yo'lga chiqqan karvon 2 oyda Orskka yetib borardi. Ba'zida savdo karvoni 5 mingtagacha tuyadan iborat bo'lardi.

Shu tariqa Buxoro davlati iqtisodiyoti Rossiya bilan savdo qilishga mo'ljallangan o'ziga xos yo'nalishga ega bo'la borgan. Buni quyidagi fakt ham isbotlaydi. Masalan, 1844-yilda Buxoro xonligining Markaziy Osiyo — Rossiya tashqi savdosidagi ulushi 25 foizni tashkil etgan bo'lsa, 1864-yilga kelib bu ko'rsatkich 42 foizga ko'tarilgan.

Yakunlarni chiqaramiz

- Buxoro amirligi yuqori mehnat unumdorligini ta'minlovchi mashinalashgan ishlab chiqarishga o'tolmadi.
- ?**
1. Buxoro davlatida ichki va tashqi savdo nochor ahvolda bo'lganligi sabablari nimalardan iborat edi?
 2. Jahon bozori bilan uzviy bog'liqlik davlatlar hayotida qanday ahamiyatga ega?
 3. Rossiyaning Markaziy Osiyo bilan savdo aloqalarini yaxshilashdan ko'zlangan maqsadlari nimalardan iborat edi?

17- §. Buxoro amirligi XIX asrning birinchi yarmida

Buxoro amir Haydar hukmronligi davrida

Amir Shohmurod vafot etgach, taxtga uning o'g'li Haydar o'tirdi (1800 — 1826). Ayrim viloyatlar hukmdorlari uning tajribasizligidan foydalanib, markaziy hokimiyatga bo'ysunmaslikka uringanlar. Biroq, amir Haydar katta qiyinchiklar bilan bo'lsa-da, ulardan aksariyatining qarshiligini sindira olgan va markaziy hokimiyatga bo'ysundirgan. Aksariyat viloyatlar mustaqilligining tugatilishi davlat yerlari zaxirasini ko'paytirgan. Bu esa davlat yerlarini ijaraga olib ishlovchilar sonining oshishiga olib kelgan. Bu omil amirlik iqtisodiyotining tez sur'atlar bilan o'sishiga xizmat qilgan.

Amir Haydar hukmronligi davrida mamlakat ichki va tashqi savdosi ham o'sdi.

Amir Haydar o'z davrining eng bilimdon hukmdorlaridan biri bo'lgan. Qur'oni Karimni yoddan bilgan. Amir huzurida tez-tez diniy va ilmiy mulohazalar o'tkazilib turilgan. Buxoro madrasalariga chet davlatlardan o'qishga keluvchilar soni ortib borgan. Ular uchun qulay sharoit yaratish choralari ko'rilgan. Amir Haydarning o'zi ham madrasa talabalariga ma'ruzalar o'qigan.

Ayni paytda, amir Haydar qanchalik hurmat qilinmasin, amirlikda to'la osoyishtalikni ta'minlay olmagan. Bunga jamiyat hayotidagi adolatsizliklar ham sabab bo'lgan.

Viloyatlardagi xalq noroziligidan ayrim viloyatlar hokimlari va yirik zodagonlar markaziy hokimiyatdan mustaqil bo'lish maqsadi yo'lida foydalanib qolishga uringanlar.

Amir Haydarning ukasi Dinnosirbek hokimlik qilayotgan Marv viloyati aholisi 1804- yilda qo'zg'olon ko'targan. Amir Haydarga qarshi bo'lgan kuchlar esa undan foydalanib, Dinnosirbekni amirlik taxtiga o'tqazmoqchi bo'lganlar. Biroq, markaziy hukumat bunga qarshi keskin choralar ko'rishga majbur bo'lgan.

Amir Haydar ukasi Dinnosirbek boshliq qo'zg'olonchilarga qarshi Niyozbek parvonachi boshchiligida qo'shin yuborgan. Niyozbek parvonachi buyrug'i bilan Marv vohasini suv bilan ta'minlab turgan Sultonbandi to'g'onini buzdirib tashlagan. Suvsiz qolgan marvliklar jang qilmay, o'zlari yashab turgan joylardan boshqa yurtlarga ketishga majbur bo'lgan. Dinnosirbek esa Erondan boshpana topgan.

Harbiy harakatlar oddiy mehnatkashlarning buningsiz ham og'ir ahvolini yanada og'irlashtirgan. Bu ham yetmaganidek, harbiy harakatlar uchun qoracherikka safarbarlik va yer solig'ining muddatidan oldin yig'ib olinishi 1821-yili Miyonqolda qo'zg'olon ko'tarilishiga olib keldi. Lekin amir Haydar qo'zg'olonchilarning kuchini to'la sindirolmaydi va qo'zg'olonchilarga yon bosishga, ularning mulki daxlsizligi xususida yorliq berishga majbur bo'ladi.

Amir Nasrullo hukmronligi

Amir Haydar vafot etgach, qisqa vaqt oralig'ida uning ikki o'g'li taxtga o'tirgan. Biroq, ular fitna qurboni bo'lishgan. Nihoyat, taxtni uning uchinchi o'g'li Nasrullo egallagan (1826 — 1860).

Amir Nasrullo amirlik tarkibiga rasmangina kirgan beklklarni yagona davlatga birlashtirish yo'lida qat'iyat bilan kurash olib bordi. U qanchalik qattiqqo'l bo'lmasin, uning davrida ham beklklarning mustaqillik uchun kurashiga to'la chek qo'yishning iloji bo'lmadi. Masalan, Shahrisabz va Kitob beklklarini to'la bo'ysundirish uchun kurash 30 yil davom etgan. Va, nihoyat, 1856-yildagina u Shahrisabz va Kitobni o'ziga bo'ysundirishga muvaffaq bo'lgan.

Amirlikning qurolli kuchlari

Amirlik muntazam (doimiy) qo'shinga ega emas edi. Mavjud qo'shin nomuntazam bo'lib, *qoracherik* deb atalgan. Bu qo'shin zaruriyat tug'ilganida viloyatlardan to'plangan. Amir Nasrullo qoracherik o'rniga muntazam qo'shin (navkariya) tuzish maqsadida 1837- yilda harbiy islohot o'tkazgan. Muntazam qo'shinga ega bo'lish, birinchi navbatda, davlat yaxlitligini ta'minlashga xizmat qilardi. Zero, bunday qo'shin markaziy hokimiyatdan mustaqil bo'lishga urinayotgan viloyatlarning imkoniyatlarini amalda yo'qqa chiqarar edi. Ikkinchidan, qishloq xo'jaligida mehnat qilayotgan kishilardan qoracherikka safarbar etiluvchilar sonining keskin kamayishiga olib kelar edi. Natijada, safarbarlik davrida qishloq xo'jaligi ekinlari qarovsiz qolishining oldi olinardi. Uchinchidan esa, zaruriyat tug'ilganida amirni viloyatlar yuborishi lozim bo'lgan qoracherikka umid bog'lashdan xalos etardi. Zero, barcha viloyatlar ham qoracherikni talab etilgan miqdorda yuboravermas edilar.

1837- yilda o'tkazilgan harbiy islohotga ko'ra, dastlab 800 kishilik sarbozlar (piyoda askarlar) va 250 kishilik to'pchilardan iborat muntazam qo'shin tuzilgan. Ularning yashashlari uchun

maxsus uy-joylar qurilgan. Sarbozlar maxsus kiyim (qizil kamzul, oq shalvar va qalpoq), nayzali miltiq, qilich va to'pponcha bilan ta'minlangan.

To'pchilar qismini shakllantirishda chetdan to'p quyish va to'pdan otish ilmini o'rgatuvchi mutaxassislar jalb etilgan. Navkariya tarkibida otliq qo'shin (navkar) ham bo'lgan. Muntazam qo'shinning harbiy xizmatchilariga mansab darajasiga qarab maosh to'langan.

Ichki siyosat Mang'it hukmdorlari ichki siyosatining asosiy maqsadi markaziy hokimiyatni mustahkamlash, xalq ommasini qattiq itoatda tutishdan iborat bo'lgan. Ayni paytda, mang'it hukmdorlari yirik zodagonlarning nufuzini kamaytirishga imkon beruvchi tayanch kuchlarni vujudga keltirish siyosatini tutdilar. Bunday ijtimoiy tayanch davlatga xizmat qiluvchi amaldorlar tabaqasi bo'lishi mumkin edi. Mang'it hukmdorlari ana shunday amaldor xizmatkorlar tabaqasini yarata oldilar. Amir saroyida xizmat qiluvchi 300 ga yaqin yuqori amaldorlik lavozimi joriy etildi.

Bundan tashqari, mang'it amirlari markazlashgan mutlaq hokimiyatni barpo etishni o'zlarining bosh vazifalaridan biri deb hisoblaganlar. Shu maqsadda ular amir shaxsiga sig'inish siyosatini yuritganlar. Amir shu darajada oliy hokimiyat mavqeyiga ko'tarilganki, jazoga tortilishdan qo'rqqan fuqaro uning nomini baland ovoz bilan ayta olmas edi. Hukmron tabaqalar amirga xushomadgo'ylik qilardilar. Amaldorlar amirdan ko'rsatma kutib o'tirmasdan uning xohish-istagini topa bilishga intilardilar. Har bir amaldor amirning, kichik amaldor o'zidan katta amaldorning qahriga uchrab qolishdan qo'rqib yashardi. O'zining bugungi mavqeyi, mulki, hayoti, oilasining omonligi uchun shunday bir qo'rquv muhiti vujudga keltirilgan ediki, natijada hech kim ishonch bilan ertangi kundan umidvor bo'la olmay qolgan edi.

Amirlar mang'it qabilasidan bo'lganliklari uchun bu qabilani o'zlarining asosiy siyosiy va ijtimoiy tayanchlariga aylantirgan edilar. Davlat muassasalari, asosan, ulardan tashkil etilgan. Buxoro amirlari o'zbek qabilalari boshliqlarining o'z qabiladoshlariga ta'sirini juda yaxshi bilar edilar. Qabila boshliqlari bilan o'zaro til topa olish — bu mamlakat xavfsizligining asosiy kafolatlaridan biri edi. Shuning uchun ham mang'it amirlari boshqa o'zbek qabilalari boshliqlarini o'z xizmatlariga olar edilar.

Yakunlarni chiqaramiz

- Mangʻit hukmdorlari ichki siyosatining asosiy maqsadi markaziy hokimiyatni mustahkamlash edi.
 - Amir Nasrullo birinchi boʻlib muntazam qoʻshin tuzdi.
- ?
1. Miyonqol qoʻzgʻolonining sabablari va uning oqibati haqida soʻzlab bering.
 2. Amir Nasrullo oʻtkazgan harbiy islohot haqida nimalarni bilib oldingiz?
 3. Mangʻit hukmdorlari davrida siyosiy hayot ashtarxoniyalar davridagi siyosiy hayot bilan qaysi jihatlarida oʻzaro oʻxshash hamda farq qilishini tahlil qiling va ularni daftaringizga qayd eting.

18- §. Buxoro amirligida madaniy hayot

Tarixnavislik

Ashtarxoniyalar hukmronligi davridan boshlab ijtimoiy-madaniy hayot rivojining qudratli toʻsigʻiga aylangan diniy mutaassiblik mangʻitlar hukmronligi davrida yanada kuchaydi. Bu omil, birinchi navbatda, aniq tabiiy fanlarning rivojlanishiga imkon bermadi. Chunki, diniy mutaassiblik namoyandalari bu fanlar sohasida amalga oshirilishi mumkin boʻlgan har qanday kashfiyotni Xudoning irodasiga shak keltirish deb hisoblardilar. Shuning uchun ham uch oʻzbek xonligida, jumladan, Buxoro amirligida aniq tabiiy fanlar rivojlanmadi. Shu tufayli, bu davrda asosiy asarlar tarix, adabiyot, sanʻat va meʼmorchilik sohasida yaratilganligi bejiz emas edi. Buxoroning XIX asr birinchi yarmida ijod etgan tarixchi olimi *Muhammad Yaʼqub ibn Doniyolbiy Buxoriy* (1771—1831) edi. U „Gulshan ul-muluk“ (Podshohlar gulshani) degan asar yozib qoldirgan. Bu asar ikki qismdan iborat boʻlib, birinchi qismi Buxoroning qadimgi tarixi, uning hukmdorlari shajarasi bayoniga bagʻishlangan. Asarning ikkinchi qismida esa Markaziy Osiyoning XVIII va XIX asr boshlaridagi tarixi bayon etilgan.

XIX asrda yozilgan *Mirzo Shams Buxoriyning* „Bayoni baʼzi havodisoti Buxoro, Hoʻqand va Qoshgʻar“ („Buxoro, Qoʻqon va Qashqarning ayrim voqea-hodisalari bayoni“) kitobi, shuningdek, *Mir Olim Buxoriyning* „Fathnomayi sultoniy“, *Muhammad Hakimxonning* „Yilnomalar toʻplami“ asarlari tariximiz uchun muhim manbalar hisoblanadi.

Adabiyot

Bu davr adabiyotida oʻz davrining mashhur shoir va yozuvchilari ijod

qilganlar. Ulardan biri o'ziga xos iste'dod egasi *Muhammadniyoz Nishotiy* edi (XVIII asrda yashab ijod etgan). U o'rtacha, vaqti kelganda esa kambag'allik va sargardonlikda yashagan. Shoir 1778-yilda o'zining ajoyib „Husn-u Dil“ dostonini yaratgan. O'zbek adabiyotining katta yutug'i sanalgan bu asarni shoir majoziy shaklda yozgan. Doston qahramonlari — Aql, Husn, Yurak, Xayol, Vafo, Nazar, Ishq va boshqalarning har biri g'oyat go'zal insoniy fazilatlariga ega. Raqib, Fasod, Nafs obrazlari esa yomon sifatlar hamda turli yovuzliklarning timsoli edi.

Shu tariqa Nishotiy dostonida odamlar va davlatlar orasidagi nizolar, baxillik va boshqa axloqiy qusurlar qoralanadi. Yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi qarashlarda xayrli intilishlar, aql va oliyanob niyatlar ustun keladi.

Bundan tashqari, Nishotiyning adabiy ijodidagi yana bir o'ziga xoslik — bu uning adabiyotda munozara janri taraqqiyotiga katta hissa qo'shganligidir. Bu o'rinda uning „Qushlar munozarasi“ majmuasi katta ahamiyatga ega. Asarda o'sha davrdagi ijtimoiy tuzumga xos illat, jaholat, mansabparastlik majoziy shaklda tanqid qilingan, mehnat ahlining kamtarligi ulug'langan. Asarda laylak, zog', bulbul, tovus, to'ti, humo kabi jami 14 ta qush o'rtasida bo'lib o'tgan bahs tasvirlangan. Bu davrning yana bir mashhur shoiri *Mujrim-Obid* edi (1748—1818). Shoirning asarlarida jamiyatdagi nomukammallik, ijtimoiy tengsizlik, adolatsizlik, odamlar fe'lidagi illatlar tanqid ostiga olinadi.

Buxoroda Shavqiy, Joniy, Hiromiy, Vola va Junaydulloh Hoziq kabi o'nlab iste'dodli shoirlar ham ijod qilganlar.

Volaning (1770—1842) ko'zi tug'ma ojiz bo'lsa-da, tabiat unga kuchli iroda, aql, xotira va qobiliyat hamda yoqimli ovoz in'om etgan edi. Shoir o'z she'rlaridan 2 ta devon tartib bergan. Bizgacha 3 ming misra she'rlari yetib kelgan. O'z she'rlarida xalq boshiga tushgan kulfat va mashaqqatlarni kuylagan.

Tasviriy san'at

Buxoroda xattotlik va miniatura san'ati yaxshi rivojlangan edi. Rassomlar, asosan, qo'lyozmalarni naqshli bezash bilan shug'ullanib, ko'proq diniy mazmundagi kitoblarni bezata boshladilar. Bu sohaning qator yetuk bilimdonlari zamonasiga yarasha yodgorlik qoldirdilar. Chunonchi, Amir Haydar davrida ijod qilgan *Mir Ma'sum Olamiy* „Axloqi Muhsiniy“ kitobini hamda Sa'diyning she'riy asarlarini rasm bilan bezaydi.

Mirzo Sodiq Jondoriy Nasrulloxon amirligi davrida qo'l-

yozma kitoblarga lavhalar, Sa'diy va Hofiz asarlariga turmush manzaralari tasvirlangan rasmlar ishlagan.

Yirik olim, faylasuf, shoir *Ahmad Donish* (1827—1897) 20 yil mobaynida Buxoro saroy kutubxonasida xattot va rassom bo'lib ishlagan. U astronomiya, tibbiyot, riyoza, me'morchilik va musiqadan tashqari xattotlikni, rassomlik hamda rang berish san'atini ham o'rgangan edi. Ahmad Donish ko'chirgan, bezagan yoki rasm ishlagan qo'lyozmalar ichida „Shohi darvesh“, „Ajoyib at-tabaqot“ va boshqa asarlar buning dalilidir.

Musiq

Buxoro yuksak ustozona musiq san'atining markazlaridan biri bo'lgan.

Chunonchi, XVIII asr oxirlarida Buxoroda vujudga kelgan „Shashmaqom“ buning yorqin dalilidir.

Buxoro Shashmaqomi Buzruk, Rost, Navo, Dugoh, Segoh va Iroq maqomlaridan iborat bo'lib, 250 dan ortiq har xil shakldagi kuy va ashula namunalaridan tashkil topgan.

Maqom ashulalarining she'riy matni Rudakiy, Jomiy, Navoiy, Fuzuliy, Bedil, Bobur, Nodira va Mashrab singari turkiy va forsiy tilli mumtoz shoirlarning lirikasidan tuzilgan. Shashmaqom og'zaki tarzda ustoz-shogird an'anasi shaklida avloddan avlodga o'tib kelmoqda.

Maqom — musiqada bir qismli yoki turkumli cholg'u va ashula yo'llari; musiqiy uslub.

1. Tarix ilmi sohasida qanday asarlar yaratildi?
2. Nishotiy va Mujrim-Obid ijodining o'xshash jihatlarini qayd eting.

Mustaqil ish

Buxoro xonligi (amirligi)da hukmronlik qilgan sulolalar, yer-mulk shakllari va bunyod etilgan me'moriy yodgorliklarni taqqoslang

T/r	Savollar	XVI asr	XVII—XVIII asrning birinchi yarmi	XVIII asrning ikkinchi yarmi — XIX asr o'rtalari
1.	Sulola nomi.			
2.	Sulola hukmdorlaridan kimlarni bilasiz?			
3.	Yer-mulk shakllarini ko'rsating.			
4.	Qanday yirik me'moriy yodgorliklar qurilgan?			

IV BOB. XIVA XONLIGINING TASHKIL TOPISHI. XVI—XVIII ASRNING BIRINCHI YARMIDA XONLIKNING IJTIMOIIY-SIYOSIY, IQTISODIY VA MADANIY HAYOTI

IV bobni o'rganish natijasida:

- Xiva xonligining tashkil topishi tarixini;
- Xonlikning tashqi siyosatiga oid ma'lumotlarni;
- Xonlikda siyosiy parokandalik kuchayib borganligining sabablari va uning oqibatlarini bilib olasiz.

19- §. Xiva xonligining tashkil topishi

Xonlikning tashkil topishi

Shayboniyxon bosqini arafasida Xorazm temuriy Sulton Husayn Boyqaro hukmdor bo'lgan Xuroson davlati tassarufida edi. Xorazmga qo'ng'iroq qabilasidan chiqqan Chin So'fi hokim etib tayinlangan va u rasman Husayn Boyqaro noibi hisoblanardi.

1505-yili Shayboniyxon, 1510-yilda esa Eron hukmdori shoh Ismoil Xorazmni bosib oldilar. Biroq shoh Ismoilning hukmronligi uzoqqa bormadi. Xorazmliklar safaviylar hukmronligiga qarshi kurash boshlaganlar. Bu kurashda ular dashti qipchoqlik siyosiy kuchlar madadiga suyananlar. Ayni paytda Xorazmning mo'tabar zotlari mamlakat taxtiga Shaybon avlodlaridan Berka Sultonning o'g'li, dashti qipchoqlik Elbarsxonni o'tqazishga qaror qildilar. U bu davrda Dashti Qipchoqda edi. Berka Sultonning xonadoni Shayboniyxon xonadoni bilan garchand bir shajaradan bo'lsa-da, ular o'zaro dushmanlik munosabatida edilar. 1480-yilda o'zaro toj-u taxt uchun kurashda Muhammad Shayboniyxon tomonidan o'z bobokaloni Shaybonxon avlodiga mansub Berka Sultonning o'ldirilganligi buning sabablaridan biri edi.

Xorazmning erksevar xalqi Elbarsxon yetakchiligida Eron qo'shiniga qarshi ozodlik kurashi boshladi va 1512-yilda Eron qo'shinlarini mamlakatdan butunlay quvib chiqarishga muvaffaq bo'ldi.

Yodda tuting. Bu g'alaba natijasida Xorazmning mustaqilligi tiklandi va bu davlat 1512-yildan **Xiva xonligi** deb atala boshlandi. Bu davlat asoschisi ham shayboniylar vakillari bo'ldi. Xiva xonligida shayboniylar hukmronligi 1770-yilgacha davom etdi.

Elbarsxon davrida mamlakat poytaxti Vazir shahridan Urganch shahriga ko'chirildi. Elbarsxon Vazir shahrini Eron qo'shinlaridan ozod etgach, bu g'alaba sharafiga o'z o'g'illari nomiga „g'oz“ laqabini qo'shib aytishni buyurgan.

Elbarsxon davrida Dashti Qipchoqdan Xorazmga ko'pgina o'zbek qabilalarining ko'chib kelishi yanada kuchaydi. Natijada xonlik hukmdorlarining ijtimoiy tayanchi mustahkamlandi. Bu omil Xiva hukmdoriga xonlik hududini qo'shni davlatlar hisobiga kengaytirib olish imkonini ham berdi.

Ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayot

Movarounnahrdagi Shayboniylar davlati singari Xiva xonligi ham bir qancha katta-kichik mulklarga bo'lingan.

Xonlikda yirik o'zbek qabilalarining boshliqlari amalda mustaqil mulk egalari aylangan. Ular xonlikning butun ijtimoiy-siyosiy hayotiga hal etuvchi ta'sir ko'rsatib kelganlar.

Ayni paytda, ular markaziy hokimiyatga bo'ysunmaslikka, mustaqillikka intilishgan. Bu hol o'zaro nizolarni keltirib chiqargan.

Buning ustiga, XVI asrning 70- yillarida Xiva xonligi iqtisodiy inqirozga duchor bo'ldi. Uning asosiy sabablaridan biri — Amudaryoning o'z o'zanini o'zgartirib, Orol dengizi yo'nalishiga burilganligi bo'ldi. Buning oqibatida eski o'zan atrofidagi yerlar cho'lga aylandi. Aholi esa xonlikning boshqa hududlariga ko'chib o'tishga majbur bo'lgan. Bundan tashqari, Xiva xonligining XVI asrda ikki marta Buxoro xonligi tomonidan bosib olinishi, shuningdek, o'zaro qabilaviy nizolar, og'ir soliqlar hamda turli to'lov va jarimalar mamlakat aholisini xonavayron qilgan. Bu hol savdo-sotiqqa katta putur yetkazgan.

XVI asrda Xiva — Buxoro munosabatlari

Markaziy Osiyoda dastlab tashkil topgan ikki davlat — Buxoro va Xiva xonligi o'rtasida o'zaro nodo'stona munosabatlar hukm surgan. Buning asosiy sababi — xonliklarning bosqinchilik urushlari hisobiga o'z hududlarini kengaytirishga urinishlari

bo'lsa, ikkinchisi, Buxoro va Xiva xonligida hukmron sulolalarning bir-biriga g'anim bo'lib qolgan xonadonlarga mansubligi edi.

Xivani Buxoroga bo'ysundirish harakati Ubaydullaxon davrida boshlandi. Ubaydullaxon 1537—1538-yillarda Xorazmga hujum qilib, Xiva xonligini Buxoroga bo'ysundiradi. Xiva xoni Avanesxon (1525—1538) qo'shinlari tor-mor keltirildi, xonning o'zi esa o'ldirildi. Ubaydullaxon o'g'li Abdulazizni Xorazmga noib etib tayinladi. Biroq bu ahvol uzoq davom etmadi. Mahalliy xalq Avanesxon avlodlari boshchiligida mamlakatni ozod etdi. Ubaydullaxon yuborgan qo'shin ham tor-mor keltirildi. Abdulazizxon esa Urganchdan Buxoroga qochib kelishga majbur bo'ldi. Keyingi hukmdorlar davrida ham bu ikki xonlik o'rtasidagi adovat va g'animlik to'xtamadi.

Jumladan, Buxoro xoni Abdullaxon II 1595-yili Xiva xonligini bo'ysundirdi. Faqatgina 1598-yili Abdullaxonning vafotidan keyin Buxoro xonligida boshlangan o'zaro toj-u taxt uchun kurashlar oqibatida Xiva xonligining mustaqilligi tiklandi.

Yakunlarni chiqaramiz

- 1512-yilda Markaziy Osiyoda yana bir davlat — Xiva xonligi tashkil topdi.
- Xiva xonligining asoschisi dashti qipchoqlik Elbarsxon edi.
- Ubaydullaxon va Abdullaxon II davrlarida Xiva xonligi Buxoroga bo'ysundirilgan edi.

Noib (arabcha — o'rinbosar, yordamchi) — tobe o'lka yoki viloyat hokimi.

G'oz — musulmon haq dini uchun kurashuvchi.

1. Xiva xonligining tashkil topishi haqida so'zlab bering.
2. XVI asrda Xiva xonligi iqtisodiy hayotida ro'y bergan inqiroz sabablarini qayd eting.
3. Xiva va Buxoro xonliklari munosabatlarida g'animlik kayfiyati kuchli bo'lganligini misollar yordamida asoslab bering.

20- §. XVII — XVIII asrning birinchi yarmida Xiva xonligidagi siyosiy ahvol

**Xiva xonligida siyosiy
parokandalik**

XVII asrdan boshlab Xiva xonligining siyosiy hayotida ikki jarayon kuchaya

bordi. Ularning birinchisi markaziy hukmron sulola nufuzining pasayishi bo'lsa, ikkinchisi qabila boshliqlari ta'sirining kuchayishi edi. Qabila boshliqlarining kuch-qudrati shu darajaga borib yetgan ediki, ular xonga o'z xohish-istaklarini o'tkaza olganlar. Xon davlat hayotiga oid har bir masalani ularsiz mustaqil hal eta olmas edi. Ayni paytda shu qabila boshliqlari xon taqdirini hal etardilar. Binobarin, bu holat Xiva xonligida davlat parokandaligi yuz berganligini anglatar edi. Parokandalik *Arab Muhammadxon* davrida (1602 — 1621) yuqori nuqtasiga yetgan edi. Amudaryo o'zanining o'zgarishi bu davrda ham davom etdi. Natijada, Arab Muhammadxon xonlik poytaxtini Urganchdan Xivaga ko'chirishga majbur bo'ldi. Yuz bergan iqtisodiy tanglik davlatning siyosiy ahvoriga juda katta salbiy ta'sir ko'rsatdi. Bundan tashqi kuchlar foydalanib qolishga urindilar. Chunonchi, Arab Muhammad davrida Rossiya chegarasini qo'riqlab turgan Yoyiq kazaklari ataman Nechay, ko'p o'tmay ataman Shamay Urganchga hujum qildilar. Biroq Xiva qo'shini ularni tor-mor etadi.

Abulg'oziy Bahodirxon

Hukmdor va alloma
Abulg'oziy Bahodirxon.

1616-yili Arab Muhammadxonning o'g'illari Habash Sulton bilan Elbars Sulton ayrim qabilalarning boshliqlariga tayanib, otalariga qarshi isyon ko'tardilar. Ota farzandlariga yon bosishga majbur bo'ldi. Ular boshqaruviga topshirilgan hududlarga Vazir shahrini ham qo'shib berdi. Biroq, bu bilan nizo tugamadi. 1621-yili ular yana isyon ko'tarishdi. Bu safar otalari Arab Muhammadxon tarafida uning boshqa ikki o'g'li — Asfandiyorxon va Abulg'oziy Sulton urushda qatnashdilar. Bu urushda Habash Sulton va Elbars Sulton qo'shinlari g'olib keldi. Noqobil farzandlarning amri bilan asir olingan ota Xivaga keltirib qamab qo'yildi, keyinroq qatl etildi.

Abulg'oziy Sulton Buxoro xoni Imomqulixon saroyida panohtopdi.

Asfandiyorxon esa Eron shohi Abbas I huzuriga yo‘l oldi, uning yordamida 1623-yilda Xiva taxtini egalladi va Habash hamda Elbars qatl etildi. Bu voqeadan xabar topgan Abulg‘oziy Sulton Xivaga qaytdi. Akasi *Asfandiyorxon* (1623—1643) uni Urganch hokimi etib tayinladi. Biroq tez orada aka-uka o‘rtasidagi munosabatlar buzildi. Natijada Abulg‘oziy Sulton Turkiston, Toshkent, Buxoroda qochib yurishga majbur bo‘ldi. Asfandiyorxon siyosatidan norozi bo‘lgan turkmanlarning chaqirig‘i bilan u yana Xivaga qaytib bordi. Akasi endi unga Xivani topshirishga majbur bo‘ladi. Biroq, qulay fursat tug‘ilishi bilanoq uni 1630-yilda Eron shohi huzuriga garov tariqasida jo‘natib yuboradi. Abulg‘oziy Sulton Eronda 10 yil tutqunlikda kun kechirdi.

O‘n yildan so‘ng tutqunlikdan qochib, Orol o‘zbeklari qarorgohiga yetib keladi. Asfandiyorxon vafot etgach, 1644-yilda Abulg‘oziy Bahodirxon Xiva xonligi taxtini egallaydi.

Abulg‘oziy Bahodirxon qabila boshliqlari nufuzini yanada oshirish yo‘li bilan ularning markaziy hokimiyatga qarshi xatti-harakatlariga barham bermoqchi bo‘ldi. U xonlikdagi barcha 32 qabilani to‘rt guruhga bo‘ldi: *qiyot-qo‘ng‘irot*, *uyg‘ur-nayman*, *qang‘li-qipchoq*, *nukuz-mang‘it*. Bunda qabilalarning urf-odatları, turmush tarzi va qarindoshlik aloqaları hamda joylashgan yeri hisobga olindi. Har bir qabilaviy guruhga *inoq* tayinlanib, xon inoqlar orqali qabilalarga tegishli masalalarni hal qilgan. Inoqlar xonning eng yaqin maslahatchisi sifatida saroyda istiqomat qilganlar.

Xiva — Buxoro munosabatlari

Abulg‘oziy Bahodirxon 1663-yilda hokimiyatni o‘g‘li Anushaxonga topshiradi. Anushaxon davrida Buxoro — Xiva munosabatlari yanada keskinlashdi. Anushaxon bir necha marta Buxoro xonligi hududlarini xonavayronlikka olib kelgan harbiy yurishlar uyushtirdi. Uning qo‘shini hatto Samarqandni egalladi. Biroq 1685-yilda G‘ijduvon yaqinidagi jangda Xiva qo‘shinlari tor-mor etildi. Ayni paytda Buxoro xoni Subhonqulixon Anushaxonga qarshi Xivada fitna uyushtirishga erishadi. 1686-yilda Anushaxon taxtdan tushiriladi.

Subhonqulixon Xivada o‘z tarafdorlaridan shunday fitnachi guruh uyushtira olgan ediki, buning oqibatida Xiva xonligining siyosiy hayoti yanada murakkablashdi, xonlik ziddiyatlar, qarama-qarshiliklar girdobida qoldi. O‘sha davr manbalarida qayd

etilganidek, qishloqlar va ekin yerlari oʻrmon hamda chakalakzorlarga, koʻllar qamishzor, botqoqlarga aylandi.

Xiva xoni Shergʻozixon (1714 — 1728) davrida Buxoro xoni Abulfayzxon orolliklarni Xiva xoniga qarshi gijgijlay boshladi. Natijada, Orolboʻyi aholisi Xiva xonligidan ajralib chiqdi. Xiva xonligida boshlangan oʻzaro kurash goh u, goh bu tomonning ustunligi bilan to Shergʻozixon vafotiga qadar davom etdi. Qabilalar oʻzaro kelisholmagach, endi taxtga Qozoq xonligidan chingiziy sultonlarni oʻtqazish boshlandi. 1728- yilda taxtga oʻtqazilgan Elbarsxon ularning birinchisi boʻldi (1728 — 1740).

Eron shohi Nodirshoh xonlikdagi siyosiy beqarorlikdan foydalanib, 1740-yili Xivani bosib oldi.

Nodirshoh Xivaga oʻz odamini hokim etib tayinlab, Eronga qaytadi. Xivada Eron boshqaruv tizimi oʻrnatiladi. Aholiga „moli omon“ soligʻi solinadi. Biroq, Eronga qaramlik davrida ham ichki nizolar toʻxtamagan.

Taxt uchun qabilalararo ayovsiz kurash boshlandi. Taxtga esa atayin chingiziylar avlodiga mansub xonlarni oʻtqazish davom etdi va ular tez-tez almashtirib turildi. Bu hodisa tarixga „xonlar oʻyini“ nomi bilan kirdi.

Xonlar esa amalda inoqlar qoʻlida itoatkor boʻlib qoldilar. Oʻzaro ichki kurashlarda maʼlum muddat turkman yovmutlarining qoʻli baland kelib turdi. Xonlikdagi bu ichki bosh-boshdoqlik qoʻngʻirot qabilasi hokimiyat tepasiga kelgunga qadar davom etdi.

Yakunlarni chiqaramiz

- XVII asrdan boshlab Xiva xonligida hukmron sulola nufuzi pasaya bordi, qabila boshliqlarining taʼsiri esa kuchaydi. Natijada davlat parokandaligi yuz berdi.
- 1740-yilda Eron hukmdori Nodirshoh qoʻshinlari Xivani oʻziga boʻysundirdi.

Inoq (turkiycha — ishonch) — Markaziy Osiyoda XI — XVIII asrlarda hukm surgan sulolalar saltanatida „maslahatchi“, „amaldor“, „vazir“ maʼnosini anglatgan.

1. XVII asrda Xiva xonligi siyosiy hayotiga doir boʻlgan oʻziga xos xususiyat nimada edi?

2. Amudaryo o'zaning o'zgarishi qanday oqibatlarga olib keldi?
3. „Xonlar o'yini“ nima edi?

21- §. Xiva xonligining iqtisodiy va madaniy hayoti

Xonlikdagi shaharlar hayoti

Xiva xonligida Xiva, Ko'hna Urganch, Yangi Urganch, Vazir kabi o'nlab shaharlar mavjud bo'lgan. Ulardan eng qadimiysi Xiva shahri bo'lib, u „Ming gumbaz shahri“ nomi bilan ham mashhurdir. XIX asrning birinchi yarmida Xiva shahrida 2 ta xon saroyi, 17 ta masjid va 22 ta madrasa mavjud bo'lgan. 1997-yilda uning 2500 yilligi nishonlandi. Bu haqda UNESCO 1995-yilda qaror qabul qilgan edi. Bu qaror — Xiva shahrining jahon madaniyati taraqqiyotida tutgan alohida o'rnining e'tirofi bo'ldi. Bugungi avlod o'z ota-bobolarining madaniy meroslari bilan haqli ravishda faxrlana oladi.

Xiva shahri miloddan avvalgi V asrda bunyod etilganidan buyon uning tarixi butun Xorazm tarixi bilan chambarchas bog'liq bo'lib keldi. Xivaning mashhurligi u bunyod etilgan davrlardan oq Sharq bilan G'arbni bog'lovchi savdo yo'li o'tganligi bilan izohlanadi.

Xiva shahri XVII asrning I choragidan 1920-yil fevraligacha Xiva xonligining poytaxti bo'lgan.

Yangi Urganch

1646-yilda Abulg'oziyxon hozirgi Urganch shahriga asos soldi. Abulg'oziyxon asos solgan bu shahar Yangi Urganch deb atalgan. Yangi Urganch shahri Buyuk ipak yo'lida joylashganligi tufayli tez sur'atlar bilan rivojlangan savdo va hunarmandchilik markaziga aylangan. Shaharda ko'plab mayda do'konlar va ustaxonalar ishlab turgan. Bunga yuqorida qayd etilgan Amudaryoning o'z yo'nalishini o'zgartirib, Orol dengizi tomon oqa boshlagani, buning oqibatida Xorazmning qadimdan madaniyat markazi bo'lib kelgan shahri Gurganjning (Ko'hna Urganch) suvsiz qolganligi sabab bo'lgan edi. Shundan keyin qadimgi Gurganjning nomi Ko'hna Urganch bo'lib qoldi. Abulg'oziyxon Yangi Urganchga asos solgach, Vazir shahrining aholisini ham shu yerga ko'chirgan. Shu tariqa bu shahar o'z ahamiyatini butunlay yo'qotgan.

Hunarmandchilik

Xiva xonligi tarixiy manbalarida hunarmandchilikning 27 sohasi qayd etilgan. Amalda esa, ular bundan-da ko'p bo'lgan.

Hunarmand malakali usta bo'lishi uchun ko'p yil mashaqqatli mehnat qilgan.

Hunarmandlar o'z uyushmalariga ega edilar. Bu uyushmalar hunarmandlarning faoliyatini tartibga solib turardi. Shu yo'l bilan ularning manfaatini himoya ham qilardi. Uyushma boshlig'i xonning xazina siyosatini o'tkazuvchi shaxs ham hisoblanardi.

Xiva ustalarining juda oz qismi xususiy ustaxona — do'koniga ega edi. Hunarmand o'z uyida ham do'kon ochishi mumkin edi. Ko'pchilik hunarmandlar xonga va boshqa badavlat kishilarga tegishli do'konlarni ijaraga olib mehnat qilishardi. Ayrim hunarmandlar buyurtma asosida ham ishlardi.

Qishloq xo'jaligi

Xonlik aholisi, asosan, qishloq xo'jaligi bilan shug'ullangan. Dehqonchilik va u bilan bog'liq bo'lgan chorvachilik qishloq xo'jaligining ikki asosiy sohasi edi.

Dehqonchilikda g'alla, paxta va poliz mahsulotlari yetishtirish yetakchi o'rin egallagan. Ekinzorlarning yarmidan ortig'ida g'alla yetishtirilgan. G'allachilikda kuzgi bug'doy ekish yetakchi o'rin egallagan. Dehqonlarning don ekinlaridan mo'l hosil olishlariga hatto chet elliklarning ham tan berganligiga tarix guvoh.

Chunonchi, Xivaga kelgan yevropalik sayyohlardan biri aytgan quyidagi so'zlar manbalarda saqlanib qolgan: „*Men Germaniyaning o'zida dalada ishlovchilarning Xivadagidek mirishkorligini ko'rmaganman*“. Don ekinlari ichida jo'xori ekish bug'doydan keyin ikkinchi o'rinda turgan. Sholi esa, asosan, suv ko'p hududlarda yetishtirilgan. Ekinzorlarning 1/5 qismida paxta yetishtirilgan.

Xonlik iqtisodiyotida pillachilik ham muayyan ahamiyatga ega bo'lgan. Poliz mahsulotlari ichida Xorazm qovunining dovrug'i keng yoyilgan edi. Bundan tashqari, xonlikda bog'dorchilik ham dehqonchilikning rivojlangan sohalaridan biri bo'lgan.

Ichki va tashqi savdo

Xonlikning ichki va tashqi savdosidan davlat xazinasiga durustgina daromad

tushgan. Ichki savdo-sotiqda Xivaning usti yopiq bozori alohida ahamiyatga ega bo'lgan. Bozor yo'lining ikki tarafiga ustaxonado'konlar qurilgan.

Bozordagi savdo o'rinlaridan foydalanganlik uchun *tagjoy* deb ataluvchi alohida soliq olingan.

Xonlikdan, asosan, qorako'l teri, gilam, hunarmandchilik mahsulotlari Eron, Hindiston, Xitoy va Turkiya kabi davlatlarga eksport qilingan.

XVI asr oxirlaridan boshlab, Rossiya bilan ham savdo-sotiq birmuncha yo'lga qo'yila boshlandi. Xiva elchilari, asosan, gazlama va to'qilgan buyumlar olib borishgan. Chunonchi, Xiva elchisi 1620-yilda Qozon shahrida 670 kiyimlik mato sotganligi manbalarda qayd etilgan. Rossiyaga gilam, qoqi meva, qorako'l terisi, o'simliklardan tayyorlangan bo'yoqlar ham olib borilgan.

Xiva savdogarlari Rossiyaning Nijniy Novgorod yarmarkasida faol qatnasha boshlaganlar.

Ilm-fan XVI—XVIII asrning birinchi yarmi Xiva xonligida ilm-fan taraqqiyoti butunlay to'xtab qolgani yo'q. Bu davrda tarix ilmi o'ziga xos o'rinda turgan. Chunonchi, Xiva xoni Abulg'oziyxon Xiva tarixshunosligi maktabiga asos soldi.

Abulg'oziyxon fan va madaniyat tarixida „Shajarayi turk“ va „Shajarayi tarokima“ asarlari bilan o'chmas nom qoldirdi.

„Shajarayi turk“ asarining 9-bobi bevosita Xorazmning 1512—1663-yillardagi ijtimoiy-siyosiy tarixiga bag'ishlangan. Unda aniq tarixiy voqealar, turkiy xalqlar an'analari, Xiva va Buxoro munosabatlari jarayoni yoritilgan. Pul muomalasi haqida ma'lumotlar berilgan.

Abulg'oziyxonning yana bir katta xizmati shundan iboratki, u o'z asarlarini oddiy kitobxon uchun turkiy tilda yozgan. Shuning uchun ham ayrim olimlar uning asarlarini yangi o'zbek tili yozma yodgorligi, deb hisoblashadi.

Vengriyaning mashhur sharqshunosi X. Vamberi „*Abulg'oziyning „Shajarayi turk“i uchun butun dunyo undan minnatdor*“, deb yozgan edi. Bu asar bir necha asrlardan beri ko'plab tillarga tarjima qilib kelinmoqda.

Abulg'oziyxonning topshirig'i bilan „Dastur ul-amal“ asari ham yozilgan. Afsuski, bu asar muallifi hamon aniqlangan emas.

Ushbu asarda Sohibqiron Amir Temurdan tortib Zahiriddin Muhammad Boburga qadar temuriylar shajarasi qisqacha sharhlangan. Har bir hukmdorga qo‘lyozmaning bir bo‘limi bag‘ishlangan.

Qo‘lyozma kitob san‘ati

XVI asrda Xiva xonlari kutubxonalarida xattotlik, husnixat maktabi shakllandi.

Mashhur xattot Hamadoniy 1556-yilda Eshmuhammadxonga „*Shohnoma*“ni miniaturalar uchun ochiq joy qoldirib ko‘chirib berdi.

XVII—XVIII asrlarda Xivada Muhammad Yusuf Rojii, Bobojon Sanoiy, Muhammad Rizo Oxund kabi qator usta xattotlar yashab, mehnat qilganlar. Ular she‘riy asarlar, tarjima va tarixiy kitoblarni ko‘chirganlar. Har bir kitobni bezashda bir necha soha ustalari ishtirok etgan. Bular — *qog‘oz qirquvchi, kotib-xattot, muzahhib, lavvohlar, miniaturachi rassom va sahhoftar* edilar.

Yakunlarni chiqaramiz

- 1997- yilda Xiva shahrining 2500 yilligi nishonlandi.
- Xiva shahri XVII asr boshlaridan 1920-yilgacha Xiva xonligining poytaxti bo‘lgan.

Lavvoh — sarlavha yozuvchi.

Sahhof — muqovalovchi.

Muzahhib — oltin suvini yurituvchi.

1. Xiva xonligida XVI—XVIII asrlarda ham qo‘l hunarmandchiligi hukm surgan davrda Angliya ishlab chiqarishida qanday jahonshumul hodisa sodir bo‘ldi?
2. Xiva xonligining Xiva va Yangi Urganch shaharlari haqida so‘zlab bering.
3. Xiva xonligi xo‘jaligining asosiy tarmoqlari haqida so‘zlab bering.
4. Abulg‘oziyxonning Xorazm tarixi maktabiga asos bo‘lgan ikki mashhur asari va ularning ahamiyati haqida nimalarni bilib oldingiz?

Mustaqil ish

Xiva xonligiga doir quyidagi topshiriqlarni bajaring

T/r	Savollar	T/r	Javoblar
1.	Xiva xonligiga qay tariqa asos solindi?		
2.	Nima uchun Xiva — Buxoro munosabatlarida gʻanimlik ustunlik qilgan?		
3.	Xiva xonligi shaharlarini taʼriflang.		
4.	Inoqlar kim, ular xonlik hayotida qanday rol oʻynaydi?		
5.	„Shajarayi turk“ asarining muallifi kim? Uning ahamiyatini taʼriflang.		

V BOB. XVIII ASRNING IKKINCHI YARMI VA XIX ASRNING BIRINCHI YARMIDA XIVA XONLIGI

V bobni o‘rganish natijasida:

- Xiva xonligida qo‘ng‘irotlar sulolasi hukmronligining o‘rnatilishi sabablarini;
- Xonlik tashqi siyosatiga oid ma‘lumotlarni;
- Xonlikning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotiga oid ma‘lumotlarni;
- Shuningdek, Xiva xonligi tarixiga oid manbalar haqida ma‘lumotlarni bilib olasiz.

22- §. Xiva xonligida qo‘ng‘irotlar sulolasining hokimiyat tepasiga kelishi

Qo‘ng‘irotlar sulolasining hokimiyat tepasiga kelishi

Xiva xonligidagi siyosiy vaziyat hukmron tabaqalarning urushlari va qabilalar o‘rtasidagi mojarolarni to‘xtatishga qodir bo‘lgan kuchli markaziy hokimiyatning barpo etilishini taqozo etardi. Bunday hokimiyatni barpo etishga qodir kuch sifatida maydonga o‘zbeklarning qo‘ng‘irot qabilasi chiqdi. Bu zaruriyatning natijasi o‘laroq, XVIII asrning 60-yillaridan boshlab, Xiva xonligida hokimiyatni qo‘ng‘irot qabilasi boshliqlari asta-sekin o‘z qo‘llariga ola boshladilar.

Yirik zodagonlar va ruhoniylar tabaqasining madadiga tayangan qo‘ng‘irot qabilasining yo‘lboshchisi Muhammad Amin 1761-yilda inoqlik lavozimiga ko‘tarilgan. U turkmanlarning yovmut va chovdur qabilalariga qarshi kurash olib borgan. Biroq u dastlab muvaffaqiyatsizlikka uchrab, Buxoroga — Doniyolbiy otaliq yoniga ketadi. Turkman qabilalari Xorazmni egallab, Hazorasp, Xonqa, Urganch, Kat, Shohobod shaharlarini xonavayron qiladilar. Ocharchilik va vabo tarqalib, o‘zbeklar Orolbo‘ylari va Buxoroga ketishga majbur bo‘ladilar.

Buxoro amirligi madadiga tayangan Muhammad Amin inoq 1770-yilda Buxorodan qaytib kelib, yovmutlarga qarshi kurashni uyushtiradi va ularni Xorazmdan haydab chiqaradi.

Muhammad Amin inoq mahalliy beklarni ham bo‘ysundirishga muvaffaq bo‘ldi va Xiva xonligida hokimiyatni qo‘lga oldi.

Yodda tuting. Shu tariqa 1770- yilda xonlikda qo'ng'iro'tlar sulolasining hukmronligi o'rnatildi. Biroq, bu sulola chingiziylar avlodiga mansub bo'lmaganligi uchun taxtda avvalgi sulola

vakillarini saqlab keldilar. Ular aslida soxta xonlar bo'lib, amalda hech qanday hokimiyatga ega bo'lmaganlar.

Hukmronligining so'nggi yillarida o'z qabilasining faol qatlamiga, savdogarlar va ruhoniylar madadiga tayangan hamda turli turkman qabilalari o'rtasidagi o'zaro nizolardan oqilona foydalana olgan Muhammad Amin mamlakatda nisbatan siyosiy osoyishtalik vaziyatini yaratishga erishdi. Bularning barchasi mamlakat iqtisodining ko'tarilishini ta'minladi. Jon saqlash uchun o'zga yurtlarga qochib ketgan fuqarolar yana qaytib kela boshladilar. Avaz Muhammad inoq davrida Xiva xonligi iqtisodiy jihatdan ancha mustahkamlandi.

Muhammad Amin (1770—1790) ham, uning o'g'li Avaz (1790—1804) ham davlat hokimiyatini inoq unvonida boshqarganlar. Hokimiyat amalda inoq va maxsus kengash tomonidan boshqarilgan. Faqat Avazning o'g'li Eltuzar 1804-yilda o'zini xon deb e'lon qildi. Bu sana xonlik tarixiga qo'ng'irotlar sulolasi hukmronligi rasman o'rnatilgan sana sifatida kirgan. Bu sulola 1920-yilga qadar Xiva xonligini idora qildi.

Eltuzarxon xonlikda markazlashgan davlat siyosati yuritish uchun harakat qildi. Biroq, u 1806-yilda Xiva — Buxoro urushida halok bo'ldi.

Muhammad Rahimxon I davrida Xiva xonligi Eltuzarxon vafot etgach, taxtga uning ukasi Muhammad Rahimxon I o'tirdi. Muhammad Rahimxon I Xiva xonligini siyosiy jihatdan birlashtirishga kirishdi.

Ayni paytda, turkmanlarni bo'ysundirish masalasi yetakchi o'ringa chiqdi. Turkmanlarning turli qabilalari qanchalik qattiq qarshilik ko'rsatmasinlar, birin-ketin bo'ysundirib borildi.

Bo'ysunishni istamagan yovmut qabilasi Xurosonga ko'chib ketdi. Biroq Eron hukumatining tazyiqi ostida hamda yaylov maydoni yo'qligi uchun yana Xiva xonligi hududiga qaytib keldi. Endi ular Xiva xoni tomonidan ajratib berilgan hududga joylashishga majbur bo'ldilar. Shu davrdan boshlab, yovmut qabilasining taqdiri Xiva xonligi bilan uzil-kesil bog'lanib, xonlik fuqarolari tarkibiga olindi. Ularga ham soliq to'lash belgilandi. Shuningdek, xon qo'shiniga belgilangan miqdorda navkar yuborish majburiyati ham yuklandi.

Uzoq davom etgan urushlar va yillab sarson-sargardonlikda yurish yovmutlarni qishloq xo‘jaligidan ancha uzoqlashtirib qo‘ygan edi. Shu tufayli ular xon qo‘shinida sidqidildan xizmat qildilar. Ulardan o‘z zamonining eng jangovar otliq harbiy qismi tuzilganligi ham bejiz bo‘lmagan.

Muhammad Rahimxon I (1806—1825) o‘zbeklar va turkmanlardan tuzilgan „xon navkarlari“ deb atalgan muntazam qo‘shinga tayanib yirik zodagonlar qarshiligini sindirish uchun shiddatli kurashda o‘z raqiblarini birin-ketin bo‘ysundira bordi.

Muhammad Rahimxon I ga dushmanlik ruhidagi Orolbo‘yi zodagonlari guruhi qattiq qarshilik ko‘rsatdi. Biroq, 1811- yilda ularning qarshiligi sindirildi. Xiva xoni qoraqalpoqlarni ham bo‘ysunishga majbur etdi.

Muhammad Rahimxon I davrida xonlik siyosiy jihatdan birlashtirildi. Ayni paytda, uning hududlari yanada kengaytirildi. Mamlakatda nisbiy barqarorlik ta‘minlandi. Muhammad Rahimxon I mamlakat obodonchiligiga ham alohida e‘tibor berdi. Qator madrasalar va masjidlar qurdirdi. Bir qancha kanallar qazdirib, ekin maydonlariga suv chiqartirdi. Mamlakatda ichkilik va bangilikni taqiqladi.

Ilm ahliga homiylik ko‘rsatdi. Olimlar, shoir va donishmandlar bilan tez-tez suhbatlar o‘tkazib turdi.

Navkar — otliq askar.

Qo‘ng‘irot — yirik o‘zbek urug‘laridan birining nomi.

Yakunlarni chiqaramiz

- 1770-yilda Xiva xonligida qo‘ng‘irotlar sulolasi hukmronligi o‘rnatildi.
- Muhammad Rahimxon I davrida xonlik siyosiy jihatdan birlashtirildi.

1. Qo‘ng‘irotlar sulolasi hokimiyat tepasiga kelishi arafasida Xiva xonligidagi siyosiy ahvol haqida nimalarni bilib oldingiz?
2. Qo‘ng‘irotlar sulolasi qay tariqa hokimiyatni egallashdi?
3. Muhammad Rahimxon I ning mamlakatda nisbatan siyosiy barqarorlikni ta‘minlay olganligining sabablarini qayd eting.

23- §. XIX asrning birinchi yarmida Xiva xonligining tashqi siyosati

Xonlikning Osiyo davlatlari bilan aloqalari

XIX asr birinchi yarmida Xiva xonligining Buxoro, Qo‘qon, Afg‘oniston, Eron, Hindiston va Turkiya kabi davlatlar bilan savdo-iqtisodiy va elchilik aloqalari rivojlandi. Bunga, bir tomondan, Xiva xonligi hududining o‘rta osiyolik savdogarlar va Haj safariga boruvchilarning Kaspiy dengizi orqali muqaddas Makka va boshqa shaharlarga o‘tish manzilgofiga aylanganligi, ikkinchidan esa chet davlatlar bilan savdo-sotiqni rivojlantirish davlat xazinasiga yaxshigina daromad keltirayotganligi sabab bo‘lgan.

Avvalgi mavzulardan (19 – 20- §) Sizga ma’lumki, Xiva — Buxoro munosabatlari har doim ham silliq kechmagan.

Xiva xoni Muhammad Rahimxon I Buxoro amirligi bilan elchilik aloqalarini qayta tiklashga va ikki davlat o‘rtasida savdo-sotiqni rivojlantirishga harakat qilgan. Chunonchi, 1811 — 1812-yillarda Xivaga Buxorodan O‘rozboy Jo‘ra va Avaz Murod yasovulboshi boshchiligida elchilar kelgan. Bunga javoban Muhammad Rahimxon I Buxoroga Hasan Murod otaliq boshchiligida elchilar va savdo karvonlarini yuborgan.

Ayni paytda, bu ikki davlatning manfaatlari mintaqaning ayrim hududlarida, xususan, Marv viloyatida ham to‘qnash kelgan. Chunki, Marv O‘rta Osiyo davlatlarini Eron bilan bog‘lovchi muhim savdo yo‘li ustida joylashgan edi. Shuning uchun ham XIX asrning 1- yarmida bu ikki davlat o‘rtasida bir necha bor o‘zaro urushlar yuz bergan. Chunonchi, Muhammad Rahimxon I 1822- yilda Marvni Buxorodan qaytarib olgan. O‘zaro urushlarga qaramay, savdo aloqalari to‘xtab qolmagan.

1812- yilda Xivaga Eron va qozoqlarning O‘rta juz xonligidan elchilar kelishgan. Ular bilan davlat chegaralari xavfsizligi va savdo-sotiq masalalarida kelishuvga erishilgan. XIX asr boshlarida Xiva va Afg‘oniston o‘rtasida elchilik munosabatlari o‘rnatilgan. Muhammad Rahimxon I hatto Afg‘onistonda hokimiyat uchun kurashayotgan shoh Mahmudning ikkinchi marta hokimiyat tepasiga kelishida yordam ham bergan. Buning evaziga Afg‘oniston Xiva xonligi savdogarlariga Kobul bozorida erkin savdo qilish huquqini bergan.

Xiva xonligi Qo‘qon xonligi bilan ham o‘zaro munosabatlarni mustahkamlashga harakat qilgan. Chunonchi, 1843 — 1844-yillarda Xivaga Qo‘qon xonligi elchilarining kelganligi, o‘zaro muzokaralar davomida ikki davlat o‘rtasida hamdo‘stlik o‘rnatishga kelishilganligi va o‘zaro savdo aloqalarini yanada rivojlantirishga kelishilganligi buni tasdiqlaydi. Tabiiyki, u yoki bu davlatga chet ellardan savdogarlarning muntazam kelishi ularga yaratiladigan qulay sharoitga ham bog‘liqdir. Shuning uchun ham Xiva xonlari chet ellik savdogarlarga shunday sharoit yaratish masalasiga katta e‘tibor berganlar. Bunga misol qilib Olloqulixon (1825 — 1842)ning ajoyib me‘moriy obida, xonlik ustalari yuksak mahoratining ko‘zgaridan biri bo‘lgan Karvonsaroy majmuasini bunyod ettirganini keltirish mumkin. Bu majmua 14 gumbazli tim (yopiq bozor), karvonsaroy va omborxonadan iborat qilib qurilgan. Bozorda Hindiston, Xitoy, Eron, Rossiya, Buxoro va Qo‘qon kabi davlatlardan keltirilgan mollar sotilgan.

Tim yozda savdo-sotiq uchun juda qulay va salqin bo‘lgan. Karvonsaroy esa ikki qavatli bo‘lib, 105 hujrali edi.

Xiva xonligining anori, qovuni, uzumi, nashvatisi, anjiri va o‘rigining shirinligiga chet ellik savdogarlar tan berishgan va bu mahsulotlar chet davlatlarda ham mashhur bo‘lgan.

**Xiva—Rossiya
munosabatlarining
o‘ziga xos jihatlari**

Xiva — Rossiya munosabatlarida muhim jihat shunda ediki, o‘zaro savdodan har ikkala davlat ham birdek manfaatdor edi.

Xiva savdogarlari uchun Rossiyaga boradigan savdo yo‘llari xavfsiz edi. Shuningdek, Xiva xonligida Rossiya zavod va fabrikalari ishlab chiqargan tayyor iste‘mol mahsulotlariga ehtiyoj baland edi. Ayni paytda, Rossiya Xiva xonligiga o‘z mahsulotlarini sotadigan bozor deb qarar edi. Rossiya mahsulotlari Yevropaning ilg‘or davlatlari tovarlari bilan raqobat qila olmayotgan bir davrda bu juda muhim edi. Ikkinchidan, Xiva xonligi, Rossiya sanoati uchun zarur xomashyo mahsulotlarini arzon narxlarda yetkazib beruvchi o‘lka ham hisoblanardi. Xivadan Rossiyaga paxta, ipak, bo‘z, gilam, hunarmandchilik mahsulotlari, quritilgan meva va boshqa mahsulotlar olib borilgan. Xiva savdogarlari Nijniy Novgorod shahrida o‘tkaziladigan yarmarkalarda qatnashganlar. Rossiyadan esa Xivaga metall, to‘qimachilik mahsulotlari, turli rangli bo‘yoqlar, mo‘yna terilari, qurol-aslaha keltirilgan.

Biroq har ikki davlat o'rtasida yaxshi qo'shnihilik munosabatlarining qaror topishiga to'sqinlik qilgan omillar ham mavjud bo'lgan. Bular: savdo karvonlariga hujum qilish xavfining mavjudligi, har ikki tarafning Kichik juz qozoqlarini va qoraqalpoqlarni o'z fuqarolari deb hisoblashlari; shuningdek, har ikki tomonning o'zaro savdodan olinadigan boj hajmi masalasida uzoq vaqt bir to'xtamga kela olmaganliklari bilan bog'liq edi.

Xiva — Rossiya munosabatlarining keskinlashuvi

Maqsadi O'rta Osiyoni egallashdan iborat bo'lgan podsho Rossiyasi O'rta Osiyo davlatlariga, xususan, Xiva xonligiga turli bahonalarni ro'kach qilib, bosim o'tkazishni kuchaytirib borgan. Ayni paytda, qozoq juzlarini, qoraqalpoqlarni hamda turkmanlarning ayrim qabilalarini Xivaga bo'ysunmaslikka da'vat etib turgan. Chunonchi, podsho Rossiyasi Xiva xonligi tarkibida yashovchi turkmanlarning yovmut qabilasini Rossiya fuqaroligiga o'tkazish istiqbollari hamda savdo karvonlarining xavfsizligini ta'minlash bahonasida chegara hududlarda istehkomlar qurish imkoniyatlarini o'rganish maqsadida 1819- yilda armiya zobiti N. Muravyov rahbarligida maxsus ekspeditsiya ham yuborgan.

Podsho Rossiyasining tajovuzkorligi 1822- yilda O'rta juz, 1824- yilda esa Kichik juz xonliklarida xonlik hokimiyatini tugatib, ularning Rossiyaga bo'ysundirilganida yaqqol ko'rildi. Endi podsho Rossiyasi chegarasi bevosita Xiva xonligi chegarasiga yaqinlashib qoldi. Bunday sharoitda Xiva xonligi qozoq cho'llarining ikki davlat o'rtasida bir-birini ajratib turuvchi hudud bo'lib qolishi uchun harakat qildi. Biroq, podsho Rossiyasi buni istamadi. Oqibatda, ikki davlat o'rtasidagi munosabat keskinlasha bordi.

Xiva—Rossiya munosabatlari keskinlashgan bir sharoitda Muhammad Rahimxon I vafot etdi. Taxtga o'g'li Olloqulixon o'tirdi. U Xiva—Rossiya munosabatlaridagi keskinlikni yumshatishga urindi.

1826—1829-yillardagi Eron—Rossiya va 1828—1829-yillardagi Rossiya—Turkiya urushi Rossiyani Xiva bilan munosabatlarini yanada keskinlashtirishdan o'zini tiyishga majbur etdi. Bu orada Buyuk Britaniya razvedkasi Markaziy Osiyo xonliklariga suqilib kira boshladi. Shunday sharoitda Buyuk Britaniya tovarlarining xonliklar bozorini to'ldirish xavfi ham vujudga keldi. Bundan tashqari, Eron bilan urush oqibatida Rossiya—Eron savdo-sotiq

ishlarining ahvoli yomonlashdi. Bunday sharoitda Markaziy Osiyo xonliklari bilan savdo-sotiqni har qachongidan ko‘ra rivojlantirish dolzarb masalaga aylandi. Ayni paytda, Rossiya hukumati Xiva xonligiga nisbatan o‘z talablari ko‘lamini tobora kengaytirib bordi. Chunonchi, u keyinchalik Xivadan Amudaryoda Rossiya savdo kemalarining suzishiga ruxsat berishini ham talab eta boshladi.

Bora-bora Rossiya Xiva bilan munosabatni harbiy kuch orqali tartibga solish yo‘lini tanladi. Shu maqsadda 1839-yilda V. Perovskiy harbiy ekspeditsiyasi tashkil etildi.

Uning ixtiyorida 4 ming piyoda askar, 12 ta to‘p va yuk ortilgan o‘n ming tuya bor edi. Biroq, Ustyurtning qattiq sovug‘i, oziq-ovqat va yem-xashakning yetishmasligi oqibatida ekspeditsiya talafot ko‘rdi. Oqibatda, V. Perovskiy orqaga qaytishga majbur bo‘ldi.

Lekin ekspeditsiya izsiz ketmadi. V. Perovskiy ekspeditsiyasi Xiva xonini Rossiya bilan kelishuv yo‘lini axtarishga majbur etdi.

Vaqt o‘tishi bilan Rossiya hukumati „**Majburiyatlar akti**“ zo‘r berib Xiva xonligiga o‘z hukmini majburan o‘tkazishga kirishdi. Bu maqsadga erishish uchun G. Danilevskiy boshchiligidagi elchilik missiyasini yubordi.

Muzokaralar davom etayotgan kunlarda Olloqulixon vafot etdi. Taxtni o‘g‘li Rahimqulixon egalladi. Muzokaralar yakunida Rossiya bosimi ostida 1842- yilning 27- dekabrda Xiva — Rossiya o‘rtasida „Majburiyatlar akti“ deb ataluvchi shartnoma imzolandi.

Shartnomada Xiva xonining Rossiya bilan tinchlik, mustahkam do‘stlik munosabatida bo‘lishi e‘lon qilindi. Bundan tashqari, Xiva xoniga: Xivaning Rossiyaga nisbatan dushmanlik harakatlari sodir etmaslik; savdo karvonlarining talanishiga yo‘l qo‘ymaslik; Rossiya fuqarolarining shaxsiy va mulkiy xavfsizligini ta‘minlash kabi majburiyatlar yuklandi.

Bular aslida podsho Rossiyasining o‘z xohish-istaklarini majburan bajartirishdan boshqa narsa emas edi. Shuningdek, ikki davlat o‘rtasidagi savdo aloqalariga ham katta e‘tibor berildi. Mazkur masalada ham Rossiya o‘z xohish-istagini majburan qabul qildirgan. Chunonchi, boj to‘lovlari Rossiya tovarlari qiyamatining 5% miqdoridan oshmasligi belgilab qo‘yildi. Biroq, Rossiya shartnomaning ana shu bandini ham amalda bajarmagan. Oqibatda, o‘zaro munosabatlar tobora keskinlashib borgan.

- ?
1. Xiva xonligining Osiyo davlatlari bilan aloqalari haqida nimalarni bilib oldingiz?
 2. Rossiya — Xiva munosabatlariga xos xususiyatlarni qayd eting.
 3. Podsho Rossiyasi Xiva xonligiga qanday maqsadlarda ekspeditsiyalar yuborgan edi?
 4. „Majburiyatlar akti“ shartnomasining mazmuni haqida nimalarni bilib oldingiz?

24- §. Xiva xonligining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti

Xonlik aholisi

XIX asrning 20-yillari boshlaridagi ma'lumotlarga ko'ra, Xiva aholisining soni 800 ming kishini tashkil etgan. Bu raqam qat'iy bo'lmasdan, xonlik hududining kengaya borishi bilan xonlik fuqaroligini qabul qilganlarning soni ko'payib borgan. XIX asr o'rtalarida xonlik poytaxti Xiva shahrida 20 mingdan ortiq aholi yashagan. 700 dan ortiq hunarmandchilik ustaxonasi, 200 dan ortiq savdo do'koni, 3 ta katta va 15 ta kichik bozorlar bo'lgan. Hunarmandchilikning 50 dan ortiq turi rivoj topgan. Xonlik aholisining katta qismini o'zbeklar tashkil etgan. Ular o'zbeklarning turli qabilalariga mansub edilar. Undan keyingi o'rinlarni turkmanlar, qoraqalpoqlar va qozoqlar egallashgan.

Ularning har biri, asosan, o'zlariga ajratilgan yerlarda joylashgan. Har biri alohida-alohida kanalga ega bo'lishgan. Har bir qabila o'zlariga qarashli sug'orish inshootlarini tiklash va ta'mirlash ishlarida qatnashgan. Har bir qabilaning kanali ham shu qabila nomi bilan atalgan.

Davlat tuzumi va boshqaruv tizimi

Xonlik mutlaq monarxiya bo'lib, oliy hukmdor — xon davlat boshlig'i edi. Ma'muriy jihatdan xonlik hududi 15 ta viloyatga (Pitnak, Hazorasp, Xonqa, Urganch, Qo'shko'pir, G'azovat, Qiyot, Shohabbos, Toshhovuz, Ambar-Manoq, Gurlan, Ko'hna Urganch, Xo'jayli, Chumanoy va Qo'ng'iro't) va 2 ta noiblikka bo'lingan. Viloyatlar shahar va masjid qavmlarini (qismlarni) o'z ichiga olgan. Masjid qavmlari obro'li oqsoqollar, qozilar va miroblar tomonidan boshqarilgan.

Davlat boshlig'i — xon hokimiyati vakolati nasldan naslga o'tgan. Muhammad Rahimxon I o'z hukmdorligi davrida davlat boshqaruv tizimida islohot o'tkazgan. Unga ko'ra xon huzurida yuqori ma'muriy organ — Oliy Kengash ta'sis etilgan. Oliy

Kengash davlatning qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyati vazifasini bajargan. Oliy Kengashga xonning o'zi rahbarlik qilgan. Oliy Kengash ishida xonning yaqin qarindoshlari, mehtar, qo'shbegi, devonbegi, naqib, shayxulislom, bosh qozi, inoq, otaliq va biylar qatnashganlar. Oliy Kengash majlisi haftada bir marta o'tkazilgan va unda davlatning ichki va tashqi siyosatiga oid eng muhim masalalar muhokama etilgan.

Ayni paytda, xonlik hayotiga oid kundalik masalalarni hal etish uchun Kichik Kengash ham ta'sis etilgan. Bu kengash ishida xondan tashqari mehtar, qo'shbegi, devonbegi, naqib va shayxulislom qatnashganlar.

Xonlikda mehtar bosh vazir hisoblangan. U xon safarga chiqqan paytlarda xonlikni idora qilgan. Mehtar va qo'shbegi mamlakat miqyosida soliqlar yig'ilishiga javobgar bo'lganlar.

Xonlikda 3 ta devon (vazirlik) ham faoliyat ko'rsatgan. Bular xo'jalik, ijtimoiy-siyosiy va harbiy ishlar bilan shug'ullanuvchi devonlar edi. Ularning faoliyatiga devonbegi rahbarlik qilgan. Xonlikning qo'shiniga yasovulboshi qo'mondonlik qilgan.

Xonlik tarkibidagi qozoq va qoraqalpoqlar esa o'zlarining biylari, turkmanlar esa ularning vakili tomonidan boshqarilgan. Ularning lavozimlari nasldan naslga meros bo'lib o'tsa-da, nomzodini xon tasdiqlashi shart bo'lgan.

Yer egaligi Xonlikning asosiy boyligi yer hisoblanardi. Bu yerlar sug'oriladigan (axya) va sug'orilmaydigan (adra) yerlardan iborat edi. Egalik shakliga ko'ra, Xiva xonligining yerlari ham uchga bo'lingan:

1. Davlat yerlari (podshohi). 2. Xususiy mulk (xususiy yerlar). 3. Vaqf yerlari.

Xon va uning qarindoshlari, oliy martabali boshqa turli amaldorlar, ruhoniylar, savdo-sotiq tabaqalari barcha yerlarning deyarli yarmiga egalik qilishgan. Amaldorlarning yerlari 2—3 ming tanobni tashkil etgan. Xon va uning qarindoshlari undan ham katta hajmdagi yer maydonlariga egalik qilishgan. Qolgan yerlar davlat ixtiyoriga olingan (vaqf yerlaridan tashqari). Davlat yerlarida va xususiy mulk yerlarida ijarachi dehqonlar mehnat qilganlar.

Davlat yerini ijaraga oluvchilar *bevatan*, xususiy yerlarni ijaraga oluvchilar *koranda*, vaqf yerlarini ijaraga oluvchilar esa *vaqfchi* deb atalgan.

Xonning qarindoshlari o'z xususiy yerlaridan davlatga soliq to'lamas edilar. Davlat soliqlaridan ruhoniylar, katta amaldorlar, tarxon yer olganlar ham ozod etilgan edilar. Biroq soliqni bu yerlarda ishlovchi ijaradorlar, ya'ni mehnatkashlar to'lashgan.

Shaharlarning iqtisodiy taraqqiyotdan orqada qolishi, yirik sanoatning mutlaqo yo'qligi oqibatida G'arbiy Yevropa davlatlarida yersiz dehqonlar shaharga ish izlab borishdek imkoniyatga ega bo'lmagan. Oqibatda, ular qishloqda qolishga majbur bo'lganlar.

Suv tanqisligi tufayli dehqonchilik qiyin sharoitda olib borilardi. Shu bois Amudaryodan suv chiqarishga e'tibor berildi. XVIII asrning 70-yillarida Davkor ko'li yonida kanal, XIX asr boshlarida esa Lavzan, Qilich Niyozbiy, Katta Xonobod kanallari qurildi. Bu tadbirlar yerlarni sug'orish holatini yaxshilashga ko'maklashdi.

Soliq va majburiyatlar Barcha davlatlarda bo'lganidek, Xiva xonligida ham aholi to'laydigan soliqlar va ular o'taydigan majburiyatlar belgilab qo'yilgan edi. Xonlikda asosiy soliq *salg'ut*, ya'ni yer solig'i hisoblangan.

Hunarmandlar, tashqi savdo bilan shug'ullanuvchi savdogarlar, chorvadorlar zakot to'lashgan.

Bundan tashqari, mehnatkash xalq quyidagi bir qancha majburiyatlarni ham o'taganlar:

1. *Begar* — rasman 12 kunlik davlat majburiyati; unga ko'ra, qishloqning har bir xonadonidan bir kishidan odamlarni to'plashardi. Ular har yili turli qurilish ishlarida, kanal qazishda, yo'llarni tuzatishda, turli binolar qurilishida ishlar edilar.

2. *Qazu* — butun qishloq aholisini katta va kichik kanallarni tozalashga safarbar etish majburiyati.

3. *Ichki va obxo'ra qazu* — har yili kanallarning suv taqsimlagichini tozalash majburiyati.

4. *Hachi* — himoya dambalari qurish va ularni mustahkamlashda qatnashish majburiyati.

Sug'orish inshootlari qurish va ta'mirlash bilan bog'liq majburiyatlarda qatnashish mashaqqatli ish edi. Chunki bu majburiyatlarning barchasi qo'lda ketmon bilan bajarilar, tuproqlar esa zambilda tashilar yoki yelkada ko'tarib chiqilar edi. Suv chiqarish va himoya to'g'onlari tuproq, yog'och hamda chimlardan qurilar ediki, ko'pincha, ular suvning bosimiga bardosh bera olmas edi. Ana shunday paytlarda ular qaytadan

qurilardi. Bosimga bardosh berganlari esa bir yildan ortiqroq chidamas edi. Kelasi yili ularni qayta qurish kerak bo'lardi.

1. Nima uchun Xiva xonligida Buyuk Britaniya yoki Fransiya sanoatida yuz bergan o'zgarishlar sodir bo'lmadi?
2. Xonlik ijtimoiy hayotida sokinlik hukm surganligiga sabab bo'lgan omillarni qayd eting.
3. Xiva xonligining davlat tuzumi va boshqaruv tizimi haqida nimalarni bilib oldingiz?
4. Aholi qanday soliqlar to'lagan va majburiyatlarni o'tagan?

25- §. Xiva xonligida shaharlar hayoti

Shaharlar hayotining umumiy manzarasi

XVIII asr oxiriga kelib shaharlar hayotida uzoq davom etgan tushkunlik holati barham topdi.

XVIII asrning ikkinchi yarmi — XIX asr boshlarida katta ko'lamdagi sug'orish inshootlarining tiklanishi hamda yangilari-ning bunyod etilishi ishlab chiqaruvchi kuchlarning o'sishiga asos bo'ldi. Bu hodisa, o'z navbatida, shaharlarda hunarmandchilik, ichki va tashqi savdoning o'sishiga sabab bo'ldi.

Biroq bu o'sishni Yevropa davlatlari iqtisodiyoti taraqqiyoti bilan aslo tenglashtirib bo'lmamas edi. Bu davr — G'arbiy Yevropa davlatlari hayotida tub sifati o'zgarishlar davom etayotgan davr edi. Chunonchi, Buyuk Britaniyada boshlangan sanoat to'ntarishi boshqa ilg'or davlatlarga ham yoyilgan, XIX asr o'rtalariga kelganda esa u nihoyasiga yetayotgan edi. Binobarin, Yevropa davlatlarida kapitalistik munosabatlar gurkirab rivojlanayotgan edi.

Markaziy Osiyo xonliklarida, jumladan, Xiva xonligi jamiyati hayotida hamon o'rta asr yer egaligi munosabatlari hukmron edi.

Me'morchilik

XVIII asr oxirida Muhammad Amin hukmronligi davridan boshlab birmuncha siyosiy barqarorlik o'rnatildi. Bu omil Xiva shahrining holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Chunonchi, 1782-yilga kelib Xiva shahrida qayta tiklash ishlari tugallandi.

Qayta tiklash ishlaridan tashqari yangi me'moriy obidalar ham qurildi. Masalan, 1765-yilda Sherg'ozixon va Muhammad Amin madrasalari bunyod etildi.

XIX asr boshlarida Xiva xonligi poytaxti yirik qurilish may-

doniga aylandi. Xon farmoyishi bilan karvonsaroy, usti yopiq bozor hamda 1834-yilda Olloqulixon madrasasi qurilishi tugallandi.

XIX asrda Xiva shahri bir-biridan devor bilan ajralib turadigan ikki qismga bo'lingan. Ularning biri **Dishan qal'a** — Tashqi shahar (qal'a) deb, ikkinchisi esa **Ichan qal'a** — Ichki shahar (qal'a) deb atalgan.

Ma'lumki, Sharqda shaharning ichki qismi, ya'ni markazi Shahriston, tashqi qismi esa Rabod deb atalgan

Ichan qal'a

Ichan qal'a bobolarimizdan qolgan Markaziy Osiyodagi yirik va noyob me'moriy yodgorlikdir. Ichan qal'a Xiva shahrining ichki qal'a (Shahriston) qismidir.

Ichan qal'a Dishan qal'adan devor bilan ajralib turadi. Unga Bog'cha, Polvon, Tosh va Ota deb nomlangan to'rtta darvoza orqali kirilgan.

Xorazm o'lkasi me'morchiligining ajoyib obidalari — madrasa, masjid, xon saroyi, ma'muriy binolar, bosh maydon va minoralar Ichan qal'ada joylashgan.

Muhammad Rahimxon, Olloqulixon va Muhammad Aminxon hukmronliklari davrida Ichan qal'ada keng ko'lamli bunyodkorlik ishlari amalga oshirildi. Muhtasham saroy, madrasa va maqbaralar barpo etildi. Ko'hna arkdagi saroy qurilishi tugallandi.

Muhammad Aminxon Ichan qal'aning g'arbiy qismidagi

Xiva. Ichan qal'a.

Ko'hna ark yoniga Kalta Minor nomi bilan mashhur bo'lgan minorani qurdirdi. Ichan qal'ani bunyod etishda Xiva me'morlari Markaziy Osiyoda qadimdan davom etib kelayotgan an'ana — inshootlarni ro'parama-ro'para qurish usulidan foydalanishgan. Bu usul „qo'sh“ deb ataladi.

Bundan tashqari, binolarni alohida ansambl holida qurish an'analariga ham amal qilingan. Masalan, Polvon darvozasi oldidagi bir necha masjid, madrasa, hammom, toqi, karvonsaroy va xon saroyi ana shunday o'ziga xos ansamblni tashkil etadi. Noyob me'morchilik obidasi bo'lgan Ichan qal'a 1961- yilda me'moriy yodgorlik sifatida alohida muhofazaga olingan va muzey-qo'riqxonaga aylantirilgan. Uning maydoni 26 ga.ni tashkil etadi. Unda 54 ta tarixiy-me'moriy obida joylashgan. 1969- yildan muzey-qo'riq-xona Xiva „Ichan qal'a muzey-qo'riqxonasi“ deb ataladi. 1990-yilda Ichan qal'a Butunjahon yodgorliklari ro'yxatiga kiritildi.

Dishan qal'a Dishan qal'a — Tashqi qal'a Xiva shahri-ning rabod qismi hisoblanadi. Unda savdo va hunarmandchilik do'konlari, mahallalar joylashgan. 1842- yilda Xiva xoni Olloqulixon Xiva shahrini tashqi dushmanlar hujumidan saqlash maqsadida shaharni uzunligi 6250 metr, balandligi 7—8 metr, qalinligi esa 5—6 metr bo'lgan devor bilan o'ratgan.

Ichan qal'a 4 darvozali bo'lsa, Dishan qal'a 10 darvozali bo'lgan.

Hunarmandchilik XVIII asr ikkinchi yarmi va XIX asr birinchi yarmida ham avvalgi asrlarda mavjud bo'lgan hunarmandchilikning har xil turlari yanada rivojlandi.

Me'morchilikning yuksalishi kulolchilikda ham o'z ifodasini topdi. Kulollar faqat alohida-alohida buyumlar tayyorlabgina qolmasdan, bir necha yuzlab lagan, tovoq va kosalardan iborat butun bir to'y marosimini o'tkazishga yetadigan to'y majmualarini ham tayyorlaganlar. Alohida tantanalar uchun maxsus to'y va podshoyi tovoqlar ham tayyorlangan.

XIX asrning 30—40- yillariga oid manbalarda Xivada zargarlik yetakchi hunarlar qatorida tilga olingan. Xivaning bosh taqincho- g'i — jig'a Markaziy Osiyoning boshqa mintaqalariga ham keng tarqalgan. Isirg'alar feruza va marjonlar, bilaguzuklar esa toshlar bilan bezatilgan.

XIX asrda Xiva yog‘och o‘ymakorligi maktabi xonlikda oldingi o‘rinda turardi. U o‘z badiiy yuksakligi bilan ajralib turardi. Bu o‘rinda Olloqulixon saroyidagi Toshhovli ayvon ustunlari majmuyi o‘zining ko‘rkamligi bilan ajralib turadi.

XIX asr o‘rtalarida o‘ymakori eshik va ustunlar ustasi Polvon Abdusattor o‘g‘lining nomi ayniqsa shuhrat qozondi.

Xiva shahri, ayni paytda, XX asr boshlarigacha xonlikda yagona shoyi to‘qish markazi bo‘lib qoldi.

XIX asrda Xivada matoga gul bosish san‘ati o‘zining kulrang uyg‘unligi va mayda gullari bilan Markaziy Osiyoning boshqa gul bosish markazlaridan farq qilib turgan.

Yakunlarni chiqaramiz

- Ichan qal‘a ansambli me‘moriy yodgorlik sifatida davlat muhofazasiga olingan muzeyga aylantirilgan.
- 1990- yilda esa Ichan qal‘a Butunjahon yodgorliklari ro‘yxatiga kiritilgan.

1. Ichan qal‘a haqida nimalarni bilib oldingiz?
2. Ichan qal‘aning Butunjahon yodgorliklari ro‘yxatiga kiritilganligini nimalarning ramzi deb bilasiz?
3. XVIII asr ikkinchi yarmi — XIX asr birinchi yarmida Xiva shahrida qanday me‘morchilik obidalari qurildi?
4. XVIII asr ikkinchi yarmi va XIX asr birinchi yarmidagi hunarmandchilik haqida so‘zlab bering.

26- §. Xiva xonligi tarixi bo‘yicha manbalar

Arxiv hujjatlari

Mana, Siz Xiva xonligining XVI — XIX asr birinchi yarmi tarixi bilan tanishib bo‘ldingiz. Xo‘sh, Siz bilib olgan tarixiy ma‘lumotlar qayerlardan olingan?

Ular, birinchi navbatda, tarixiy hujjatlarni o‘rganish natijasida to‘plangan. Arxiv hujjatlari bugungi avlodni o‘tmish tarixi bilan tanishtirishda beqiyos ahamiyatga ega. Olimlar u manbalarni o‘rganganlar, sharhlaganlar va shu orqali o‘tmish tarixni tiklaganlar.

Xiva xonlari arxivi hujjatlari Rossiya xonlikni bosib olgach, 1873-yilda Peterburgga olib ketilgan. Keyinchalik ular olimlar tomonidan topilib o‘rganilgan va sharhlangan.

Arxiv hujjatlari Xiva xonligining davlat tuzumi, soliq va majburiyatlar, pul muomalasi, davlatning ma'muriy-hududiy bo'linishi, aholining xo'jalik mashg'uloti, savdo-sotiq ishlari kabi masalalar haqida qimmatli ma'lumotlar beradi.

Mahalliy tarixchilarning Xiva xonligi tarixi to'g'risidagi asarlari XVII asrda yashagan Hasanbek Rum-luning „Eng go'zal tarix“ asari XVI asrning birinchi yarmidagi Xiva tarixiga bag'ishlangan.

Xiva xoni, tarixchi olim Abulg'oziy Bahodirxonning (1603—1664) „Shajarayi turk“ asari ayniqsa katta ahamiyatga egadir. Asarda juda katta tarixiy dalillar to'plangan. Asar turkiy qabilalar shajarasi haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. U kitobxonni Xiva va xivaliklar, shuningdek, Abulg'oziyning ham o'zaro urushlar oqibatida parchalanib ketgan davlatni birlashtirish yo'lida olib borgan shiddatli kurashi bilan ham tanishtiradi. Asarning 1512—1663-yillardagi Xiva ijtimoiy-siyosiy tarixiga, Xiva—Buxoro munosabatlariga bag'ishlangan IX bobi tarix fani uchun katta ahamiyatga ega.

Mahalliy mualliflar orasida Munis va Ogahiyning tarixiy asarlari ham tarix uchun muhim manba hisoblanadi. Munisning „Firdavs ul-iqbol“ deb ataluvchi tarixiy asari Eltuzarxonning 1806-yilda bergan topshirig'i bilan yozilgan. Asar Xivaning XVI asrdan 1812-yilgacha bo'lgan tarixini qamrab olgan.

Munis vafot etgach, xonlik tarixini yozish ishini Ogahiy davom ettirgan. U bitgan tarixiy asar „Shohidi iqbol“ deb atalib, o'zida 1872-yilgacha bo'lgan tarixni aks ettiradi.

Xudoyberdi Avaz Muhammadning 1831—1832-yillarda yozilgan „Dili g'aroyib“ asari ham Xiva xonligi, uning shaharlari haqida muhim ma'lumotlar beradi.

Xiva xonligining 1872—1911-yillardagi tarixini Xiva xoni Asfandiyorxonning topshirig'i bilan 1912-yilda Yusufbek Bayoniy yaratgan.

Xiva tarixi bo'yicha rossiyalik mualliflarning asarlari 1725-yilda Xivaga Rossiya elchisi bo'lib kelgan Florio Beneveni esdaliklarida ilmiy jihatdan muhim ma'lumotlar yozib qoldirilgan.

1793—1794-yillarda Orenburgdan Xivaga oftalmolog (ko'z kasalliklari shifokori) Blankennagel taklif etilgan. U xonning

ko‘zi ojiz bo‘lib qolgan amakisini davolagan. U yozib qoldirgan esdalik ma‘lumotlar juda muhim ahamiyat kasb etadi.

Rossiya elchisi sifatida Xiva xonligiga 1819-yilda kelgan N. I. Muravyov ham yozib qoldirgan esdaliklar eng qimmatli manbalar qatorida turadi. „Esdaliklar“ Xiva to‘g‘risida, qadimiy obidalar, davlat boshqaruvi tizimi, hunarmandchilik va savdo-sotiq to‘g‘risida batafsil ma‘lumotlardan iborat. Shuning uchun ham bu kitob fransuz va nemis tillariga tarjima qilingan edi. Muallif asarida o‘zbek xalqiga xos xususiyatlar haqida to‘xtalib, o‘zbeklarni „aql-idrokli, suhbatlari yoqimli va o‘tkir, qat‘iyatli, matonatli, urf-odati oddiy, yolg‘on va aldovdan nafratlanuvchi, harbiy ishda hormay-tolmaydigan mard va jasur kishilar“, deb ta‘riflagan ham edi. N. I. Muravyov o‘z fikrini davom ettirib, yana quyidagilarni qayd etgan: „Xiva shahri keng maydonda bog‘-rog‘ bilan o‘ralgan. Atrofi esa devor bilan o‘ralgan hamda Amudaryodan suv quvuri o‘tkazilgan. Xiva aholisi o‘zining mashaqqatli mehnati bilan cho‘l-u biyobonni hosildor o‘lkaga aylantirgan. Atrof hammasi ekinzor maydon. Bug‘doyzor, sholipoya, uzumzor va shirin-shakar bog‘. Chorvachilik ham rivojlangan“.

1842-yilda Xiva va Rossiya o‘rtasida „Majburiyatlar akti“ shartnomasining imzolanishiga erishgan elchi G. Danilevskiy o‘zi bilan Xivaga kelgan tabiatshunos olim R. Baziner bilan birgalikda „Xiva va xonlikning boshqa shaharlari hamda qishloqlari, savdo-sotig‘i va sanoati“ nomli asar yozib qoldirganlar.

1858-yilda Xiva va Buxoroga yuborilgan diplomatik missiya rahbari N. Ignatyev yozib qoldirgan esdaliklar ham Xiva tarixi bo‘yicha muhim manba hisoblanadi.

Taniqli sharqshunos olim N. Vasilevskiyning „O‘zbeklar Xorazmda“, „Inoqlar hukmdorligi“ va „Qo‘ng‘irot sulolasi“ asarlari Xiva xonligining XVI asr va undan keyingi asrlar tarixiga bag‘ishlangan. Bundan tashqari, Xiva bilan Rossiyaning XVIII—XIX asrlardagi o‘zaro aloqalari yana bir sharqshunos olim S. Jukovskiyning „Rossiyaning keyingi 300 yilda Buxoro va Xiva bilan aloqasi“ asarida o‘z ifodasini topgan.

Yevropa sayyohlari va olimlari yozib qoldirgan manbalar

Yevropa mamlakatlari sayyohlari va olimlari yozib qoldirgan asarlar ichida ingliz savdo va diplomatiya vakili A. Jenkinsonning esdaliklari Xiva xonligining

XVI asr tarixi haqida muhim ma'lumot beradi. Bu esdalik „Jenkinsonning Rossiyadagi Moskva shahridan Baqtriyadagi Buxoro shahrigacha 1558-yilgi sayohati“ deb nomlangan.

Yevropa sayyohlari ichida taniqli venger sharqshunos olimi X. Vamberi yozib qoldirgan „O'rta Osiyo bo'ylab sayohat“ deb ataluvchi asar Xiva tarixi bo'yicha ham eng qimmatli manbalardan hisoblanadi. Uning esdaligi o'zbek tilida ham chop etilgan.

O'zbekiston olimlari-ning Xiva xonligi tarixiga oid asarlari

O'zbekiston olimlari ham Xiva xonligi tarixini o'rganish ishiga katta hissa qo'shganlar. Ular orasida akademik I. Mo'minov boshchiligidagi yaratilgan „Xorazmning qadimgi davrdan hozirgi kungacha bo'lgan tarixi“ (1976-yil) alohida qimmatga ega.

Xorazmning eng qadimgi davrlaridan to hozirgi kungacha, shu jumladan, XVI—XIX asrlar birinchi yarmi tarixi haqida Xiva shahrining 2500 yillik yubileyi munosabati bilan chop etilgan „Xiva — ming gumbaz shahri“ kitobi ham tarixiy dalillarga juda boy asardir (1997-yil).

Yakunlarni chiqaramiz

- Xiva xonlari arxivi 1962-yilda Toshkent shahriga olib kelingan va hozirda O'zbekiston markaziy davlat arxivida saqlanmoqda.
- Xiva, Rossiya hamda yevropalik sayyohlar va olimlar Xiva xonligi tarixiga doir qimmatli asarlar yozib qoldirganlar.

1. Nima uchun davlat tarixiga oid o'tmish manbalarni bilish zarur?
2. Xiva xonligining arxiv hujjatlari bu xonlik tarixini o'rganishda qanday ahamiyatga ega?
3. Markaziy osiyolik olimlardan kimlar Xiva xonligining XVI—XIX asrlar tarixiga oid asarlar yozib qoldirganlar?
4. Rossiya diplomatlari, olimlarining Xiva tarixiga oid asarlari va ularning ahamiyati haqida nimalarni bilib oldingiz?
5. Yevropa sayyohlari Xiva xonligi tarixi bo'yicha qanday asarlar yozib qoldirganlar?
6. O'zbekiston olimlarining Xorazm, xususan, Xiva xonligi tarixiga doir asarlarini qayd eting.

VI BOB. XVI—XIX ASRNING BIRINCHI YARMIDA QORAQALPOQLAR

VI bobni o‘rganish natijasida:

- Qoraqalpoq xalqining kelib chiqishi haqidagi ma’lumotlar;
- Qoraqalpoqlarning o‘z qo‘shnilari bilan munosabatlari, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotiga oid bilimlar bilan tanishasiz.

27- §. Qoraqalpoq xalqining shakllanishi va siyosiy hayoti

Qoraqalpoqlarning xalq sifatida shakllanishi tarixidan

Tarixiy manbalarda hozirgi Qoraqalpoqiston hududida odamlar neolit davridayoq yashaganligi qayd etiladi.

Milodiy II—VIII asrlarda Orolbo‘yi dashtlariga bir qator turkiy qabilalar kirib kelib joylashganlar. Mahalliy aholining kirib kelgan qabilalar bilan qo‘shilishi natijasida Orolbo‘yida bijanaklar va o‘g‘uzlar shakllangan. Bijanaklar negizida VIII—X asrlarda qoraqalpoqlarning xalq sifatida shakllanish jarayoni boshlangan.

X asr boshlarida bijanaklarning bir qismi Volga ortiga, Janubiy Rus dashtlariga ko‘chib o‘tishga majbur bo‘lganlar. Bunga o‘g‘uzlar va qipchoqlarning siquvi, tazyiqi sabab bo‘lgan.

XII asr rus yilnomalarida ular „черные клобуки“ (qoraqalpoq) deb tilga olingan. Qoraqalpoq xalqining nomi shu atamadan olingan. Volga va Ural daryolari oralig‘ida qolgan bijanaklar joylashgan hududni Irtish daryosi atroflaridan kelgan qipchoq qabilalari zabt etgan. Shu tariqa, ular qipchoqlar bilan aralashib, ularning tilini qabul qilganlar. Qipchoqlarning urug‘-qabila tarkibiga kirgan bijanaklar (qoraqalpoqlar) manbalarda „qora bo‘rkli“ deb qayd etilgan.

XIII asr boshlarida Chingizxon Xorazmshohlar davlati poytaxti Urganch shahrini egallagach, uni suvga bostirish maqsadida Amudaryo to‘g‘onini buzdirib tashlaganligi haqida siz VII sinfdan bilib olgan edingiz. To‘g‘on buzilgach, Amudaryoning

oʻzani ham oʻzgargan. Oqibatda, suvsiz qolgan Orolboʻyi qoraqalpoqlarining bir qismi Volga va Oʻrol (Yoyiq) daryolari boʻylariga, Sirdaryo vohalariga koʻchib ketishga majbur boʻlganlar.

Oltin Oʻrda zaiflashgach, uning tarkibidan qator mustaqil davlatlar ajralib chiqqan. Bu davlatlarning biri — XIV asr oxirida tashkil topgan Noʻgʻay (Mangʻit) xonligi edi. Uning chegarasi — Volga daryosidan Irtish daryosigacha, Kaspiy va Orol dengizi boʻylaridan Kama daryosigacha boʻlgan hududlarni oʻz ichiga olgan.

Binobarin, qoraqalpoqlar koʻchib borib joylashgan hududlar XV—XVI asrlarda Noʻgʻay xonligi hududiga kirgan. Noʻgʻay va qoraqalpoq xalqlari oʻzaro siyosiy hamkorlikda, birlashma boʻlib yashaganlar.

Noʻgʻay tili tarkibi, fonetikasi va grammatik qurilishi jihatidan qoraqalpoq tiliga juda yaqin.

Yodda tuting. *Shu tariqa XVI asrga kelib bir necha urugʻlardan iborat qoraqalpoq xalqining shakllanish jarayoni nihoyasiga yetgan. Qoraqalpoqlarning alohida bir xalq boʻlganligi haqidagi manbalar XVI asrning oxirlariga toʻgʻri keladi. Chunonchi, 1598- yilda Buxoro xoni Abdullaxon II ning bir yorligʻida „qoraqalpoqlar“ degan soʻz qayd etilgan.*

Qoraqalpoq xonligining tashkil topishi

XVII asrning boshlarida noʻgʻaylar Volga va Yoyiq daryolari boʻylariga bostirib kelgan jungʻorlar (qalmoqlar) tomonidan tormor etiladi. Oqibatda, ular Qrimga koʻchib ketishga majbur boʻlganlar. Qoraqalpoqlar esa Orol va Sirdaryo boʻylariga kelib oʻrnashadilar.

Qoraqalpoqlar ijtimoiy hayotida biylar va botirlar (harbiylar boshligʻi) muhim oʻrin tutgan. Biylar qoraqalpoq urugʻlariga boshchilik qilganlar, shuningdek, qoʻshni xalqlar bilan munosabatlarda oʻz urugʻi yoki qabilasi nomidan vakil sifatida qatnashganlar. XVI—XVII asrlarda qoraqalpoqlar goh Buxoro xonligiga, goh qozoq xonlariga tobe boʻlganlar.

XVIII asr boshlariga kelib Sirdaryo boʻyida yashovchi qoraqalpoqlarning birlashish jarayonida Sigʻnoq va Jonkent singari qadimiy qoʻrgʻonshaharlar tayanch boʻlgan. Qoraqalpoqlarning birlashuvida Kuchukxon, Taburchak va Gʻoyib Sultonlar muhim rol oʻynaganlar. Buning natijasida 1714-yilda Sirdaryoboʻyi qora-

qalpoqlari o‘z yetakchilari Eshmuhammad (Eshimxon) boshchiligida qoraqalpoq xonligiga birlashtirilgan. Bu davlat Sirdaryoning quyi oqimi, Volga bo‘ylari jung‘orlari, Boshqird ulusi va Kichik juz qozoq xonliklari bilan chegaradosh edi.

1723-yilda jung‘orlar bostirib kelib, Sirdaryoning o‘rta qismini egallagach, qoraqalpoqlar yana ko‘chishga majbur bo‘ladi.

Ko‘chish oqibatida qoraqalpoqlar ikkiga bo‘linib ketdi, bir guruhi Sirdaryoning yuqori oqimi — Toshkent tomonga, ikkinchi guruhi Sirdaryoning quyi oqimiga borib joylashdi. Shu tariqa qoraqalpoqlar shartli ravishda „yuqori qoraqalpoqlar“ va „quyi qoraqalpoqlar“ga bo‘linib ketdi. Quyi qoraqalpoqlar Sirdaryo bilan Amudaryo o‘rtasidagi bo‘sh yotgan yerlarga ham o‘rnashib, bu yerlarga Quvondaryodan suv chiqarib, dehqonchilik bilan shug‘ullandilar.

Qoraqalpoq va Rossiya munosabatlari

Qoraqalpoqlar Rossiya bilan munosabatlar o‘rnatishga harakat qilgan. Bunday yaqinlashishga bir qator omillar sabab bo‘lgan edi. Birinchidan, Rossiya bilan savdo-tijorat ishlarini yo‘lga qo‘yishdan manfaatdorlik, ikkinchidan, jung‘orlarning tinimsiz hujumlaridan himoyalaniish zarurati sabab bo‘ldi.

1726-yilda qozoq xoni Abulxayrxon Peterburgga o‘z elchilarini jo‘natgan. Uning tarkibida qoraqalpoq vakillari ham bor edi.

Bunga javoban, 1731-yilda Rossiya o‘z elchisi M. Tevkelevni Abulxayrxon huzuriga jo‘natadi. Muzokaralar natijasida ham Kichik juz, ham Quyi qoraqalpoqlar Rossiya fuqaroligiga qabul qilinadi. Ayni paytda, qoraqalpoqlarning Rossiyaga emas, Kichik juz xonligiga yasoq to‘lashi tan olindi. Qoraqalpoqlarning Rossiya imperiyasi fuqaroligiga qabul qilinishi — ularni Eron hukmdori Nodirshoh hujumidan saqlab qoldi.

Qoraqalpoq va Xiva munosabatlari

Qoraqalpoqlarning asosiy qismi notinch, og‘ir yillarda Amu va Sirdaryo oralig‘idagi bo‘sh yotgan yerlarga, Yangidaryo va Quvondaryo bo‘ylariga ko‘chib kelib yashardilar. Bu yerlar Xiva xonligiga chegara hududlar edi.

Bu yangi yerlar qoraqalpoq xalqining o‘ta mashaqqatli mehnati evaziga o‘zlashtirilgan. Tarixchi olimlar Yangidaryoda yaratilgan ajoyib sug‘orish inshootlari tizimiga — bu qoraqalpoq xalqi qahramonona mehnatining ulug‘vorligi xotirasidir, deb baho bergan.

Asta-sekin qoraqalpoqlarning Orolbo‘yi o‘zbeklari bilan yaqinlashuvi yuz bera boshlagan.

Orolbo‘yi o‘zbeklari Xiva xonligi hokimiyatiga bo‘ysunishni istamas edi. Xon hukumati o‘z oldiga Orolbo‘yi o‘zbeklarini hamda qoraqalpoqlarni bo‘ysundirish maqsadini qo‘ygan. Nihoyat, uzoq kurashlardan so‘ng, 1735- yildagina Orolbo‘yi o‘zbeklari va qoraqalpoqlar Xiva xonligi hokimiyatini tan olishga majbur etildilar.

Muhammad Amin inoq davrida esa ayrim qoraqalpoq qabilalari ixtiyoriy ravishda Xiva xonligi fuqaroligiga o‘ta boshlagan.

1809-yilda Amudaryo, Quvondaryo va Orol dengizi atrofida yashovchi qoraqalpoqlar xonlikka bo‘ysundirildi. 1811- yilda esa Yangidaryo (Janadaryo) atrofida yashovchi qoraqalpoqlar ham tobe etildi. Shu tariqa qoraqalpoqlarni Xiva xonligiga bo‘ysundirish nihoyasiga yetkazildi.

Yakunlarni chiqaramiz

- Qoraqalpoqlar Orol va Quyi Sirdaryo bo‘ylarida yashab kelgan qadimgi xalqlardan biri.
- Bijanaklar negizida VIII—XVI asrlarda qoraqalpoq xalqi shakllandi.
- XVIII asr birinchi choragida Eshimxon yetakchiligida qoraqalpoq xonligi tashkil topdi.

1. Qoraqalpoq xalqining shakllanishi haqida so‘zlab bering.
2. Nima sababdan qoraqalpoqlar Volga va Yoyiq daryolari bo‘ylaridan Orol va Sirdaryo bo‘ylariga qaytib ko‘chib keldilar?
3. Qoraqalpoq xonligining tashkil topishi haqida nimalarni bilib oldingiz?
4. Xiva xonlari qachon va qanday yo‘l bilan qoraqalpoqlarni o‘zlariga bo‘ysundirdilar?

28- §. Qoraqalpoqlarning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti

Ijtimoiy ahvol

Qoraqalpoqlar ijtimoiy hayotida urug‘-chilik, qabilachilik munosabatlari, aholining tabaqalarga bo‘linishi ancha kuchli edi. Har bir urug‘ yoki qabilaga biylar boshchilik qilardi. Harbiy qismlarni botirlar boshqarardi. Aholi orasida ruhoniylar, shayxlar, xo‘jalarning o‘rni ham katta edi. Ovul boshlang‘ich ma‘muriy bo‘g‘in bo‘lib, ularning butun hayotiga Oqsoqollar kengashi rahbarlik qilardi.

Shuningdek, qoraqalpoqlarda yuzboshi, mirobboshi, qozi, rais kabi ma'muriy mansablar ham bor edi. Mirob suv taqsimlovchi hisoblangan.

Biylik lavozimiga ilgarilari urug' yig'inlarida saylangan bo'lsa, qoraqalpoqlar Xiva xonligiga bo'ysundirilgach, xon tomonidan tayinlanadigan bo'ldi. Xon tomonidan tayinlangan biyga boshqa biylar bo'ysungan. Amudaryoning so'l tomonidagi Qo'ng'irot, o'ng sohilidagi Chimboy qoraqalpoqlarning bosh ma'muriy markaziga aylanadi.

Aholi orasida mulkiy tabaqalanish ham kuchayib bordi. Yerga jamoa bo'lib egalik qilish asta-sekin barham topib, katta yer egalari tabaqasi vujudga keldi. Chorvachilikda minglab qoramol, qo'y-echki, yilqi, tuyalarga ega tabaqalar shakllandi. Juda ko'p baliq ovlanadigan suv havzalari ham alohida kishilar tomonidan egallanib bordi. Natijada yersiz, chorva mollarisiz kambag'allar soni ko'payib bordi. Ular boylardan yerni ijaraga olib ishlashga, chorva mollarini boqib kun kechirishga majbur bo'ldilar.

Dehqonchilik va chorvachilik

Qoraqalpoqlar qadimdan dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanib kelganlar.

„Qirqqiz“ dostonida qoraqalpoqlarning yerlar o'zlashtirib, suv inshootlari qurib, yer haydab g'alla yetishtirganligi, bog'lar yaratganligi haqida ma'lumotlar berilgan.

Qoraqalpoqlar Orol bo'ylarida, Sirdaryo va Amudaryo oralig'idagi yerlarda dehqonchilik bilan shug'ullanganlar. Bug'doy, arpa, tariq va boshqa ekinlar ekib, mo'l hosil olganlar. Yangi (Jana)daryo va Quvondaryo havzalarida qoraqalpoqlar tomonidan barpo etilgan kanal va sug'orish inshootlari xo'jalikda dehqonchilik tarmog'ining yetakchi o'rinda turganligidan guvohlik beradi. XVIII asr oxirlarida Amudaryo quyi tarmoqlarida Qalliko'l, Kegayli, XIX asr o'rtalarida Chimboy, Qo'ng'irot dehqonchilik vohalari vujudga keldi. Dehqonchilikda omoch, mola, ketmon, belkurak, o'roq kabi mehnat qurollaridan foydalanilgan.

Qoraqalpoqlar iqtisodiy hayotida chorvachilik ham muhim o'rin tutgan. Chorvadorlar ho'kiz va tuya qo'shilgan aravalarda poda va otarlari bilan yil davomida sero't yaylovlarga ko'chib yurganlar. Pichan, xashak, ayniqsa, qamishzorlar chorva mollari uchun to'yimli oziqa bo'lib xizmat qilgan.

Qoraqalpoqlar iqtisodiy hayotida baliqchilik ham rivojlangan. Baliqchilik, ovchilik aholi uchun qo'shimcha tirikchilik manbayi hisoblanardi.

Hunarmandchilik va savdo

Qoraqalpoqlar hayotida temirchilik, duradgorlik, kigiz bosuvchilik, to‘quvchilik, bo‘yoqchilik, kulolchilik, zargarlik kabi hunarmandchilik tarmoqlari rivojlanib boradi. Hunarmandlar uy-ro‘zg‘or buyumlari, idish-tovoqlar, matolar, kiyim-kechaklar tayyorlaganlar. Yog‘ochdan o‘tov tayyorlab, kigizlar bilan yon va tom qismini o‘rab, turar joylar yasaganlar. Olacha, gilam, tuya junidan movut tayyorlash ancha rivojlangan.

Yog‘ochdan omoch, mola, arava, kema va qayiqlar yasaganlar. Asosiy transport vositasi bo‘lgan otlar uchun yugan, egar-jabduq buyumlari tayyorlangan. Jun va terini qayta ishlab, turli xil kiyim va boshqa buyumlar tayyorlangan.

Qoraqalpoqlar amaliy san‘atida o‘tovlar uchun o‘ymakor eshiklar, kashtachilik, zargarlik buyumlari yasash rivojlangan.

Savdo-sotiq ishlari ham rivojlanib bordi. Shaharlarda do‘konlar, karvonsaroylar qurildi. Dehqon va chorvadorlar shaharlarda g‘alla, chorva mollari, baliq sotardi. Hunarmandlardan uy-ro‘zg‘or buyumlari, kiyim, gilam, zargarlik buyumlari sotib olinardi. Xo‘jayli, Qo‘ng‘irot, Mang‘it, Chimboy shaharlari Sharq va G‘arb mamlakatlari bilan muloqotda yirik savdo markazlariga aylanadi. Sharqdan G‘arbgacha boruvchi savdogarlar uchun qoraqalpoqlar tayyorlagan tuzlangan baliq mahsulotlari xaridorgir edi.

Soliq va majburiyatlar

Dehqonlardan *salg‘ut* (yer) solig‘i, chorvadorlardan *zakot* solig‘i, aholidan ruhoniylar uchun *ushur* solig‘i olinardi. Soliq miqdorini xon amaldorlari belgilardi. Yer solig‘i butun qabila yoki urug‘ga bir yo‘la solinardi. Oqibatda, soliqning ko‘p qismi kambag‘allar bo‘yniga tushardi. Bunday tartibdan boy tabaqalar foydalanar edi. Biy va amaldorlar ham go‘yo o‘z xarajatlarini qoplash uchun xalqdan qo‘shimcha soliqlar undirardilar. Harbiy xavf yuz berganda xalqdan „*qozon*“ (xo‘jalik) solig‘i undirilar edi, yigitlar majburiy harbiy xizmatga chaqirilardi.

Soliqlardan tashqari, kambag‘allar kanal va ariqlar qazish, sug‘orish inshootlarini tozalash ishlariga majburiy safarbar etilardi.

Oydo‘stbiy boshchiligidagi qo‘zg‘olon

1827-yili Xiva xonligi zulmiga qarshi qoraqalpoqlar qo‘zg‘olon ko‘taradi. Qo‘zg‘olonga qoraqalpoqlar biyi Oy-

do'stbiy boshchilik qiladi. 1827-yil 25-iyul kuni Xiva xoni Olloqulixon Oydo'stbiy boshchiligidagi qo'zg'olonni bostirish uchun Muhammad Nazarbiy inoq qo'mondonligidagi qo'shinni Xo'jayli shahriga jo'natadi.

Oydo'stbiy qoraqalpoq biylarini to'plab, Orol dengizi bo'yida maslahat uyushtiradi. Yig'ilganlar maslahati bilan qoraqalpoq ovullariga otliq choparlar jo'natilib, shunday buyruq beriladi: „Hamma bola-chaqasi bilan qo'zg'olonga yig'ilsin. Kimda-kim bosh tortsa — u dushman hisoblanadi“. Qoraqalpoqlar yig'ilib, qulay yerda xandaq qazib, shox-shabbalar va aravalar bilan mudofaa to'sig'i qurishgan. 29-iyulda Oydo'stbiy o'zining ikki o'g'li Rizo va To'rani 300 botirga bosh qilib, Qo'ng'iroq qo'rg'oniga chopovulga yuboradi. Qo'ng'iroq hokimi Muhammad Yaqub mushrif qo'rg'on mudofaasini uyushtiradi. Urush peshingacha davom etgan. Oydo'stbiy askarlarining bir qanchasi urushda nobud bo'lgan. Ba'zilari dengiz tomon qochgan. Rizo ham, To'ra ham bor imkoniyatni ishga solsalar ham yengiladilar.

Muhammad Nazarbiy inoq Oydo'stbiyga qarshi sara qo'shin jo'natadi. Kuchlar noteng bo'lgan jangda qo'zg'olonchilar tormor qilinadi, Oydo'stbiyning esa boshi tanasidan judo etiladi. Xiva tarixchisi va shoiri Munis Oydo'stbiy o'limiga bag'ishlab marsiya yozgan. Qo'zg'olon bostirilsa-da, xalqning zulmga qarshi nafrati kuchayib bordi.

Marsiya — bir shaxsning vafoti munosabati bilan uning xotirasiga bag'ishlab yozilgan motam she'ri.

Yakunlarni chiqaramiz

- Qoraqalpoqlar dehqonchilik, chorvachilik, baliqchilik, hunarmandchilik bilan shug'ullanib tirikchilik qilganlar.
 - 1827-yilda Xiva xonlari zulmiga qarshi Oydo'stbiy boshchiligidagi qo'zg'olon ko'tarildi.
1. Qoraqalpoqlarning ijtimoiy hayoti haqida nimalarni bilib oldingiz?
 2. Qoraqalpoqlar xo'jalikning qanday tarmoqlari bilan shug'ullanganlar?
 3. Aholi qanday soliq va majburiyatlarga tortilgan?
 4. Oydo'stbiy boshchiligidagi qo'zg'olon haqida so'zlab bering.

29- §. Qoraqalpoq xalqi madaniyati

Turmush tarzi

Qoraqalpoqlar uzoq yillar davomida ko'chmanchilik turmush tarzidan o't-roqlikka o'tish jarayonini boshidan kechirdilar. Aholining asosiy qismi o'tov va paxsa uylardan iborat ovullarda yashardi. Keyinchalik qo'rg'on (qal'a) va shaharlar vujudga keladi. Qo'rg'onlarning to'rt tomoni devor yoki baland tepalar bilan o'rab olinardi.

Qoraqalpoqlar bir necha urug'lardan shakllangan bo'lib, har urug' a'zosi o'z urug'ining mustahkamligini ta'minlashga intilardi. Bir urug' ichida qiz olish, qiz berish taqiqlangan edi. Shu boisdan boshqa urug'dan qiz olib qochish odatiy hodisa hisoblanardi. Ma'lum vaqt o'tgach qiz olib ketilgan joy ma'lum qilinib, qiz tomonning ota-onasi, yaqin qarindoshlari va urug' oqsoqoli turli sarpolar bilan siylanib, to'yga rozilik olinardi. To'yda baxshilar dostonlardan qo'shiqlar kuy-lashardi, aytishuvlar avjiga chiqardi. Polvonlar va botirlar kurashga tushardi.

O'tov.

Qoraqalpoqlar qishlovni ko'pincha dengiz va daryo bo'ylarida o'tkazganlar. Arava, qayiq, sol va ot asosiy transport vositasi bo'lgan. Qoraqalpoqlar kiyim-kechagida milliylikka alohida e'tibor berganlar. Bu narsa ayniqsa ayollar va qiz bolalar savkeli (qalin bo'zdan tikilib, kumush va marjonlar bilan bezatilgan bosh kiyim)da yaqqol namoyon bo'lgan.

Qoraqalpoqlar qishlovni ko'pincha dengiz va daryo bo'ylarida o'tkazganlar. Arava, qayiq, sol va ot asosiy transport vositasi bo'lgan. Qoraqalpoqlar kiyim-kechagida milliylikka alohida e'tibor berganlar. Bu narsa ayniqsa ayollar va qiz bolalar savkeli (qalin bo'zdan tikilib, kumush va marjonlar bilan bezatilgan bosh kiyim)da yaqqol namoyon bo'lgan.

Shaharlar

Qoraqalpoqlar Qo'ng'iro't, Chimboy, Xo'jayli kabi yirik shaharlarni bunyod etganlar. Shulardan Qo'ng'iro't va Chimboy qoraqalpoqlarning ma'muriy markazlari bo'lgan. Bu shaharlar XVII asr oxiri — XVIII asr boshlarida barpo etilgan.

Xo'jayli shahri Orol va Xiva oralig'idagi savdo markazi bo'lib, bojxona shu shaharda joylashgan. Shaharlar og'ir mehnat evaziga baland devorlar bilan o'rab olingan, shahar ichkarisida ko'rkam binolar, saroylar barpo etilgan.

Janaqal'a, Oydo'stqal'a, Ernazarqal'a, Ko'ko'zakqal'a, Eshon-

qal'a kabi qal'a shaklida qurilgan shaharlar qoraqalpoq xalqi tomondan yaratilgan me'morchilik madaniyati yodgorliklari hisoblanadi.

Shaharlarda XIX asr boshlarida 318 maktab, Qoraqum eshon, Qalila oxun, Egambergan oxun, Oyimbet eshon mavzalarida, Eshonqal'ada madrasalar mavjud bo'lgan. Hunarmandlar 12—13 yoshli bolalarni shogirdlikka qabul qilib, ularga hunar sirlarini o'rgatganlar. Qoraqalpoq yoshlari Xiva va Buxoro madrasalarida ham ta'lim olganlar.

Folklor

Qoraqalpoqlarning xalq og'zaki ijodi juda boy. Qoraqalpoq folklor namunalari 20 jildligining nashr etilgani fikrimizning dalilidir. Ular so'z ustalari bo'lgan chechanlarni, baxshi (jirov)larni sevadilar. El oqsoqollari, rahbarlari yonidan qissaxonlar arimagan.

O'zbeklarning Afandisi kabi qoraqalpoqlarning qiziqchisi — O'mirbek laqqisi bor. O'mirbek laqqi o'z og'zaki latifalarida ayrim shaxslar va jamiyatdagi kamchiliklar ustidan kuluvchi xalq qahramoni sifatida gavdalangan. U adolatsiz amaldorlar, qozilar, so'zi bilan ishi mos kelmaydigan ruhoniylar kirdikorlarini fosh qilib, mardlik, to'g'rilik, haqiqat, adolatni kuylagan. U o'z latifalarini yengil mutoyiba, achchiq hajv bilan ixcham ifodalab, tinglovchilarni xursand qilgan.

Qoraqalpoqlarning qahramonlik dostonlari qadimdan ma'lum. Ulardan „Qirqqiz“, „Alpomis“, „Qublon“, „Mastposhsho“, „Edigey“ dostonlarida qoraqalpoqlarning voqealarga boy tarixi kuylanadi. Masalan, „Edigey“ dostonida Amir Temur, To'xtamish faoliyati bilan bog'liq voqealar bayon etilsa, „Qirqqiz“da qoraqalpoq xalqining ozodlik kurashi, Xorazm xalqining Eron shohi Nodirshohga qarshi kurashi o'z badiiy ifodasini topgan.

Qoraqalpoqlarning xalq qo'shiqlarida el-yurt yo'l boshchilari, qahramonlari — Maman botir, Esangeldi mahram, Oydo'stbiy, Ernazarbiylar ulug'lanadi.

Qozoq ma'rifatparvar olimi Cho'qon Valixonovning: „Qoraqalpoqlar sahrodagi ham birinchi shoir, ham qo'shiqchilardir“, degan so'zlari bejiz aytilmagan.

„Qirqqiz“ dostoni haqida. Qoraqalpoq adabiyotida XVII—XVIII asrlardagi tarixiy voqealarni badiiy shaklda aks ettirgan „Qirqqiz“ dostoni alohida o'rin tutadi. Bu asar qoraqalpoq xalq qahramonligi eposidir. Asar erksevarlik, vatanparvarlik va

insonparvarlik g'oyalari bilan sug'orilgan. Asarning bosh qahramoni Guloyim o'zining qirq nafar dugonasi va o'z sevgilisi Arslon bilan birga Eron shohi Nodirshoh hamda jung'or xoni Surtoyshi hujumidan yurtini himoya qilishga o'tlanadi. Guloyim Xorazmni ozod qilib, u yerda qoraqalpoq, turkman, o'zbek va qozoq xalqlari vakillarini birlashtirgan davlat tuzadi. Asarda Guloyim bilan bir safda turib jang qilgan Oltinoy, O'tbosgan, Arslon, Sarvinoz kabilar timsolida mardlik, jasurlik, vatanparvarlik, insoniylik, ayni paytda, dushmanga nisbatan shafqatsizlik g'oyalari o'z ifodasini topgan.

Tasviriy san'at va musiqa

Qoraqalpoqlar tasviriy san'atidagi o'ziga xoslik ayniqsa ular to'qigan gilam va kashta buyumlarda o'zining yorqin ifodasini topgan. Ularga tushirilgan naqshli bezaklar suv ramzini aks ettiruvchi to'liq ko'rinishiga ega bo'lgan. Bu bejiz emas edi. Chunki qoraqalpoqlar qadimdan daryo va ko'l bo'ylarida yashab kelganlar. Bundan tashqari, qoraqalpoq tasviriy san'atining yana bir o'ziga xosligi uning qadama naqshli yog'och o'ymakorligida yaqqol namoyon bo'ladi.

Qoraqalpoqlar qo'shiqchiligi mazmuniga ko'ra xalq, tarixiy va marosim qo'shiqlariga bo'lingan. Ular qo'biz, dutor, g'ijjak, surnay, nog'ora kabi musiqiy cholg'u asboblari yordamida ijro etilgan. Doston ijrochilari jirovlar, baxshilar va qissaxonlar deb ataluvchi uch guruhga bo'linganlar. Ular bir-biridan aytadigan dostonlarining mazmuni, ijro etish uslublari, kuy va musiqiy cholg'u asboblari bilan farq qilganlar. Masalan, jirovlar qahramonlik dostonlarini qo'biz jo'rligida, baxshilar esa dutor va g'ijjak jo'rligida ijro etganlar. Qissaxonlar esa doston qo'lyozmalarini zo'r mahorat bilan o'qib yoki yoddan aytib berganlar.

Yakunlarni chiqaramiz

- Qoraqalpoqlar folklor (xalq og'zaki ijodi)ga boy xalq.
- Ularning „Darbadar el“, „Qirqqiz“, „Qublon“, „Edigey“ dostonlari mashhurdir.

1. Qoraqalpoqlarning turmush tarzi haqida so'zlab bering.
2. Qoraqalpoqlar qanday shaharlarni barpo etganlar?
3. Folklor nima va qoraqalpoq xalqi folklori haqida nimalarni bilib oldingiz?
4. „Qirqqiz“ dostonida qanday g'oyalar kuylanadi?

30- §. XVIII—XIX asrlarda qoraqalpoq adabiyoti ravnaqi

Qoraqalpoq yozma adabiyoti

XVIII asrdan boshlab qoraqalpoq yozma adabiyoti shakllandi va rivojlana bordi.

XVIII—XIX asrning birinchi yarmida qoraqalpoq adabiyotining koʻzga koʻringan qator namoyandalari qalam tebratganlarkim, ularning nomlari bugungi kunda ham ardoqlanadi.

Ulardan biri Jiyen Jirov (1730—1784) edi. U mashhur baxshi, hajvchi shoir sifatida kamol topdi. „Hoy yigitlar, yigitlar“ va „Yuragimda koʻp dogʻim“ kabi qator sheʼrlarida jamiyatdagi nohaqliklarni, hukmron tabaqalarning kirdikorlarini, xalqqa oʻtkazgan jabr-zulmlarini fosh etadi.

Kunxoʻja Ibrohim.

Qoraqalpoqlar — erksevar xalq. Shuning uchun ham ular doimo oʻz erklari uchun ozodlik kurashi olib borgan. Maʼlumki, qozoq xoni Abulxayrga qarshi olib borilgan urushda qoraqalpoqlar yengilib qolgan edi. Bu magʻlubiyat natijasida ular azob-uqubatlarga duchor etilgan. Xususan, Sirdaryo boʻylaridagi qoraqalpoqlar har yoqqa tarqab ketgan. Ularning bir qismi Toshkent atrofiga (Chirchiq boʻylariga), boshqa bir qismi esa Qizilqum orqali Xorazmga (Orol dengizining janubiy sohillariga) koʻchib ketgan. Mana shu koʻ-

chishlarning guvohi boʻlgan Jiyen Jirov „Darbadar el“ nomli doston yozib, unda qoraqalpoqlarning mashaqqatli davri tarixini haqqoniy bayon etgan. Baxshi sifatida „Alpomis“, „Qirqqiz“ kabi dostonlarni zoʻr mahorat bilan kuylagan.

Qoraqalpoq adabiyotining koʻzga koʻringan vakillaridan yana biri Kunxoʻja Ibrohim (1799—1880) edi. Shoirning ayniqsa „Oʻroqchilar“, „Choʻponlar“, „El bilan“ kabi sheʼrlari xalq orasida mashhur boʻlib, ularda qoraqalpoq xalqining Xiva xonligi tobeligiga tushib qolgan davrdagi ogʻir ahvoli, erksiz turmushi, hukmron tabaqalar kirdikorlari katta mahorat bilan fosh etilgan.

Ajiniyoz

Ajiniyoz Qoʻsiboy oʻgʻli (taxallusi Zavar) ham (1824—1878) qoraqalpoq xalqining atoqli shoirlaridan biridir. Moʻy-

noqdagi eski maktabda o'qigan. Keyin Xivadagi Sherg'ozixon madrasasida ilm olgan. Ajiniyozdan yuzdan ortiq she'r va dostonlar meros qolgan. She'rlarida Vatan, insonparvarlik g'oyalari kuylangan. Shoirning „Bo'zatov“ dostonida esa qoraqalpoq xalqining boshqa yurtlarga ko'chib ketishga majbur etilganligi katta mahorat bilan tasvirlangan.

1999-yilda Ajiniyoz tavalludining 175 yilligi nishonlandi. Nukusda Ajiniyoz maydoni barpo etildi va unga haykal o'rnatildi.

Ajiniyoz.

Berdaq

Qoraqalpoq xalqi adabiyoti uning asoschisi Berdaq (1827—1900) (taxallusi; asl ismi Berdimurod Qarg'aboy o'g'li) nomi bilan mashhurdir. Berdaq avval ovul maktabida, so'ngra madrasada tahsil ko'rgan. U Navoiy, Fuzuliy, Mahtumquli, Kunxo'ja asarlarini chuqur mutolaa qilgan, ulardan o'rgangan. Berdaq tarixni, xalq og'zaki ijodini mukammal o'zlashtirib oladi. Uning ijodi 18—19 yoshlarda do'mbira chertib, she'r aytishdan boshlangan. 25 yoshida u iste'dodli shoir sifatida xalq orasida tanildi. Uning „Bo'lgan emas“, „Umrim“ va „Soliq“ kabi she'rlarida mehnatkash xalqning og'ir hayoti o'z aksini topib, Xiva xonlari, amaldorlari zulmiga qarshi xalq noroziligi ifodalangan. Xususan, „Soliq“ she'rida bunday deb nola qiladi:

*„Undiradi och xalqdan,
Yetimlar yig'lar xo'rlikdan,
Boy omon qoldi soliqdan,
Tuhmat to'lov bo'ldi soliq.*

„O'g'limga“, „Ahmoq bo'lma“ kabi she'rlari orqali esa yoshlarni Vatanni sevishga, ma'rifat cho'qqilarini egallashga chaqiradi.

Berdaq xalq hayotini, uning ezgu orzu-istaklarini yaxshi bilgan shoir edi. Shuning uchun ham uning she'rlarida xalqparvarlik ruhi kuchli edi. Xususan,

Berdaq.

shoir o'zining „Xalq uchun“ degan she'rida yoshlarni mehnatkash xalq uchun jonini ayamalikka chaqiradi:

*Bo'ri hech vaqt o'z dardini bildirmas,
Yaxshi odam dushmanini kuldirmas,
Qo'ldan kelsa unga davron surdirmas,
Er yigitning joni qurbon xalq uchun.*

Berdaq tarixiy mavzularda ham qalam tebratgan. Uning „Omongeldi“, „Oydo'stbiy“, „Ernazarbiy“ kabi asarlarida xonlar zulmiga qarshi kurashgan xalq qahramonlari faxr bilan kuylanadi. „Avlodlar“ asari tarixiy voqealar solnomasi bo'lib, unda xalqlarning kelib chiqishi, qoraqalpoq xalqining boshqa turkiy xalqlar bilan aloqasi, ularning hayotidagi umumiylik kabi jihatlar bayon etilgan.

Xiva xonligi zulmiga qarshi ko'tarilgan isyon „Ernazarbiy“ dostonida ham aks ettirilgan.

1998-yilda mamlakatimizda Berdaq tavalludining 170 yilligi keng nishonlandi. Toshkent shahridagi xiyobonlarning biriga Berdaq nomi berildi va byusti o'rnatildi. Shoir tug'ilgan joy — Bo'zatovda ham Berdaq byusti o'rnatildi, Nukus shahrida Berdaqqa haykal qo'yildi.

Yakunlarni chiqaramiz

- XVIII asrda qoraqalpoqlarning yozma adabiyoti shakllangan.
 - 1998-yilda Berdaq tavalludining 170 yilligi, 1999-yilda esa Ajiniyoz tavalludining 175 yilligi nishonlandi. Nukus shahrida ularning haykallari o'rnatildi.
- ?** 1. Qoraqalpoq xalqining yozma adabiyoti qachon shakllandi? Nega bu adabiyotning asosini she'r va dostonchilik tashkil etgan?
2. Jiyen Jirov, Kunxo'ja va Ajiniyozlarning qanday asarlarini bilib oldingiz va ularning mazmuniga nisbatan o'z munosabatingizni bildiring.
3. Berdaq asarlarida qanday g'oyalar ilgari surilgan?

VII BOB. XVIII — XIX ASRNING BIRINCHI YARMIDA QO‘QON XONLIGI

VII bobni o‘rganish natijasida:

- Qo‘qon xonligi tashkil topishi tarixini va davlat boshqaruvini;
- Xonlikning tashqi siyosatiga oid bilimlarni;
- Xonlikning ijtimoiy-iqtisodiy, shuningdek, madaniy hayotiga oid ma‘lumotlarni o‘rganasiz.

31- §. Qo‘qon xonligining tashkil topishi

Shohruxbiy — xonlik asoschisi

Farg‘ona vodiysi Buxoro xonligi tasarrufida edi. XVIII asr boshlarida Buxoro xonligi ichki kurashlar oqibatida zaiflashadi. Bunday vaziyatdan foydalangan jung‘orlar Farg‘ona vodiysiga tez-tez bostirib kirib, talon-taroj qila boshladilar. Vaziyat ichki kuchlarni birlashishga, mustaqil davlat tuzishga undamoqda edi. Dastlab Chust yaqinidagi Chodak qishlog‘i xo‘jalar jamoasi o‘z mulklarini mustaqil deb e‘lon qildilar. Vodiydagi o‘zbeklarning ming urug‘i oqsoqollari yig‘ilishib, o‘z yo‘lboshchisi Shohruxbiy boshchiligidagi Buxoro xonligidan mustaqil davlat tuzishga qaror qilishgan.

Yodda tuting. 1710-yilda ming urug‘i chodaklik din peshvolari hokimiyatini ag‘darib, Farg‘ona vodiysida hokimiyatni o‘z qo‘llariga olganlar. Shu tariqa, Markaziy Osiyoda keyinchalik Qo‘qon xonligi deb atalgan yangi davlat vujudga keldi.

Tepaqo‘rg‘on hukmdor Shohruxbiyning qarorgohiga aylantirildi. Shohruxbiyning o‘g‘li Abdurahimbiy (1721 — 1733) davrida Xo‘jand, O‘ratepa viloyatlari qo‘shib olindi. U Shahrisabz ostonalari qo‘shin tortib bordi va uning hokimi bilan Qo‘qonga tobelik haqida bitim tuzishga erishadi. Keyin Samarqandni va Jizzaxni egallaydi. Abdurahimbiy Xo‘jandga qaytib kelgach, qattiq betob bo‘lib, vafot etadi. Qo‘qon xonligi taxtiga uning inisi Abdulkarimbiy o‘tiradi (1733 — 1750). U o‘z poytaxtini Tepaqo‘rg‘ondan Qo‘qon shahriga ko‘chiradi. Shahar atrofini devor bilan o‘ratadi.

Erdonabiy hukmronligi davrida (1751—1762) xonlikning qudrati ortdi. U O‘sh va O‘zganni bo‘ysundirdi. Erdona davrida Qo‘qon xonligi g‘arbda Buxoro, sharqda Xitoy bilan tengmateng kurash olib bora olgan davlatga aylandi. Biroq, uning hukmronligi yillarida toj-u taxt uchun kurash ham kuchaydi. Nihoyat, 1763-yilda taxtga Abdukarimbiyning nabirasi Norbo‘tabiy o‘tqazildi (1763 — 1798). U dastlab Chust va Namangan hokimlarining isyonini bostirdi. Xo‘jandni qayta bo‘ysundirdi.

Norbo‘tabiy davrida ekinlardan mo‘l hosil olinib, bozorlarda narx-navo arzonlashgan. Mamlakatning qudrati har tomonlama o‘sgan.

Norbo‘tabiy vafot etgach, taxtga uning o‘g‘li Olimbek o‘tqazildi. Uning davrida (1798 — 1810) Qo‘qonning siyosiy mavqeyi yanada kuchaydi. U Ohangaron vohasini, Toshkent, Chimkent va Sayramni, Rossiyaga boruvchi karvon savdo yo‘llarini bo‘ysundiradi. Shu tariqa Olimxon davrida Rossiya bilan birinchi marta savdo aloqalari o‘rnatilgan. Olimxon harbiy islohot ham o‘tkazgan. Unga ko‘ra „askariya“ deb ataluvchi muntazam qo‘shin tuzilgan. Bu qo‘shin sipoh (otliq), sarboz (piyoda) va to‘pchi kabi qismlardan iborat bo‘lgan. Ayni paytda xonlikda „qilquyruq“ deb ataluvchi nomuntazam qo‘shindan foydalanish ham davom etgan. Muntazam qo‘shin, birinchi navbatda, markaziy hokimiyatning tayanchiga aylantirildi. Ikkinchidan esa asosiy raqibi — Buxoro amirligiga qarshi tura olishini ta‘minladi. Buxoro amirligiga qarshi tura olishiga ishonch hosil qilgach, 1805-yilda o‘z davlatini rasman Qo‘qon xonligi deb, o‘zini esa xon deb e‘lon qildi.

Davlat tuzumi va boshqaruvi Qo‘qon xonligi davlat tuzumiga ko‘ra mutlaq monarxiya edi. Davlat boshlig‘i xon bo‘lib, u rasman cheklanmagan huquqqa ega bo‘lgan. Xon davlatni hukmron qabila, ruhoniylar, boshqa qabilalarning nufuzli tabaqalari, davlat boshqaruvi amaldorlari va harbiylarga tayanib boshqargan.

Mulla Olim Mahdumxo‘ja Toshkandiyning 1915-yilda Toshkentda nashr etilgan „Tarixi Turkiston“ asarida Qo‘qon xonligidagi mansablarga ta‘rif berilgan.

Unda ta‘kidlanishicha, xondan keyingi o‘rinda *mingboshi* turgan. U bosh vazir va qo‘shinning bosh qo‘mondoni sanalgan. *Qo‘shbegi* esa xonning maslahatchisi bo‘lgan. U ayni paytda, katta shaharlardan biriga hokim etib ham tayinlangan. Chunonchi,

Toshkent shahri ma'lum bir vaqtda qo'shbegi tomonidan boshqarilgan.

Parvonachi mansabi ham o'z nufuzi jihatidan qo'shbegi vakolatiga teng bo'lgan.

Xonlikda, *xon yotog'i posbonboshisi, tunqator (xon topshiriqlarini tunda bajaruvchi), otaliq, dodxoh, bakovulboshi, daftardor* kabi mansablar ham joriy etilgan.

Qo'qon xonligida islom shariati qoidalarining amal qilishiga mas'ul bo'lgan katta nufuzga ega lavozimlar ham bo'lgan. Bular *shayxulislom, qozikalon, qozi, muftiy* lavozimlari edi. Bu mansablarga ulamolar vakillari tayinlangan. Ma'muriy-hududiy jihatdan xonlik viloyatlarga (o'n beshta), beklik va oqsoqolliklarga bo'lingan.

Bakovulboshi — saroy dasturxonchilari boshlig'i, hukmdorga taom tortishdan oldin uni avval o'zi tatib ko'ruvchi bosh oshpaz.

Daftardor—xonning shaxsiy daromadi hisob-kitobini olib boruvchi amaldor.

Yakunlarni chiqaramiz

- 1709-yilda Farg'onada o'zbeklarning ming urug'i Qo'qon xonligiga asos soldi.
- 1805- yildan Qo'qon davlati rasman xonlik deb atala boshlangan.

1. Qo'qon xonligi qanday tashkil topdi?
2. Shohruxbiy vorislarining xonlik hududlarini tobora kengaytirib borishdagi xizmatlariga baho bering.
3. Nega Buxoro xonligi Qo'qon xonligi tashkil topishining oldini ola bilmagan?
4. Qo'qon xonligi davlat tuzumi va davlat mansablarini Buxoro va Xiva xonliklari bilan taqqoslang.

32- §. XVIII asrning ikkinchi yarmi — XIX asr boshlarida Toshkent

Toshkent hokimligining tashkil topishi

XVIII asrning ikkinchi yarmida Toshkent — Shayxontohur, Beshyog'och, Ko'kcha va Sebzor dahalariga bo'lingan.

Ularning har birini mustaqil hokim boshqargan. Bu davr Toshkent tarixida to'rt hokimlik deb nom olgan. Shahar hokimlarining o'zaro urushlaridan tinkasi qurigan va bu kurashda Yunusxo'janing qo'li baland kelayotganini ko'rgan xalq boshqa hokimlarni mansabidan chetlatib, butun shaharga Yunusxo'jani hokim qilib ko'tardi. Yunusxo'jaga „Hazrati eshon“ unvoni berilgan, xon deb ham yuritilgan. Yunusxo'ja huzurida xon kengashi tuzildi, kengashga 4 daha mingboshilari kiritilgan. Kengashda Yunusxo'ja hokim etib tayinlandi.

To'rt hokimlik tugatilib, 1784-yilda yagona siyosiy hokimiyatning vujudga kelishi natijasida yagona mustaqil Toshkent hokimligi tashkil topdi. Anhorning o'ng tomonida baland va qalin devor bilan o'ralgan O'rda, ya'ni davlat mahkamasi qurildi. Unda xon qarorgohi, devonxona, zarbxona joylashgan. O'rdani harbiy qism qo'riqlab turgan.

Toshkent hokimligi 1796-yili Chimkent, Sayram va boshqa o'nlab shahar va qishloqlar
hududlarining kengayishi Toshkentga qo'shib olindi. 1799-yilga kelib Turkiston va uning atroflaridan Chu daryosigacha bo'lgan yerlar, jumladan, Qorako'l mavzei Toshkentga qo'shib olindi. Yunusxo'ja o'ziga tobe bo'lgan Katta qozoq juzi yerlaridagi qabilalarni boshqarish ishini o'sha urug' boshliqlariga topshirdi. Bu bilan u qozoq biylaridan o'ziga tayanch yaratdi. Yunusxo'ja qozoq qabilalari orasida katta obro'ga ega bo'lgan. Ayniqsa, Qorakesak bo'lisi sultoni Bukey Sulton bilan yaqin aloqada bo'lgan. Bukey Sulton va uning o'g'illari Toshkentni va rus karvonlarini qaroqchilardan himoya qilib, ularni belgilangan joyga yetgunicha kuzatib borganlar.

Katta juz qabilalari Yunusxo'ja qo'shinida asosiy kuchni tashkil etib, uning Qo'qon xoniga qarshi urushlarida jonbozlik ko'rsatganlar. Toshkent davlati Qo'qon va Buxoro xonliklarini, Orenburg va Sibir bilan bog'laydigan karvon yo'llari o'tadigan Turkiston, Chimkent va Sayramni o'z qo'lida tutib, Markaziy Osiyo bilan Rossiyaning savdo munosabatlarida yetakchilikni qo'lga olishga intiladi. Bu hol Qo'qon bilan Buxoroning Toshkentga munosabatining keskinlashuviga olib keldi. Toshkentning Katta qozoq juzi ustidan o'z ta'sirini kuchaytirishi Qo'qon xonligining iqtisodiy va siyosiy mavqeyini chegaralab qo'ygan edi. Farg'ona vodiysini Rossiya bilan bog'lovchi asosiy savdo yo'li Toshkent

orqali o'tardi. Shuning uchun ham Toshkentni bo'ysundirish maqsadida 1799-yili Qo'qon xoni Olimxon qo'shinlari Toshkentga yurish boshlaydilar. Yunusxo'ja ularga qarshi o'z qo'shini bilan chiqib, Chirchiq bo'yidagi Qorasuv mavzeyida ularga zarba beradi. Bu g'alaba natijasida Sirdaryoning o'ng sohilidagi Qurama mavzei Toshkentga qo'shib olinadi.

Bu davrda Toshkent yirik shaharga aylantirilgan, uni o'rab turgan devorning uzunligi 18 chaqirimga yaqin bo'lgan. Unda 10 ming xonadon istiqomat qilgan. Shahar aholisi Rossiya, Qashqar va Xitoy bilan ham savdo qilgan. Yunusxo'ja davrida ikki xil pul: rupiya va tanga zarb qilingan. Besh tanga bir rupiyaga teng bo'lgan. Shahar nazorati va soliq yig'ish Boshchixo'janing qo'lida edi. Shahar savdosi ustidan qozi va devonbegi nazorat qilishgan. Rais shariat qonun-qoidalari va bozordagi narx-navo, o'lchovlar ustidan nazorat qilgan.

Toshkent — Rossiya munosabatlari

XVIII asr oxiri — XIX asr boshlarida Toshkent bilan Rossiya o'rtasidagi savdo munosabatlari rivojlandi. Masalan, 1786-yili toshkentlik savdogarlar B. Ismoilov va Azizxo'jalar Irbit yarmarkasiga borishgan. 1787-yili Troitskdan Toshkentga 27773 so'mlik rus va chet el mollari keltirilgan. Ular rus va nemis movuti, qizil charm, gazmol, mis, baxmal va boshqa mollardan iborat bo'lgan.

1795-yilning sentabr oyida 24 kishidan iborat Toshkent savdo karvoni Semipalatinsk shahriga kelgani hujjatlarda qayd etilgan. XVIII asrning 90-yillarida Rahmatulla karvonboshi rahbarligidagi bir guruh Toshkent savdogarlari o'z karvonlari bilan doimo Petropavlovskka qatnab turgan.

Toshkentning qulay geografik holati Toshkent — Rossiya elchilik munosabatlarining ham rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatmay qolmagan. Xususan, 1792-yili Muhammadxo'ja va Azizxo'ja boshliq Toshkent savdo karvoni Sibirga jo'naganida Yunusxo'ja ular orqali Sibir ma'muriyati nomiga maktub jo'natgan. Yunusxo'ja bu savdogarlarga Sibir ma'muriyati bilan har ikki tomonni qiziqtiradigan masalalar yuzasidan muzokara olib borish vakolatini ham bergan edi. Yunusxo'janing elchilariga javoban, Sibir ma'muriyati 1794-yilda o'z elchilari A. T. Beznosikov va T. S. Burnashevlarni Toshkentga jo'natadi. Biroq ular Toshkentga kela olmay Buxorodan qaytishga majbur bo'ladilar. Sibir ma'muriyatining 1796-yilda ikkinchi bor yuborgan elchilari

nihoyat Toshkentga yetib keladi. Ularni O‘rta qozoq juzi Qorakesak bo‘lisi sultoni Bukeyning o‘g‘li Eshim Sulton kuzatib keladi. Bu faktlar Toshkent ijtimoiy-siyosiy nufuzining o‘sib borganligini anglatar edi. Toshkent elchilari 1803-yilda Sankt-Peterburgga borib, imperator Aleksandr I qabulida bo‘ladilar.

Toshkent mustaqilligi-ning tugatilishi

Toshkentning mustaqilligi uzoq davom etmadi. Bunga Toshkent — Qo‘qon munosabatlari sabab bo‘lgan. Ular o‘rtasida muntazam davom etgan qarama-qarshilik, kurash muhiti hukm surgan. Yunusxo‘ja Qo‘qon xonligida markaziy hokimiyatga bo‘ysunishni istamagan beklklar, viloyatlar bilan ittifoq tuzishga harakat qilgan. Qolaversa, u isyonchi hokimlarning markaziy hukumatga qarshi kurashidan ham foydalanishga uringan. Ayni paytda, Qo‘qon xonligi Toshkentni butunlay egallash yo‘lini tutgan. Ikki tomon qo‘shinlari o‘rtasidagi asosiy jang 1800-yilning kuzida Sirdaryo bo‘yidagi G‘urumsaroy (Namangan viloyatiga qaraydi) yaqinida bo‘lgan. Bu jangda Toshkent qo‘shini yengilgan.

Muvaffaqiyatsizlikka uchrab, Toshkentga qaytib kelgan Yunusxo‘ja kasallanib, 1803-yilda vafot etadi. Hokimiyatga uning o‘g‘li Sultonxo‘ja o‘tirdi. Yunusxo‘janing vafot etganini eshitgan Qo‘qon xoni Olimxon Toshkentga o‘z qo‘shinini yuboradi. 1810-yilda Toshkent Qo‘qon xonligiga qo‘shib olinadi. Shu tariqa, Toshkent mustaqilligi butunlay barham topdi.

Yakunlarni chiqaramiz

- 1784-yilda yagona mustaqil Toshkent hokimligi tashkil topdi.
- 1810-yilda Toshkent Qo‘qon xonligi tomonidan bosib olindi.

1. To‘rt hokimlik haqida nimalarni bildingiz?
2. Toshkent — Rossiya munosabatlari haqida so‘zlab bering.
3. Toshkent — Qo‘qon munosabatlari haqida nimalarni bilib oldingiz?

33- §. XIX asrning birinchi yarmida Qo‘qon xonligining ijtimoiy-siyosiy ahvoli

Ichki vaziyatning keskinlashuvi

Olimxon hokimiyatni markazlashtirish maqsadida ichki islohotlar ham o‘tkazdi. Diniy rahnamo unvoni hisoblangan „eshon“ni bekor qiladi. Kambag‘al va qalandarlarga yer maydonlari hamda chorva mollari berib, ularni mehnatga jalb qiladi.

Ayrim diniy arboblarni imtihon qiladi va yolgʻonchiligi fosh qilinganlarni jazolaydi. Ayni paytda Olimxonning markazlashgan kuchli hokimiyat tuzish yoʻlidagi harakatlari ayrim qabila boshliqlarining undan noroziligini kuchaytiradi. Oqibatda, ulamolar va markaziy hokimiyatning kuchayishidan norozi kuchlar unga qarshi fitna uyushtiradilar. Ular 1810-yilda xonning Toshkentda koʻtarilgan isyonni bostirish uchun ketganligidan foydalanib, „Olimxon Toshkentda oʻldi“, degan mish-mish tarqatishadi. Taxtga uning ukasi Umarxonni oʻtqazadilar. Olimxon xiyonatdan xabar topgach, Qoʻqonga qaytadi. Biroq fitnachilar tomonidan yoʻlda otib oʻldiriladi.

Umarxon

Umarxon (1810—1822) akasi Olimxon davrida Fargʻona hokimi edi. U Andijon hokimi Rahmonqulibiyning qizi Mohlaroyim (Nodira)ga uylangan.

Fargʻonalik tarixchi Muhammad Hakim Umarxon hukmronligi davrini eng yaxshi podsholik davrlaridan biri sifatida tavsiflagan.

Umarxon hukmronligining dastlabki paytlarida Buxoro bilan oʻrnatilgan doʻstona munosabatlar Jizzax va Oʻratepa uchun azaliy kurash oqibatida yana uzilib qoldi. Bu kurash Umarxonning butun hukmronlik davrida davom etdi va ilgari boʻlganidek, u tomonga ham, bu tomonga ham gʻalaba keltirmadi.

Qoʻqon qoʻshinlarining koʻchmanchi qozoq va qirgʻiz elatlariga yurishlari ancha muvaffaqiyatliroq kechdi. Katta va qisman Kichik juz oʻrdalarini oʻz ichiga oluvchi keng hududlar Qoʻqon xonligiga boʻysundirildi. Sirdaryo boʻyidagi Yangiqoʻrgʻon, Julek, Qamishqoʻrgʻon, Oqmasjid, Qoʻshqoʻrgʻon nomli harbiy istehkomlar qurildi va Turkiston shahrini oʻz tasarrufiga oldi.

Ular Markaziy Osiyoni Rossiya bilan bogʻlaydigan muhim savdo yoʻlida joylashgan edi.

Muhammad Alixon

Qoʻqon xonligining hududi Umarxonning oʻgʻli va vorisi Muhammad Alixon (Madalixon) davrida (1822—1841) ancha kengaydi. Qoʻqon qoʻshinlari Fargʻonaning janubida joylashgan, asosan, tojik oʻtroq aholisi yashaydigan va oʻz hokimlari boʻlgan Qorategin, Darboz va Koʻlobga yurish qilib, bu yerlarni egalladilar.

Madalixon boshqaruvining soʻnggi yillarida, Qoʻqon xonligida gʻalayonlar kuchaygan paytda, Madalining koʻngli tusagan ish-

larni qila berishini qo'llab-quvvatlovchi odamlar ta'siriga tushib qolgan yosh xon o'z marhum otasining eng obro'li a'yonlarini ta'qib qila boshladi. Umarxon davrida xon hokimiyati bilan mahalliy zodagonlar o'rtasida mustahkamlangan ittifoq buzila boshladi. Amaldorlarning ayrimlari surgun qilindi, ba'zilari qatl etildi, ba'zilari esa Buxoroga qochib ketishdi. Joylarida qolgan amaldorlar esa xon hokimiyatidan norozi bo'lganlarning hammasini o'z atroflariga yig'ib, xonni taxtdan qulatishtga tayyorlana boshladilar. Bularning hammasi aholining barcha tabaqalarini Madaliga qarshi qilib qo'ydi. Ruhoniylar xonni turli axloqsizlik va shariatga qarshi jinoyatlarda ayblab, unga qarshi ochiq targ'ibot olib borishdi. 1841-yilda Madalixon o'z ukasi Sulton Mahmudxon foydasiga taxtdan voz kechdi.

Xondan norozi bo'lganlar unga qarshi ochiq kurashish uchun yetarli kuchga ega bo'lmay, o'z elchilarini Buxoro amiri Nasrullo huzuriga yuborib, undan yordam so'radilar.

Amir Nasrullo 1842-yilda o'z qo'shinlarini Qo'qonga qarshi safarbar etdi. Qo'qon qo'shinlari mag'lubiyatga uchradi.

Madalixon o'z a'yonlari bilan tutib olindi va Amir Nasrullo buyrug'iga binoan qatl etildi. Amir Nasrullo hatto Madalixonning onasi Nodirabegimga ham shafqat qilmadi.

**Amir Nasrullo istilosidan
keyingi siyosiy ahvol**

Amir Nasrulloning Qo'qon xonligidagi hukmronligi uzoqqa cho'zilmadi. Chunki amirning Qo'qondagi noibi Ibrohim dodxoh Qo'qon xonligi aholisini avval undirib kelingan soliqqa qo'shimcha ravishda Buxoro amirligida joriy etilgan soliqlarni ham to'lashga majbur qilgan. Natijada, butun Qo'qon xonligi hududida 1842-yili katta qo'zg'olon ko'tariladi. Uning oqibatida amirning Qo'qondagi noibi va beklari hokimiyati tugatildi. Buxoro amiri hukmronligiga qarshi qo'zg'olonni tashkil etgan mahalliy kuchlar Farg'ona vodiysida ko'chib yurgan qipchoqlar madadiga tayangan edilar. Qo'zg'olon natijasida Qo'qon xonligining mustaqilligi tiklandi. Taxtga Norbo'tabiyning ukasi Hojibekning o'g'li Sheralixon (1842—1845) o'tqazildi. Qo'qon xonligi mustaqilligini tiklashda minglar qabilasiga katta madad bergan qipchoqlar xonlikning ijtimoiy-siyosiy hayotida katta mavqega ega bo'lib oldilar. Qipchoqlardan Musulmonqul mingboshi etib tayinlandi.

Qo'qondagi mag'lubiyatga chiday olmagan Amir Nasrullo

yana Qo‘qonga yurish qiladi. U Qo‘qon shahrini 40 kun qamalda tutadi. Biroq, Amir Nasrulloning qamalni davom ettirishiga Xiva xoni Olloqulixonning Buxoro amirligiga qilgan hujumi xalaqit berdi. Amir Nasrullo Buxoroga qaytishga majbur bo‘ldi.

Sheralixonning hukmronligi davrida aholidan soliq undirish kuchaydi. Bu hol mehnatkash aholining noroziligini keltirib chiqardi. Bundan tashqari, davlatda muhim lavozimlarni egallab olgan qipchoqlar davlat ishlarida o‘z hukmronligini o‘tkazishga, o‘zbek, qirg‘iz va tojiklarning mamlakat hayotidagi ta‘sirini kamaytirishga urindilar. Qipchoqlar Qo‘qonga ko‘plab ko‘chib kela boshlagach, mahalliy aholining uy-joyini, mol-mulkini zo‘ravonlik bilan tortib ola boshladilar. Bular xonlikda qipchoqlarga nisbatan norozilikni kuchaytirdi.

Musulmonqul 1845-yilda soliqlarning haddan tashqari og‘ir-
ligidan norozi bo‘lib qo‘zg‘olon ko‘targan O‘sh xalqi qo‘zg‘o-
lonini bostirish uchun qo‘shin bilan yuborildi. 1845-yilda Isfara
hokimi Samarqandda istiqomat qilib turgan marhum Qo‘qon
xoni Olimxonning o‘g‘li Murodxonni olib kelib, Qo‘qon taxtiga
o‘tqazadi va Sheralixon o‘ldiriladi. Musulmonqul o‘z qo‘shini
bilan Namanganga keladi. Ishni avval qizini marhum Sher-
alixonning o‘g‘li Xudoyorxonga nikohlab berishdan boshlaydi. 13
yoshli Xudoyorxon bu davrda Namangan hokimi edi. Shundan
keyin Musulmonqul Qo‘qonga kelib Murodxon va uni qo‘llab-
quvvatlaganlarni fitnachi sifatida ayblab, ularni qatl ettiradi.
Kuyovi Xudoyorxonni esa taxtga o‘tqazadi (1845).

**Ichki nizolarning
kuchayishi** Xudoyorxon yosh bo‘lganligi tufayli
amalda xonlikni qaynotasi Musulmon-
qul boshqarardi. Shunday qilib, xonlikda
qipchoqlar hukmronligi davri boshlandi.

Endilikda qipchoqlar Qo‘qonga yoppasiga ko‘chib kela bosh-
ladilar, mahalliy aholini shahardan haydab chiqarib, ularning
uy-joylariga o‘rnashib ola boshladilar. Sug‘orish inshootlarini
qo‘lga kiritdilar, bundan tashqari, aholi endi suv uchun soliq
to‘laydigan bo‘ldi. Bularning barchasi mahalliy aholining qat-
tiq noroziligiga sabab bo‘ldi.

Bu ahvol, o‘z navbatida, xonlikda hukmronlarga qarshi qo‘z-
g‘olon ko‘tarish xavfini tug‘dirdi. Bunday vaziyatda Musul-
monqul o‘z mavqeyini yo‘qotmaslik yo‘lida ruslar bilan aloqa o‘r-
natishga intiladi va rus qo‘mondonligi vakili V. V. Velyaminov-

Zernov bilan maxfiy ravishda uchrashadi. Bu hol Xudoyorxonni qattiq cho‘chitib qo‘ydi. Shuning uchun ham u endi qaynotasi Musulmonqul va qipchoqlar hukmronligiga xotima berishga qaror qildi.

1852-yil 9-oktabr kuni Xudoyorxon Toshkentdan chaqirilgan qo‘shin bilan qipchoqlar qirg‘inini uyushtirdi. Qaynotasi Musulmonqul asir olinib, qatl etildi. Qipchoqlarning mol-mulki musodara qilindi va aholiga sotildi.

Shu tariqa Musulmonqul va qipchoqlar hukmronligi barham topdi.

Yakunlarni chiqaramiz

- 1842-yilda Buxoro amirligi Qo‘qon xonligini bosib oldi.
 - Mahalliy kuchlar qipchoq qabilasi yordamida Qo‘qon xonligining mustaqilligini tikladilar.
 - 1852-yilda Musulmonqul va qipchoqlar hukmronligiga barham berildi.
- ?** 1. Madalixon davrida nega hukmron tabaqa parokandaligi ro‘y berdi?
2. Amir Nasrulloning Qo‘qonga qarshi harbiy yurishi qanday natija bilan tugadi?
3. Qipchoqlarning Qo‘qon xonligida katta mavqega ega bo‘lib olishlariga yordam bergan omillarni qayd eting.
4. Xudoyorxon qipchoqlarga nisbatan qanday yo‘l tutdi?

34- §. Qo‘qon xonligida iqtisodiy hayot

Qishloq xo‘jaligi

Qo‘qon xonligida aholi sun‘iy sug‘orish mahoratini mukammal egallagan edi.

Suvdan oqilona foydalanilardi. Xonlikda asosiy qishloq xo‘jaligi ekini bug‘doy bo‘lgan. Shuningdek, meva, sabzavot va poliz ekinlarining deyarli barcha turlari yetishtirilgan. Chorvachilikda makkajo‘xori va beda yetakchi o‘rinda turgan.

Xonlikda paxtachilik ham alohida o‘rin egallagan. Farg‘ona vodiysining ko‘pgina dehqonlari paxtakor bo‘lib, paxtachilik yildan yilga rivojlana bordi. Rossiyaning Markaziy Osiyodan, avvalo, Qo‘qondan paxta sotib ola boshlashi bu ekin maydonlarining yanada kengayishiga sabab bo‘ldi. Paxta savdosiga hatto boj ham bekor qilindi. Shu sababli Qo‘qon savdogarlari Rossiyaga serqatnov bo‘lib qolishdi. Talabning o‘sib borishi bilan paxta narxi ham oshib bordi.

Yer egaligi

Qo‘qon xonligida yer egaligining quyidagi shakllari mavjud bo‘lgan: 1. Amlok yerlari. 2. Xususiy mulk yerlari. 3. Vaqf yerlari. Mamlakatdagi butun yer davlatniki edi. Shuning uchun ham xususiy yer egalari aslida yerga emas, balki undan olinadigan mahsulot hamda shu yerlarda qurilgan imoratlarga egalik qilar edilar. Mulklarning ko‘pchiligi 30 sotixdan 60 sotixgacha bo‘lgan. Yerlar ishlov berish uchun dehqonlarga ijaraga berilar edi.

Dehqonlar xon yerlarida ham mehnat qilar edilar. Xon yerlarida ishlash uchun majburan safarbar etilganlar soni 10 ming nafargacha yetardi. Ular *mardikorlar* deb atalardi.

Xonlikda xususiy yerlarda hosilning 1/4 qismi uchun yollanib ishlovchi yersiz, ot-ulovsiz kambag‘allar *chorikorlar* deb atalar edi. Bundan tashqari, *korandalar* deb ataluvchilar ham bo‘lib, ular hosilning 1/4 dan 1/2 qismigacha yerlarni ijaraga olib, o‘z mehnat qurollari bilan yollanib ishlar edilar.

Soliq va majburiyatlar

Asosiy soliq — xiroj bo‘lib, uning miqdori ekin ekiladigan yer maydoni va ekin turiga qarab hosilning 1/3—1/5 qismigacha belgilanar edi.

Ko‘chmanchi xalqlardan olinadigan zakotning ham turi ko‘p edi. Ularning asosiylari „qo‘ra boshi“, „tutun haqi“, „yig‘im soliq“ deb atalar edi. „Qo‘ra boshi“ zakoti — ko‘chmanchi chorvadorlardan moli boshiga va qo‘rasiga qarab olinadigan zakot edi. Bu zakot qishda mollar qo‘ralarda turganida yig‘ib olinar edi.

„Tutun haqi“ zakoti — bu bahor kelganda yangi o‘tloqlarga ko‘chishdan oldin xonadon boshiga bittadan qo‘y bilan olinadigan soliq (zakot) edi.

„Yig‘im soliq“ esa zakot to‘lamaydigan boylar va ularning qarindoshlarining bekka beradigan 9 buyumdan iborat in‘omlari yig‘imi bo‘lgan.

Mehnatkash xalq deyarli hamma narsa uchun soliq to‘lar edi. Chunki hamma qo‘riq yerlar, chakalakzorlar, to‘qaylar, daraxtzorlar, ko‘llar, barcha yaylovlar xonning ixtiyorida edi.

Aholi qal‘a devorlarini ta‘mirlash, istehkomlar qurishga, kanallar qazishga, ariqlarni tozalashga, yo‘l qurilishiga safarbar etilardi.

Hunarmandchilik

Xonlik hujjatlariga ko‘ra, Qo‘qonda hunarmandchilikning miskar, zargar, o‘ymakor, kulol, qog‘ozgar, to‘qimachi, do‘ppi tikuvchi, kash-tachi, ko‘priksoz, temirchi, novvoy, aravasozi, baxmalbof,

bo'yoqchi, dorukash, devorzan, degrez, ko'nchi, miltiqsoz, nayzagar, panjarasoz, pillakash, po'stindo'z, taqachi, paranjido'z, chevar, chitgar, gilamchi kabi turlari bo'lgan.

Xonlikda oltin ma'dani Kosonsoy (Namangan)dan, Qoratog' shimolidagi Ko'krev daryosidan, Chirchiq daryosi bo'ylaridan, Chatqol daryosi yuqori oqimlaridan olingan.

Samarqandda bo'lganidek, Qo'qon xonligida ham qog'oz ishlab chiqarilgan. Qog'oz juvozxonasi Qo'qon shahrining Mo'yi muborak darvozasi orqasida maqbara yonida joylashgan.

Savdo Qo'qonga qo'shni shaharlar va xorijiy mamlakatlardan savdogarlar kelib turgan. Shaharda yakshanba va chorshanba kunlari bozor bo'lgan.

Qo'qon xonligining iqtisodiy hayotida Buxoro amirligi, Xiva xonligi, Qashqar, Hindiston, Afg'oniston, Eron va, ayniqsa, Rossiya bilan bo'lgan savdo katta o'rinni egallagan. Masalan, Qashqar bilan olib borilgan savdo-sotiq faqat Qo'qon orqali bo'lar edi. Qo'qondan Qashqargacha yuklangan ot karvoni 14 — 20 kun yo'l yurgan. Qo'qondan Qashqarga temir, qizil charm, ipak va ipdan to'qilgan matolar, oltin olib borilgan.

Qo'qon karvonsaroylarida Hindiston, Tibet, Qashqar, Buxoro amirligi, Afg'oniston, Rossiyadan olib kelingan mollar ayirboshlanardi. Qo'qonga savdogarlar karvon yo'llari orqali kelganlar.

1. Qo'qon xonligidagi sun'iy sug'orish va dehqonchilik haqida nimalarni bilib oldingiz?
2. Yer egaligi shakllarini va ularning bir-biridan farqini qayd eting.
3. Aholi qanday soliqlar to'lagan va majburiyatlar o'tagan?
4. Qo'qon xonligining chet davlatlar bilan olib borgan savdosi haqida so'zlab bering.

35- §. Qo'qon xonligi shaharlari

Qo'qon Qo'qon xonligidagi shaharlar bir-biridan aholisi, madrasa va masjidlarining soni, mahsulotining sifati bilan farq qilardi. U yoki bu shaharning ahamiyati uning strategik mavqeyi bilan belgilanardi. Katta shaharlarga xonning o'g'illari yoki yaqin qarindoshlari hokim etib tayinlanardi. Xonlikning bosh shahri Qo'qon edi. Tarixiy man-

balarda Qo‘qonga oid ma‘lumotlar X asrdan boshlab uchraydi. Qo‘qonning yoshi 2000 yildan ortiqdir. Ma‘lumotlarda „Havoqand“, „Ho‘qand“ degan nomlar bilan qayd etilgan. „Havoqand“ so‘zi — „go‘zal“, „yoqimli“, „xushmanzara“, „shamol shahri“ degan ma‘noni anglatadi, degan fikrlar ham mavjud. Mahalliy aholi o‘z shahrini Ho‘qandi latif yoki Qo‘qon deb aytganlar. Qo‘qon shahri XVIII — XIX asr birinchi yarmida nafaqat xonlikning, ayni paytda, Markaziy Osiyoning yirik shaharlaridan biri edi.

Qo‘qon mustahkam devor bilan o‘ralgan. Shaharga 12 darvozadan kirilgan. Shaharning 12 darvozali bo‘lishiga sabab — uning ma‘muriy jihatdan 12 dahaga bo‘linganligi edi. Bu davrda shaharda 30000 aholi yashagan. XIX asr o‘rtalarida Qo‘qondagi madrasalar ichida Madalixon, Norbo‘tabiy, Jome, Hokim Oyim, Hoja dodxoh, Mingoyim madrasalari alohida ajralib turadi. Ularning har birida 38 tadan 100 tagacha hujrasi bo‘lgan.

Qo‘qon shahri xonlikning siyosiy, madaniy, iqtisodiy va diniy markazi edi.

Marg‘ilon Marg‘ilon (Marg‘inon) shahriga bundan 2000 yil avval asos solingan. Olimlar shaharning nomi „Maysazor“, „O‘tzor“ degan ma‘noni anglatadi, deb taxmin qiladilar. „Boburnoma“ asarida Marg‘ilon Farg‘onadagi 8 ta shahardan biri ekanligi, shaharning obodligi, shirin mevalari haqida so‘z yuritilib, uning „donayi kalon“ deb ataluvchi anori va „subhoniyy“ navli o‘rigi maqtalgan.

Marg‘ilonning Buyuk ipak yo‘lida joylashganligi hunarmandchilikning gullab-yashnashiga sabab bo‘lgan. Uning atlas to‘qish turi nihoyatda rivojlangan. Aynan Marg‘ilon atlasini jahonga mashhur qilgan. Marg‘ilon shahri qadimdan ilm-fan va madaniyat markazi ham bo‘lgan. Shu tufayli shahar dunyoga mashhur huquqshunos alloma Burhoniddin Marg‘inoniyini yetkazib berganligi bejiz bo‘lmagan. Marg‘ilon Qo‘qon xonligi davrida pilla sotiladigan asosiy bozor markazi edi. Shaharda ko‘plab pillakashlik va shoyi to‘qish ustaxonalari bor edi. 2007-yilda Marg‘ilon shahrining 2000 yilligi nishonlandi.

Andijon Markaziy Osiyoning mashhur shaharlaridan biri bo‘lgan Andijon „Buyuk ipak yo‘li“da bunyod etilgan. Ayrim manbalarda shahar nomi „andi“, „adoq“ kabi urug‘ atamalari bilan bog‘liqligi ko‘rsatilgan. Arablar

istilo qilgan davrda shahar „Andukon“ deb atalgan. Andijon XV asrdan boshlab Farg‘ona vodiysining markaziga aylangan.

Zahiriddin Muhammad Bobur davrida Andijonda xo‘jalik, fan va madaniyat ravnaq topgan. U „Boburnoma“da Andijon haqida: „Oshlig‘i vofir, mevasi farovon, qovun va uzumi yaxshi bo‘lur... Movarounnahrda Samarqand va Kesh qo‘rg‘onidin so‘ngra mundin ulug‘roq qo‘rg‘on yo‘qtur. Uch darvozasi bor. To‘qqiz tarnov suv kirar“ deya ta‘rif bergan.

Qo‘qon xonligi tashkil topgach, endi u Andijon bekligining markazi bo‘lib qoldi. XIX asr o‘rtalarida Andijon 4 dahaga bo‘lingan. Har dahaning qozisi, mingboshisi bo‘lgan. Dahalar oqsoqol boshliq mahallalarga bo‘lingan.

Namangan Namangan shahri ham xonlikning yirik shaharlaridan biri edi. Uning nomi manbalarda XVII asrdan boshlab uchraydi. 1620-yilda Farg‘onaning qadimgi poytaxti Axsikat qattiq zilzila oqibatida vayron bo‘lganligi uchun aholi Namangan atrofiga ko‘chgan. Namangan tuz koni („namak kon“) yaqinida qurilgan edi. XVIII asrda Qo‘qon xonligi hududiga kirgan. Beklik markazi bo‘lgan. Namangan aholisi hunarmandchilik bilan shug‘ullangan.

1819 — 1822-yillarda Namangan aholisi kuchi bilan katta Yangi ariq kanali qazilib, shaharning suv ta‘minoti yaxshilangan. 1842 — 1845-yillarda shahar baland devor bilan o‘ralgan.

Toshkent 2009-yilda 2200 yilligi nishonlangan Toshkent ham Markaziy Osiyoning qadimgi shaharlaridan biridir. U turli davrlarda Choch, Shosh, Binkat kabi nomlar bilan atalib kelingan. XI asrdan boshlab esa hozirgi nomi bilan atala boshladi.

Toshkent o‘z tarixida turli davrlarda yurtimizga bostirib kirgan davlatlarga qaramlik davrlarini boshidan kechirgan.

1503-yilda esa Shayboniylar davlati tarkibiga kiritildi. XVI asrda shaharda katta bunyodkorlik ishlari amalga oshirildi. Chunonchi, Baroqxon, Ko‘kaldosh madrasalari kabi me‘moriy obidalar bunyod etildi.

1723-yilda Toshkentni ko‘chmanchi jung‘orlar egallab olganlar. Jung‘orlarga qaramlik 1758-yilgacha davom etgan. Shundan so‘ng shaharda to‘rtta mustaqil hokimlik qaror topgan. 1784-yilda 4 hokimlik tugatilgach, 1810-yilgacha Yunusxo‘ja

barpo etgan Toshkent hokimligining markazi bo'ldi. 1810- yilda esa Qo'qon xonligi tarkibiga qo'shib olindi.

Toshkent Qo'qon xonligi tarkibiga qo'shib olinganidan so'ng qator bunyodkorlik ishlari amalga oshirildi. Chunonchi, o'rta asrlarda yashab o'tgan shayx Zayniddin bobo xotirasi uchun yangi maqbara bunyod etildi. Shuningdek, sobiq hukmdor Yunusxo'janing qarorgohi Eski O'rda buzilgach, yangi — Qo'qon O'rdasi qurildi.

Toshkent muhim xalqaro savdo yo'li chorrahasida joylashgani sababli hunarmandchilikning turli sohalari yuksak darajada rivojlangan. Chorsu — shahar hayotining markazi bo'lgan.

Markaziy Osiyoning boshqa shaharlari kabi Toshkentning ham xo'jalik hayoti qishloq aholisining faoliyati bilan chambarchas bog'lanib ketgan edi. Chunki, shahar hunarmandlari atrofdagi qishloqlardan xomashyo keltirar, ayni paytda esa qishloq aholisi o'zining ehtiyojini shahar hisobidan ham qoplar edi.

1. Qo'qon shahri tarixi haqida so'zlab bering.
2. Andijon va Namangan shaharlari haqida nimalarni bilib oldingiz?
3. Marg'ilon shahri haqida nimalarni bilib oldingiz?
4. Toshkent shahri haqida bilib olganlaringizni so'zlab bering.

36- §. Qo'qon xonligida madaniy hayot

Umarxon va madaniy muhit

Qo'qon xonligining savdo va hunarmandchilik markazi bo'lgan Qo'qon, Marg'ilon, Andijon, Namangan, Toshkent va boshqa shaharlari ayni paytda madaniyat markazlari ham bo'lgan. Chunonchi, birgina Qo'qon shahrida 120 ta maktab, 40 ta madrasa va masjid, Marg'ilonida 80 ta maktab, 10 ta madrasa va masjid faoliyat ko'rsatgan. Bu yerda XVIII—XIX asrning birinchi yarmida ilm-ma'rifat olamida mashhur ijodkorlar yetishib chiqqan. Qo'qon xoni Umarxon esa ilm, madaniyat, adabiyot rivojiga, madrasalarda o'qish-o'qitish ishlarini yaxshilashga, turli kasb-hunar maktablarining ochilishiga e'tibor bergan.

Yodda tuting. Umarxon va uning umr yo'ldoshi shoira Nodiraning sa'y-harakatlari natijasida XIX asr boshlarida Qo'qon ilm-ma'rifat markaziga aylandi va bu yerda Qo'qon adabiy muhiti shakllandi.

Umarxonning o‘zi Amiriy taxallusi bilan ko‘plab she‘rlar yozgan. Uning atrofida 70 dan ortiq shoir yig‘ilgan. 1821- yilda Fazliy Namangoniy Umarxon amriga binoan, 63 shoirning she‘rlarini o‘z ichiga olgan „Majmuayi shoiron“ to‘plamini tuzgan. 10 ming misradan ortiq o‘zbek, fors-tojik tilidagi g‘azal, muxammas, tuyuq janrlaridagi she‘rlar to‘plangan devon yaratilgan.

Arab va fors tillaridagi kitoblar o‘zbek tiliga tarjima qilindi. Noyob kitoblar iste‘dodli xattotlar tomonidan ko‘chirildi, nozik tasvirlar bilan bezatildi. Amiriy o‘zbek va fors tillarida she‘rlar yozdi. Uning g‘azallar devoni 1882-yilda Istanbulda, 1905-yilda Toshkentda chop etildi.

Maxmur va Gulxaniy Amir Umarxon davridagi yirik shoirlardan biri Maxmur (asl ismi Mahmud) XVIII asr oxirida tug‘ilib, 1844-yili vafot etgan. Qo‘qondagi Madrasayi Mirda o‘qigan, keyin qo‘shinda sipohilik qilgan. Maxmurning hajviy she‘rlar devoni saqlangan bo‘lib, unda 69 asar (3717 misra) jamlangan. U milliy adabiyotda ijtimoiy hajviyani yuksak pog‘onaga ko‘taradi. Hajviy asarlarida xalqqa jabr yetkazgan amaldorlarni keskin tanqid ostiga oladi. Xususan, „Hapalak“ she‘rida Hapalak qishlog‘idagi xalq hayotining ayanchli manzarasini aks ettirsa-da, aslida bu she‘r butun xonlik hududidagi xalq hayotining manzarasini ifodalar edi. Mazkur she‘rda quyidagi satrlar bitilgan edi:

Xalqini ko‘rsang agar, o‘lasi-yu qoq-u xarob,

Ochligidan egilib, qomati misli kamalak.

Bori yo‘q uylarini banda bayon gar qilsam,

Bir katak, ikki kapa, uch olachuq, to‘rt katalak.

O‘zbek mumtoz adabiyotining tanqidiy yo‘nalishini rivojlantirgan Maxmur merosi keyingi davrdagi qalam ahlining hajviygo‘ylik ijodiga samarali ta‘sir ko‘rsatdi.

Bu davr adabiyotining yana bir yirik namoyandasi Gulxaniy (Muhammad Sharif) bo‘lgan. U 1770-yilda hozirgi Tojikistonning Tavildara tumanida tug‘ilgan. Boshlang‘ich ta‘limni qishlog‘ida olgan. Muhtojlik oqibatida Namanganga kelib mardikorlik qilgan. Keyinchalik Qo‘qonda istiqomat qiladi. Bu yerda hammomda go‘lax (o‘t yoquvchi) bo‘lib ishlaydi. Shu boisdan „Gulxaniy“ taxallusi bilan ijod qilgan.

Gulxaniy o‘zbek adabiyotida poeziyaga masalni mustaqil janr sifatida birinchi bo‘lib kiritgan ijodkor edi. Gulxaniyning butun sharq adabiyotida mashhur hisoblangan asari „Zarbulmasal“dir. Asardagi „Maymun va Najjor“, „Tuya bilan Bo‘taloq“, „Toshbaqa bilan Chayon“ kabi masallari chuqur axloqiy-talimiy ahamiyatga ega.

Asardagi Yapaloqqush va Boyo‘g‘li, Ko‘rqush va Hudhud, Kulonkir sulton va Malik shohinlarning obrazlari orqali o‘sha davr jamiyatidagi illatlarni, hukmron tabaqalarning xalqqa o‘tkazgan jabr-zulmlarini, xalqning og‘ir turmush sharoitini haqqoniy tarzda katta badiiy mahorat bilan ochib bergan.

Gulxaniy.

Uvaysiy

Qo‘qon adabiy muhitini Jahon otin — taxallusi Uvaysiy (1779 —1845) va Mohlaroyim — Nodiralalar ijodisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi.

Uvaysiy oilasi o‘z davrining ilg‘or va ma‘rifatli oilalaridan edi. Otasi ham o‘zbek, ham tojik tilida qalam tebratgan. Oiladagi muhit Uvaysiyda ijod qobiliyatini yuzaga chiqardi. Uvaysiy Navoiy, Lutfiy, Bobur, Fuzuliy va Jomiy ijodlarini qunt bilan o‘rgandi.

Amir Umarxon Marg‘ilon hokimi bo‘lib turgan yillarda (1806 — 1807) Uvaysiy el orasida tanilgan shoir edi. Undagi shoiralik iste‘dodi Umarxonning xotini Nodirani o‘ziga rom etgan. Umarxon Qo‘qon taxtiga o‘tirgach, Uvaysiy Qo‘qonga taklif etilgan. Bu yerda u juda ko‘p yoshlarga murabbiylik qilgan. Nodira bilan ijodiy hamkorligi qaror topgan.

Uning ijodi xalqparvarligi bilan ajralib turadi. Manbalarda ta‘kidlanishicha, Uvaysiydan to‘rtta lirik devon va uchta doston meros bo‘lib qolgan. Uvaysiy asarlarida insonni e‘zozlash, do‘stlik, vafu, sadoqat g‘oyalari, el-yurt dardi, xalq hasrati kuylanadi. Uvaysiy ijodining yuksak badiiyligini uning anor haqidagi quyidagi she‘ri misolida yaqqol ko‘rish mumkin:

Uvaysiy.

*Bu na gumbazdir, eshigi, tuynugidan yo‘q nishon,
Necha gulgun pok qizlar manzil aylabdur makon.
Tuynigin ochib, alarning holidan olsam xabar,
Yuzlarida parda tortug‘liq tururlar, bag‘ri qon.*

Mohlaroyim — Nodira

O‘zbek shoirasi, ma‘rifatparvar davlat arbobi Mohlaroyim — Nodira (1792 — 1842) Andijonda tug‘ilgan. Otasi Rahmonqulibiy Andijon hokimi bo‘lib, Qo‘qon xoni Olimxonning tog‘asi edi.

Nodira
(o‘z davrida ishlangan
miniatura).

Umarxon Marg‘ilonga hokim etib tayinlanganidan keyin Nodiraga uylangan. Nodira Uvaysiy bilan tanishgach, uni yosh bolalar va kanizaklarni o‘qitish uchun muallimlikka taklif etadi. Nodira o‘g‘li Muhammad Alixon taxtga o‘tirgach, davlatni idora etishda faol ishtirok etadi, madrasalar qurdiradi.

Nodira olimlar, xattot va naqqoshlarni Qo‘qonga to‘plagan, ko‘p kitoblarni qayta ko‘chirtirgan. Kitob muqovasining did bilan ishlanishiga e‘tibor beradi. Yaxshi xattotlarga, naqqoshlarga tilla qalam, kumush qalamdon sovg‘a qilgan.

Mashrab
(O‘zbekiston xalq rassomi
D. Imomov asari).

Nodiraning o‘zi ham o‘zbek, ham tojik tillarida ijod qilgan. Mohlaroyim Nodira taxallusida 180 she‘r jamlangan devon, Komila taxallusida 19 g‘azal, Maknuna taxallusida 333 g‘azaldan iborat devon yozgan. Nodiradan 10 ming misraga yaqin lirik adabiy meros qolgan. Uning she‘riyati asosini lirika tashkil etadi. She‘rlarida muhabbat, sadoqat, mehr-vafo, ayni paytda, Sharq xotin-qizlarining dard-alamlari, oh-fig‘onlari kuylanadi.

Bundan tashqari, Nodira Navoiy, Fuzuliy va Bedil g‘azallariga muxammasar ham yozgan.

Qo‘qon xonligida ijod qilgan ulug‘ insonlardan biri iste‘-
dodli shoir Boborahim Mashrab edi (1640 — 1711).

Boborahim Mashrab

U Namanganda tug‘ilgan. 7 yoshligida xat-savodi chiqqan. 15 yoshidan boshlab tasavvuf ilmini egallay boshlagan. 18 yil davomida dunyoning juda ko‘p mamlakatlarini kezib chiqqan.

Mashrab o‘z she‘rlarida hukmron tabaqalarning mehnatkash xalqqa o‘tkazgan jabr-zulmlarini, ochko‘zligini, ba‘zi ruho-
niylarning, eshonlarning avom xalq ruhini do‘zax va oxirat azoblari bilan dahshatga solayotganligini ayovsiz fosh etadi. Xalqning og‘ir, ayanchli ahvoliga achinadi. Mashrab bitgan quyidagi satrlar buning dalilidir:

*Dili tig‘i sitamdin pora bo‘lg‘on xalqni ko‘rdim,
Tani dard-u alamdan yora bo‘lg‘on xalqni ko‘rdim.*

Mashrab asarlari to‘plangan devon haqida manba topilmagan. Uning „Devoni Mashrab“, „Devonayi Mashrab“, „Eshoni Mashrab“ nomlari ostida xalq orasida tarqalgan qo‘lyozma va toshbosma shaklidagi qissalari qolgan.

Mashrab dinga shak keltirganlikda ayblanadi va 1711-yili g‘animlarning ig‘vosi bilan Balx hokimi Mahmudbiy Qatag‘on tomonidan o‘limga hukm etiladi.

Yakunlarni chiqaramiz

- XIX asr boshlarida Qo‘qon shahri ilm-ma‘rifat markaziga aylandi.
- Umarxon va Nodiraning sa‘y-harakatlari bilan „Qo‘qon adabiy muhiti“ vujudga keldi.
- Nodira — o‘zbek xalqining mashhur shoirasi va ma‘rifat-parvar davlat arbobi.

1. Qo‘qon adabiyoti qay tariqa vujudga kelgan edi?
2. Umarxon ijodi haqida nimalarni bilib oldingiz?
3. Maxmur ijodiga xos bo‘lgan asosiy xususiyat nima?
4. Gulxaniy o‘zbek adabiyotida qaysi janrning asoschisi?
5. Uvaysiy va Nodira ijodlariga xos bo‘lgan xususiyatlarni bir-biriga taqqoslang.
6. Boborahim Mashrab ijodi haqida so‘zlab bering.

37- §. Tarixnavislik, san'at va me'morchilik

Tarixnavislik XVIII — XIX asrlarda Qo'qon xonligida ko'plab tarixiy asarlar yaratilgan. Mazkur davr tarixchilaridan Abdulkarim Fazliy Namangoniy Amir Umarxonning topshirig'iga binoan „Umarnoma“ dostonini yozib tugatgan (1822). U 5000 baytdan iborat tarixiy asardir. Yana „Majmuayi shoiron“ tazkirasida ham uning ijtimoiy qarashlari o'z ifodasini topgan.

Xon saroyida qoziaskar lavozimida ishlagan Mirzo Qalandar Mushrif Isfarangiy Amir Umarxonning maslahati bilan „Shohnomayi nusratpayom“ („G'alabadan xabar beruvchi shohnoma“) tarixiy asarini yozgan.

Umarxon davrining ko'zga ko'ringan tarixchisi Muhammad Hakimxon To'ra ibn Sayid Ma'sumxon (1802 — 1870)dir. U ona tomondan Qo'qon xoni Norbo'tabiyning nabirasidir. Muhammad Alixon davrida quvg'inga uchrab, Rossiya va Sharq mamlakatlariiga sayohat qilishga majbur bo'lgan. Umrining oxirida Shahrisabzda yashab, shu yerda o'zining „Muntaxab ut-tavorix“ (Saralangan tarixlar) asarini yozadi. Bu asar Buxoro amirligi va Qo'qon xonligi tarixiga doir muhim manbalardan biri sanaladi. Unda Markaziy Osiyo xalqlarining ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotiga doir qimmatli ma'lumotlar mavjud.

Ushbu davrning yana bir yetuk tarixchisi Mulla Niyoz Muhammad Ho'qandiy (1802 — 1872)dir. Undan bizga „Tarixi Shohruxiy“ asari meros qolgan. Asarda olim o'zi yashagan davrning siyosiy ahvoli va xalqning ijtimoiy turmushiga to'g'ri baho bera olgan. Unda 1872-yilgacha bo'lgan, ko'pincha, o'z ko'zi bilan ko'rgan voqealar bayon etilgan.

Umarxon davridan 1872-yilgacha bo'lgan tarixiy voqealarning bayonidan iborat bo'lgan yana bir tarixiy asar „Tarixi jahonnomayi“ deb nomlanadi. Uning muallifi Junayd Mulla Avaz Muhammad Mulla Ro'zimuhammad o'g'lidir.

Toshkentlik tarixchi olim Muhammad Solihning „Tarixi jadidayi Toshkand“ („Toshkentning yangi tarixi“) asari Vatanimiz tarixini o'rganishda muhim manbadir. U XV—XIX asrlar Turkiston tarixi, jumladan, Toshkent tarixi, Qo'qon xonligi tarixi ilmiy nuqtayi nazaridan yozilgan qimmatli asardir.

Yana bir tarixchi Mulla Ali qori Qunduziyning „Tavorixi manzuma“ asarida esa 1822 — 1848-yillar tarixi bayon etilgan.

Maʼrifatparvar shoira va tarixchi olim Dilshodi Barno „Tarixi muhojiron“ (Muhojirlar tarixi), „Sabot ul-bashar maa tarixi muhojiron“ (Inson matonati va muhojirlar tarixi) kabi asarlar yozib qoldirgan.

Xattotlik sanʼati va meʼmorchilik

Qoʻqonda xattotlik sanʼati va meʼmorchilik ham rivojlangan. Muhammad Latif, Mirzo Sharif Dabir, Abulgʻoziyxoʻja

kabi xattotlarning kitob koʻchirish borasida oʻzlari amalga oshirgan xayrli ishlari bilan tarixda nomlari qoldi. Kitoblar shunday did bilan koʻchirilganki, xorijiy mamlakatlar shohlari uchun el-chilariga ana shunday nafis koʻchirilgan kitoblarni tortiq qilish xonlikda odatga aylangan edi.

Qoʻqonda meʼmorchilik ham rivojlanib borgan. Buxorodan bir guruh binokorlar taklif etilib, koʻplab madrasa, masjid, maqbara, karvonsaroy, koʻprik va muhtasham binolar bunyod etildi. Xalq orasida Madrasayi Mir nomi bilan mashhur boʻlgan Norboʻtabiy madrasasi, Daxmayi Shohon ansambli, Norboʻtabiy daxmasi kabi hozirgacha saqlanib kelinayotgan meʼmoriy obidalar shular jumlasidandir.

Norboʻtabiy madrasasi XVIII asrning oxirida bunyod etilgan. U toʻgʻri toʻrtburchakli, bir qavatli, hovlili va toʻrt minorali meʼmoriy obida. Madrasada gumbazli masjid va panjaralar oʻrnatilgan 12 ta derazali darsxona ham mavjud. Hovlisi atrofida esa peshayvonli hujralar joylashgan.

Daxmayi Shohon (shohlar maqbarasi) esa XIX asrning birinchi choragida qurilgan. Unda Norboʻtabiy va uning avlodlari dafn etilgan. Daxmaga peshtoq orqali kirilgan. Daxmayi Shohonda xonning onasiga atab qurilgan Modarixon maqbarasi ham joylashgan.

Umarxon Turkiston va uning atroflarini — Orolboʻyidan Yettisuvgacha egallab, Oqmachit (Qizil Oʻrda), Avliyoota (Jambul), Pishpak (Bishkek) qalʼalarini bunyod etdi. Qoʻqon va boshqa shaharlarda

Daxmayi Shohon maqbarasi.

ko‘plab binolar qurilgan. Norbo‘tabiy madrasasi, Madalixon madrasasi, Kamol qozi, Tunqator, Haqquli mingboshi, Miyon hazrat, Mohlaroyim, Hakim To‘ra, Xonxo‘ja eshon, Buzrukxo‘ja, Pirmuhammad yasovul, Xojabek, Oxund devonbegi, Mingoyim, Jome kabi madrasalar shular jumlasidandir.

XIX asrning birinchi yarmida Toshkentda ham muhtasham me‘moriy-diniy inshootlar qurilishi, eskilarini ta‘mirlash ishlari keng ko‘lamda olib borildi. Baroqxon va Ko‘kaldosh madrasalari qayta ta‘mirlandi. Shayx Xovandi To‘hur me‘moriy majmuasi hozirgi ko‘rinishda shakllantirildi. Zayniddin bobo uchun yangi maqbara qad ko‘tardi. Yunusxo‘ja qarorgohi Eski O‘rda buzilgani sababli yangi markaz — Qo‘qon O‘rdasi bunyod etildi.

- ❓
1. Qanday tarixiy asarlar yozilgan? Ularni daftaringizga qayd eting.
 2. Qo‘qonda qanday me‘moriy obidalar bunyod etilgan?
 3. Nima sababdan Toshkentda yangi o‘rda — Qo‘qon O‘rdasi barpo etildi?

Mustaqil ish

„Qo‘qon xonligining madaniy hayoti“ jadvalini to‘ldiring

Adabiyotning yirik namoyandalari, ularning asarlari	Tarixchi olimlar, ularning asarlari	Me‘moriy obidalar

VIII BOB. MARKAZIY OSIYO DAVLATLARI- NING XALQARO MUNOSABATLARI

VIII bobni o‘rganish natijasida:

- O‘zbek xonliklarining xalqaro aloqalari va Rossiya bosimining kuchayib borishi sabablari;
- Markaziy Osiyoda Rossiya — Buyuk Britaniya raqobati sabablari;
- O‘zbek xonliklarining taraqqiyotda orqada qolish sabablari va uning oqibatlari haqida bilimga esa bo‘lasiz.

38- §. XVI—XVIII asrlarda xalqaro munosabatlar

Xuroson — raqobat maydoni

XVI asrda Osiyoning bir-biriga tutash qismida uch siyosiy kuch kurash maydoniga chiqqan edi. Bular — Movarounnahrda shayboniylar, Eronda safaviylar va Hindistonda boburiylar edi. Xalqaro va o‘zaro munosabatlarda bu uch sulola manfaatlari to‘qnashib, raqobatchilik kuchayib bordi.

Ularning manfaatlari to‘qnashgan nuqta Xuroson edi. Chunki, Xuroson ham harbiy-siyosiy, ham savdo-iqtisodiy jihatdan muhim o‘rin tutar edi. Bundan tashqari, Xuroson — Movarounnahr, Eron va Hindiston yo‘nalishida o‘ziga xos darvoza vazifasini ham o‘tar edi.

Xurosonni nazorat qilish masalasida shayboniylar va safaviylar o‘rtasida keskin kurash ketgan.

Bu masalada Muhammad Shayboniyxon, Ubaydullaxon va Abdullaxonlar davrida shayboniylar ustunlik qilganlar. Keyinchalik safaviylarning qo‘li baland kelgan va oxir-oqibatda, ular Xurosonni Movarounnahrdan ajratib tashlashga muvaffaq bo‘lganlar.

Buxoro va Boburiylar davlati munosabatlari

XVI asrda shayboniylar bilan boburiylar o‘rtasida elchilik munosabatlari o‘rnatildi. 7- mavzuda aytilganidek, unga shayboniy Ko‘chkunchixon va Bobur asos solgan edilar. Abdullaxon II boburiylar hukmdori Akbarshohga to‘rt marta

Jahongirshoh.

elchi yuborgan. 1586-yilda Akbarshoh elchisi Buxoroga kelgan. Elchilik munosabatlarida ikkala davlatning Xuroson bilan bogʻliq oʻz manfaatlarini masalalari muhokama qilingan. Shuningdek, Hindistonga meʼmorlar, miniaturachi rassomlar yuborilgan. Ikki mamlakat oʻrtasida savdo aloqalari yoʻlga qoʻyilgan.

Akbarshohning oʻgʻli Jahongirshoh (1605—1627) va Buxoro xoni Imomqulixon davrida ikkala davlat oʻrtasidagi elchilik munosabatlari davom etgan. Lekin Jahongirshohning oʻgʻli Shoh Jahon (1627—1658) davrida Hindiston — Buxoro munosabatlarida keskinlik yuz bergan. Bu Buxoro xoni Nodir Muhammadxon va uning oʻgʻli Abdulaziz oʻrtasida yuz bergan nizo bilan bogʻliq edi. Taxtdan agʻdarilgan Nodir Muhammad Balxga qochadi. U oʻgʻliga qarshi kurashish maqsadida Hindiston hukmdori Shoh Jahondan yordam soʻraydi. Shoh Jahon bu paytda qulay fursat kutib, Balxni bosib olish niyatida yurar edi. Shoh Jahon darhol Balx ustiga „yordam“ joʻnatadi. Biroq, hind qoʻshinlarining Balxga yordamga emas, balki uni bosib olish uchun kelganligini tushunib yetgan Nodir Muhammadxon Eronga qochadi. 1645-yili Abdulazizxon Balxni qamal qiladi. Oxir-oqibat boburiylar qoʻshini ortiga qaytib ketishga majbur boʻladi.

Avrangzeb Olamgir.

Avrangzeb Olamgir (1658—1707) bilan Abdulazizxon hamda Subhonqulixon oʻrtalarida elchilik munosabatlari davom etgan. Avrangzebdan keyin boburiylar sulolasi yana 150 yil hukmronlik qilgan boʻlsa-da, bu saltanat tanazzul tomon yuz tutib bordi. Shunday boʻlsa-da, Hindiston va Buxoro munosabatlari toʻxtab qolmagan. Savdo aloqalari ham toʻxtovsiz davom etgan.

Markaziy Osiyo xonliklarining Afg'oniston bilan aloqalari

Markaziy Osiyo davlatlarining eng yaqin qo'shnisi Afg'oniston edi. Mustaqil Afg'oniston davlati 1747-yilda tashkil topgan. Yosh afg'on davlati

bilan Buxoro xonligi o'rtasidagi munosabatlar do'stona ruhda bo'lmagan. Bunga ikkala tomonning Amudaryoning janubiy qirg'og'idagi o'zbeklar istiqomat qilib turgan hududlarni o'z tasarruflarida saqlashga urinishlari sabab bo'lgan edi. Xususan, 1751-yili Afg'oniston hukmdori Ahmadshoh Amudaryoning janubida istiqomat qilib turgan o'zbeklarning yerlarini bosib olish maqsadida qo'shin yuboradi. Bu hududda joylashgan kichik-kichik o'zbek bekliklari o'zaro urushlar oqibatida zaiflashib qolgan edilar. Natijada, ular Afg'onistonning vassaliga aylanib qolgandilar. Balx qal'asini afg'on garnizoni egallaydi. Balxni Ahmadshohning noibi boshqara boshlaydi.

1768-yilda mahalliy o'zbeklar afg'onlarning jabr-zulmiga qarshi qo'zg'olon ko'taradilar. Qo'zg'olonchilarni Buxoro qo'l-lab-quvvatlaydi. Ana shunday vaziyatda Ahmadshohning o'zi qo'shin tortib kelib, qo'zg'olonni bostiradi.

1789-yili o'zbeklar yana qo'zg'olon ko'taradilar. Qo'zg'olonchilarga bu safar ham Buxoro amaliy yordam ko'rsatadi. Afg'oniston hukmdori Temurshoh (1773 — 1793) Balxga qarab qo'shin tortadi. Biroq, Buxoroga qarshi yurish qilishga Temurshohning yuragi dov bermaydi va u Buxoro bilan sulh shartnomasi tuzishga majbur bo'ladi. Shartnomaga ko'ra, Amudaryo har ikki davlat o'rtasidagi chegara deb tan olinadi.

Munosabatlar do'stona bo'lmasa-da, Buxoro va Afg'oniston o'rtasida savdo aloqalari uzluksiz davom etgan. Kobul shahri savdo aloqalarida alohida o'rin tutgan. Kobul orqali Buxorodan Hindistonga, Buxoro orqali Afg'onistonga Rossiya tovarlari, Hindistondan Buxoroga hind tovarlari ortilgan savdo karvonlari qatnab turgan.

Qo'qon va Xitoy munosabatlari

Markaziy Osiyo xonliklaridan Qo'qon xonligining Xitoy bilan munosabatlari ham do'stona emas edi. Bir tomondan,

Sin imperiyasi 1755—1759-yillar mobaynida Sharqiy Turkistonni o'ziga bo'ysundirib, Qo'qon xonligini kuchsizlantirishga urinardi. Ikkinchi tomondan, Qo'qon xonligi Sharqiy Turkistonda o'z

hokimiyatini oʻrnatishga intilib, Sharqiy Turkiston sari oʻz chegarasini tobora kengaytirib borayotgan edi. Ayniqsa, XIX asrning 20-yillarida Qoʻqon — Xitoy munosabatlari yanada keskinlashdi. Bunga Qoʻqon xoni Muhammad Alixonning sharqiy turkistonliklarning Jahongirxoʻja boshchiligida Sin imperiyasiga qarshi 1825-yilda boshlangan milliy-ozodlik kurashiga aralashuvi sabab boʻldi.

Xitoy hukumati 1829-yilda Qoʻqonning Sharqiy Turkistonda yuritadigan savdo ishlarini taqiqladi, markaziy osiyolik savdogarlarning aksariyat qismini haydab, mol-mulklarini musodara qildi.

Bunga javoban Qoʻqon xoni Muhammad Ali sharqiy turkistonliklarning Xitoyga qarshi ozodlik kurashi rahbari Jahongirxoʻja va uning ukasi Yusufxoʻja ixtiyoriga Haqquli boshchiligida qoʻshin joʻnatadi. Natijada, Yusufxoʻja Qashqarni egallaydi va Yorkentni egallash uchun harbiy harakatni davom ettiradi. Bu hol Xitoy hukumatini qattiq tashvishga solib qoʻyadi va Yusufxoʻjaga qarshi katta qoʻshin yuboradi.

Qoʻzgʻolonchilarning safida mustahkam birlik yoʻqligi hamda Buxoro — Qoʻqon munosabatlari yomonlashuvi oqibatida Qoʻqon xonining Sharqiy Turkistonga yuborgan qoʻshinini chaqirib olishi tufayli Yusufxoʻja magʻlubiyatga uchraydi.

Oqibatda, Yusufxoʻja Sharqiy Turkistonni tashlab chiqadi. U bilan 70 ming uygʻur oilasi Fargʻona vodiysiga koʻchib keladi.

Qoʻqon xonligi oʻz chegaralarini tobora Sharqiy Turkiston tomon kengaytirish siyosatini davom ettirgan. Ayni paytda, Sin imperiyasi moliyaviy qiyinchiliklar tufayli Qoʻqon xonligiga qarshi ochiqdan ochiq urush harakatlari olib borishga qodir emas edi. Natijada, 1832-yilda Pekinda Xitoy — Qoʻqon shartnomasi imzolangan. Unga koʻra, Qoʻqon Jahongirxoʻja avlodlarini Sharqiy Turkistonga oʻtkazmaslik majburiyatini olgan.

Xitoy esa Sharqiy Turkistonda qoʻqonlik savdogarlar faoliyatini taqiqlashni bekor qilgan. Ikkinchidan, Qoʻqon savdogarlariga Sharqiy Turkistonda boj toʻlamasdan savdo qilish huquqi berilgan. Uchinchidan, Sharqiy Turkistondan Qoʻqon savdogarlari chiqarib yuborilganda ulardan tortib olingan mol-mulklari evaziga Qoʻqon xoniga tovon toʻlangan. Toʻrtinchidan, Sharqiy Turkistonda savdo qiluvchi markaziy osiyolik savdogarlar toʻlaydigan toʻlovlarni yigʻib olish huquqi Qoʻqon xonligiga berilgan.

Yakunlarni chiqaramiz

- XVI asr boshlarida Osiyo qit'asida uch siyosiy kuch maydonga keldi. Bular — shayboniylar, safaviylar va boburiylar edi.
- 1832- yilda Pekinda Xitoy — Qo'qon shartnomasi imzolandi.

1. Qanday omillar Buxoro xonligi bilan Hindiston o'rtasidagi elchilik va savdo munosabatlarining faollashuviga sabab bo'lgan?
2. Xonliklarning Afg'oniston bilan munosabatlari haqida so'zlab bering.
3. Qo'qon va Xitoy munosabatlari haqida nimalarni bilib oldingiz?
4. 1832-yilgi Xitoy — Qo'qon shartnomasida qanday shartlar qo'yilgan edi?

39- §. O'zbek xonliklari va Rossiya imperiyasi munosabatlari

Savdo aloqalari

Markaziy Osiyo va Rossiya xalqlari o'rtasidagi munosabatlar, savdo aloqalari tarixi uzoq zamonlarga borib taqaladi. Volgabo'yi orqali rus savdogarlari ham, Markaziy Osiyo savdogarlari ham ikki mintaqada o'rtasida savdo aloqalarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaganlar.

XVI asrda jahondagi yirik davlatlar tomonidan dunyoni bo'lib olish boshlangan davrda Rossiya Qozon, Astraxan, Sibir xonliklarini zabt etdi. Natijada Rossiya va o'zbek xonliklari bir-biriga bevosita qo'shni bo'lib qoldi. Bu holat ularning o'zaro munosabatlarini yanada rivojlantirishga imkoniyat yaratdi. Markaziy Osiyoning savdo-hunarmandchilik doiralari o'z mahsulotlarini, ayniqsa, ipak, paxtadan to'qilgan matolarni talab qilayotgan Rossiya bilan savdo-tijorat munosabatlarini rivojlantirishdan g'oyat manfaatdor edi. Rossiyaning movut, temir, mis, mo'yna, charm va boshqa mollari Markaziy Osiyoda xaridorgir edi. Savdo-sotiq ishlari uchun qulay shart-sharoit yaratishda o'zbek xonliklari va Rossiya o'rtasidagi elchilik munosabatlari muhim o'rin tutardi.

XVII asrda elchilik munosabatlari

1619-yilda Imomqulixonning elchisi Odambiy Moskvaga boradi va podsho Mixail Romanov qabulida bo'ladi. Podsho Odambiy bilan birgalikda Buxoroga Ivan Xoxlov boshchiligida elchilarni yuboradi. I. Xoxlovni Imomqulixon qabul qiladi, rus podshosi iltimosiga binoan o'z saroyidagi 23 nafar rus asirlarini ozod qiladi. I. Xoxlov 1620—1622-yillarda Buxoro xonligining ichki va tashqi siyosati haqida qimmatli ma'lumotlar to'playdi. U qimmatli sovg'alar bilan Moskvaga kuzatiladi. Yozma manbalarga ko'ra, XVI—XVII asrlarda Buxoro va Xiva xonliklariga Rossiyadan 12 marta elchilar kelishgan. 1583—1600-yillarda Moskvada 5 marta Buxoro elchilari, 2 marta Xiva elchilari bo'lishgan. Bu misollar Markaziy Osiyo va Rossiya o'rtasida savdo-diplomatik aloqalarning ancha faollashganligidan guvohlik beradi.

Rossiya imperiyasi tazyiqining kuchayishi

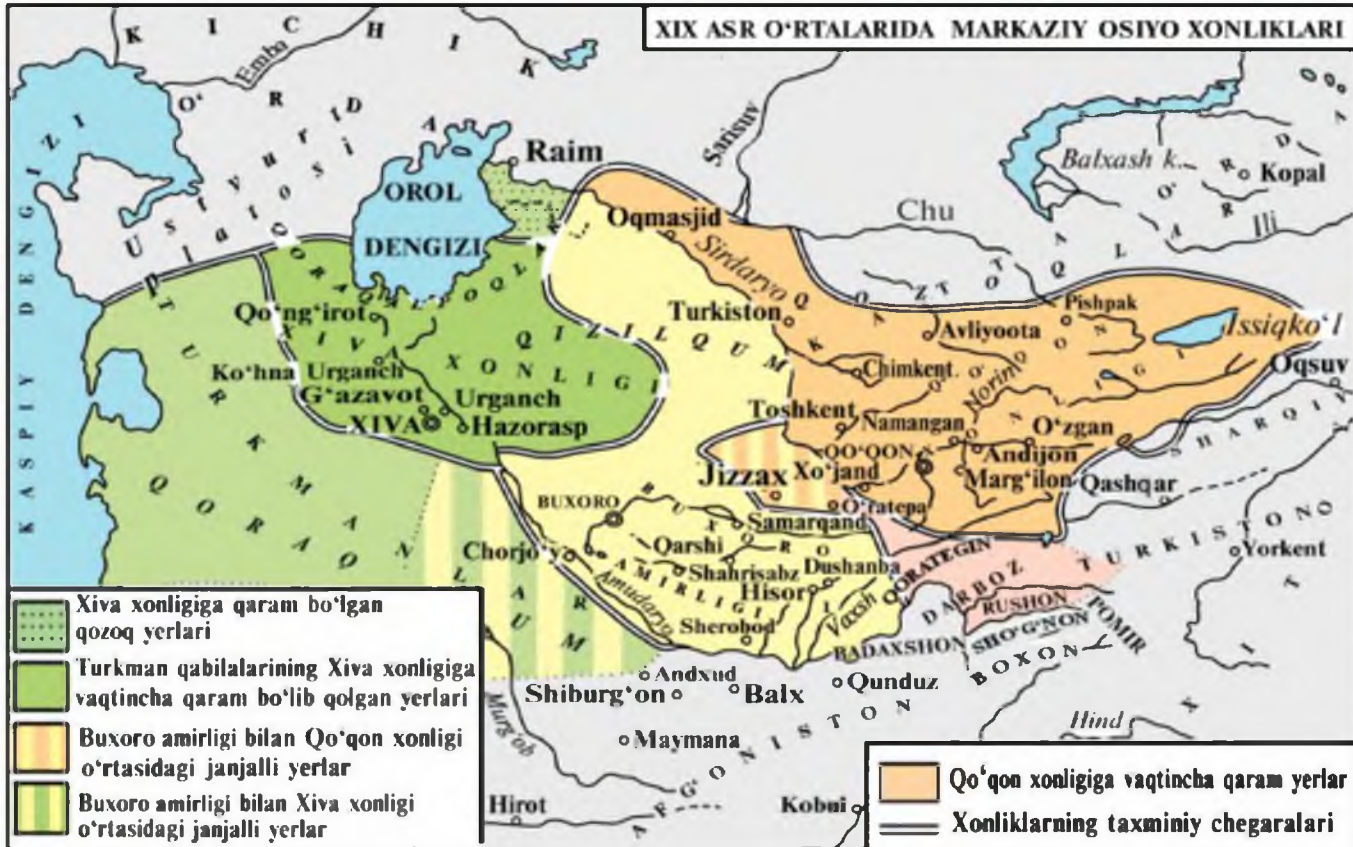
XVIII asrdan boshlab Rossiya imperiyasining o'zbek xonliklari bilan bo'lgan munosabatlarida tazyiq o'tkazish ustunlik qila boshladi. Bu Rossiya imperiyasining siyosatida Markaziy Osiyo xonliklarini savdo-sotiqda kamsitish, ularning tabiiy boyliklariga ko'z olaytirish, strategik maqsadlarni ro'yobga chiqarish kayfiyatining kuchayganligida yaqqol namoyon bo'la boshladi.

Pyotr I Buxoro va Xiva xonliklarini siyosiy jihatdan Rossiyaga teng davlatlar emas, deb hisoblab, ularga tazyiq o'tkaza boshladi. Bunga xonliklardagi ichki siyosiy ahvol ham qulay sharoit yaratib bergan edi. Masalan, Xiva xoni Shohniyoz 1700-yilda Pyotr I huzuriga yashirincha elchi yuborib, Xivani Rossiya tobeligiga qabul qilishni so'ragan. 1709-yili toj-u taxt vorisi Muhammad ham shunday qilgan edi. Pyotr I Xiva xoniga jo'natgan yorlig'ida shunday gaplar yozilgan edi: „Shohona muruvvat ko'rsatib, xonning qo'l ostidagi jamiki narsalari bilan birga, abadiy tobeligimizga olamiz“. Biroq, bu niyat u

Pyotr I.

XIX ASR O'RTALARIDA MARKAZIY OSIYO XONLIKLARI

- Xiva xonligiga qaram bo'lgan qozoq yarlari
- Turkman qabilalarining Xiva xonligiga vaqtincha qaram bo'lib qolgan yarlari
- Buxoro amirligi bilan Qo'qon xonligi o'rtasidagi janjalli yerlar
- Buxoro amirligi bilan Xiva xonligi o'rtasidagi janjalli yerlar

- Qo'qon xonligiga vaqtincha qaram yerlar
- Xonliklarning taxminiy chegaralari

davrda amalga oshmay qoldi. Rossiya imperiyasining „Shimoliy urush“ bilan bandligi bunga sabab bo‘ldi.

1713-yili Astraxanga kelgan Xiva elchisi Xoja Nafas rus ma‘murlariga, Sankt-Peterburgga borgach, podsho Pyotr I ga Amudaryo sohillaridagi qumlar oltinga boyligini, sohilda istiqomat qiluvchi aholi ko‘p miqdorda oltin yuvib olayotganini aytadi. Ana shu ma‘lumotlar ta‘sirida Pyotr I o‘zbek xonliklariga kirib borish maxfiy rejasini tuzadi. U ikki harbiy ekspeditsiya tashkil etadi. Biriga Aleksandr Bekovich-Cherkasskiyni, ikkinchisiga kapitan Ivan Buxgolsni rahbar etib tayinlaydi.

Bekovich-Cherkasskiy harbiy ekspeditsiyasi tarkibida katta harbiy qo‘shin bor edi. Ular 1717-yilda Xiva xonligi hududlariga kirib keladi va harbiy to‘qnashuvlar bo‘ladi. Xiva xoni Sherg‘ozixon hiyla ishlatib Bekovich-Cherkasskiyni qabul qiladi va uning qo‘shinlarini qirib tashlaydi. Pyotr I uyushtirgan ekspeditsiya-ning halokati Xiva — Rossiya munosabatlarini keskinlashtirib yubordi.

„Buxgols ekspeditsiyasi“ga kelsak, uning qo‘shini 1715-yili Toboldan Irtish bo‘ylab Yorkentga yo‘l oladi. Bu guruh Yamishchev ko‘lida bo‘lib, u yerda istehkom quradi. Biroq, ular qalmoqlar hujumiga uchrab, orqaga chekinishga majbur bo‘ladilar.

1717-yili Buxoro xoni Peterburgga o‘z elchisini yuboradi. Elchi Qulibek Abulfayzxonning Pyotr I ga shvedlar ustidan qozongan g‘alabasi munosabati bilan yozilgan qutlov maktubini topshiradi. Abulfayzxon o‘z maktubida, ayni paytda, Buxoroga Rossiya elchisi yuborilishini so‘ragan edi. Bunga javoban Rossiya hukumati 1721-yili Florio Benevenini elchi qilib jo‘natadi. Rossiya elchisiga Sharq mamlakatlariga olib boradigan suv va quruqlik yo‘llarini o‘rganish; rus savdosini kengaytirish imkoniyatlarini aniqlash; Buxoro xonini Rossiya bilan ittifoq tuzishga ko‘ndirish; xonga rus gvardiyachilarini taklif qilish; qayerda qancha oltin borligini aniqlash va ularni xaritaga tushirish; xonlikdagi qal‘a va qo‘shinlar ahvolini o‘rganish hamda xonlikning Eron va Xiva bilan o‘zaro munosabatlarini o‘rganish vazifalari yuklatilgan edi. F. Beneveni Buxoroga yetib keladi va Abulfayzxon qabulida bo‘ladi.

F. Beneveni Buxoroda 3,5 yil turdi va o‘z oldiga qo‘yilgan masalalar bo‘yicha qimmatli ma‘lumotlar to‘plashga muvaffaq

bo'ldi. Ularni Sankt-Peterburgga ochiq va shifrlangan xat orqali jo'natib turdi. Hukumatning barcha topshiriqlarini bajargan F.Beneveni 1725-yilda Peterburgga qaytib ketdi.

XVIII asrning birinchi choragida Kichik, O'rta, Katta juzga bo'lingan qozoq sultonlari o'rtasida o'zaro kurash kuchaydi. Natijada ular nochor ahvolga tushib, tashqaridan yordam so'rashga majbur bo'ldilar. 1730-yilda Kichik juz sultoni Abulxayr Rossiyaga elchi jo'natib, Rossiya tobeligiga o'tish istagini bildiradi. 1732-yilda Kichik juz, 1739—1740-yillarda Semekexon boshchiligidagi O'rta juz, 1747-yilda Katta juz ham Rossiya tobeligiga o'tdi. Natijada Rossiya hukumati uchun Markaziy Osiyoni o'z ta'siriga bo'ysundirish yo'lida qulay imkoniyat yuzaga keldi.

1734-yili senat kotibi I.Kirillov boshchiligida harbiy guruh tayinlandi. U „Orol dengizida Rossiya bayrog'ini ko'tarishi“, „Buxoro va undan Hindistonga“ boradigan yo'lni ochishi, oltin konlarini izlashni davom ettirishi lozim edi. 1735-yilda Kirillov guruhi Or daryosi bo'yida Or qal'asini qurdi (keyinchalik bu qal'a atrofida Orenburg shahri vujudga keladi), Yoyiq va Irtish sohillari (Sibir)da istehkomlar barpo etdi. Xonliklar savdogarlari Rossiya bilan Orenburgda savdo-sotiq qiladigan bo'lishdi.

XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab Rossiya savdo-iqtisodiy aloqalarida Markaziy Osiyo xonliklarining ahamiyati yanada orta bordi. Bunda, birinchidan, Rossiyada rivojlanib borayotgan sanoat uchun xomashyo manbalari topishga intilish, ikkinchidan, Osiyoda, xususan, Hindistonda Buyuk Britaniya ta'sirining kuchayib borayotganligi sabab bo'lgan.

XVIII asr oxiri — XIX asr boshlarida rus sarmoyasi Markaziy Osiyo bozorida yetakchi o'rinni egalladi. Ingliz mollari Rossiya orqali olib kelinar edi. Nijegorod yarmarkasida rus savdogarlaridan tashqari o'zbek xonliklari, Eron va Hindistondan kelgan savdogarlar ham qatnashgan. XIX asr boshlarida Rossiya o'zbek savdogarlari uchun katta imkoniyatlar yaratdi, ba'zi cheklashlar bekor qilindi. Endi ular Rossiyaning ichkari shaharlariga ham borib savdo qila oladigan bo'lishdi.

- ?
1. Rossiya va Markaziy Osiyo xonliklari o'rtasida savdo aloqalarining rivojiga qanday omillar sabab bo'ldi?
 2. XVI—XVII asrlarda elchilik qilgan shaxslarning ro'yxatini tuzing.
 3. Elchilarga qanday vazifalar yuklanardi?
 4. Qachon va nima uchun Rossiyaning xonliklarga nisbatan munosabatda tazyiq o'tkazishi boshlandi? Bu nimalarda namoyon bo'ldi?
 5. Rossiyaga boradigan karvon yo'llarining xaritasini chizing.

40- §. XIX asr birinchi yarmida Markaziy Osiyo uchun Buyuk Britaniya — Rossiya raqobatchiligi

Raqobat sabablari

XIX asrning birinchi yarmida Buyuk Britaniya va Rossiya davlatlari o'rtasida Buxoro, Xiva, Qo'qon xonliklari hududlari uchun raqobatchilik kuchayib, keskinlashib ketdi. Raqobatchilikning kuchayishiga quyidagilar sabab bo'ldi:

- a) Buyuk Britaniya va Rossiyaning Markaziy Osiyo hisobiga yangi mustamlakalarga ega bo'lish yo'lidagi urinishlari;
- b) o'z mollarini sotish va undan mo'may daromad olish uchun Markaziy Osiyo bozorlarini egallash istagi;
- d) Markaziy Osiyoning boy xomashyo manbalariga ega bo'lishga intilishlari.

Bu omillar dunyodagi ikki yirik mustamlakachi davlatlar manfaatlarining to'qnashuviga olib keldi.

Hindistonda mustahkam o'rnashib olgan ingliz mustamlakachilari o'zlari tuzgan Ost-Indiya (Sharqiy Hindiston) kompaniyasi orqali Markaziy Osiyo tomon siljishga urindilar. Ularning maqsadi Rossiyaning o'zbek xonliklaridagi ta'sirini yo'qqa chiqarish hamda xonliklarni o'z ta'sir doirasiga olishdan iborat edi. Buyuk Britaniya hukmron doiralari xonliklarning ichki va tashqi ahvolini, ularni bog'lab turgan yo'llarni aniqlash, xonlar bilan aloqa o'rnatish maqsadida maxsus ekspeditsiyalar yubora boshladi. Ekspeditsiyalar zimmasiga, ayni paytda, mahalliy nufuzli kuchlar bilan aloqa o'rnatish vazifasi ham yuklatilar edi.

Ingliz ekspeditsiyalari Ingliz ekspeditsiyalaridan biri U. Murkford boshchiligida uyushtirildi. Murkford ekspeditsiyasi 1825-yil fevral oyida Buxoroga yetib keldi. Manbalarda qayd etilishicha, ekspeditsiya tarkibida 70 kishi bo‘lib, ular olib kelgan 80 sandiq turli xil mollar Buxoro qo‘shbegisiga ko‘rsatilgan. Inglizlar Buxoro xonligini har tomonlama o‘rganishga, mahalliy hukmdorlar orasida inglizlarga tarafdor guruhni shakllantirishga muvaffaq bo‘lgan edi.

Murkford ekspeditsiyasidan xabar topgan Rossiya hukmron doiralari tashvishga tushdilar. Natijada Rossiya hukumati Buxoro amiri Haydarga inglizlarning Buxorodagi xatti-harakatidan noroziligini bildiradi. Rossiya hukmron doiralarida borgan sari Markaziy Osiyoni bosib olish kayfiyati kuchayib bordi. 1826-yilda Rossiya hukumati polkovnik F. Berg boshchiligida Ustyurtga ekspeditsiya yuborib, Markaziy Osiyoga boradigan yo‘llarni yanada aniqroq belgilab oldi. 1831-yilda inglizlar Markaziy Osiyoga ikkinchi marta elchi yubordilar. Elchilarga ingliz armiyasi leytenanti Aleksandr Byorns boshchilik qildi.

A. Byorns 1832-yilda Buxoroga kirib keldi. U o‘zini arman savdogari deb tanitdi. Qo‘lida hind va afg‘on savdogarlarining tavsiyanomalari bo‘lgan bu „tadbirkor“ Buxoro xonligi qo‘shbegisi bilan aloqa bog‘lay oldi. Buyuk Britaniya hukumati Hindiston bilan Markaziy Osiyo o‘rtasida savdo aloqalarining kengayishiga o‘zining xonliklardagi ta‘sirini qaror toptirishning asosiy yo‘li deb qarar edi. Shuning uchun ham Buyuk Britaniya hind savdogarlariga xonliklar bilan savdo-sotiq aloqalarini yo‘lga qo‘yishlarida katta yordam ko‘rsatdi. Xususan, hind savdogarlariga qarz hamda ingliz mollari berib turildi. Bu mollar Markaziy Osiyoda Rossiya mollari narxidan arzoniga sotilar edi.

Aleksandr Byorns mamlakat hududida katta razvedka ma‘lumotlari ham to‘play oldi. Bu elchilik missiyasi Markaziy Osiyoda ingliz savdosining rivojlanishiga yordam berdi.

1839-yili Buyuk Britaniya Afg‘onistonga qarshi harbiy harakatlar boshlaganida Rossiya — Buyuk Britaniya munosabatlari yanada keskinlashgan. Agar Afg‘oniston bosib olingudek bo‘lsa, navbat Markaziy Osiyoga kelishi mumkin edi. 1839-yili Hirotda o‘z qarorgohini vujudga keltirgan ingliz razvedkasining ayg‘oqchilari Markaziy Osiyo xonliklariga yuborilib turildi. Xu-

susan, ingliz razvedkasi vakillaridan kapitanlar Jeyms Ebbot, Charlz Stoddart, Konolli, Richard Shekspirilar Xiva, Buxoro, Qo‘qon xonliklariga kelib harbiy, siyosiy, iqtisodiy masalalarda ma‘lumotlar to‘plab, o‘z rahbarlariga yetkazishardi.

Inglizlarning Markaziy Osiyodagi harakatlaridan tashvishga tushib qolgan Rossiya 1839-yili Xiva xonligiga qarshi harbiy yurishni boshladi. Bu yurishga Orenburg gubernatori V. A. Perovskiy rahbarlik qilgan edi. Biroq urush qatnashchilarining o‘zini sovuqqa oldirishi, oziq-ovqat, yem-xashakning tugab borishi oqibatida orqaga qaytadi. Bu yurish muvaffaqiyatsizlikka uchradi.

Markaziy Osiyo xonliklari va Rossiya imperiyasi munosabatlarining keskinlashuvi

Markaziy Osiyo xonliklari va Rossiya munosabatlarining keskinlashuviga podsho Rossiyasining Markaziy Osiyoda o‘z ta‘sirini mustahkamlash yo‘lidagi harakatlari sabab bo‘ldi. Xususan, 1847-yilda Rossiya, xonliklarga olib boradigan yo‘lda ikkita istehkom qurdi. Ularning biri — Aralsk shahri yaqinida barpo etilgan (Sirdaryo o‘zani yaqinida) Raim istehkomi, ikkinchisi Yettisuv Olatog‘idagi Kopal istehkomi edi. Bu istehkomlar Rossiya olib borgan siyosatda harbiy yo‘l bilan Markaziy Osiyoni ishg‘ol etish tomon burilish ro‘y berganligining yaqqol isbotidir. Bu hol Markaziy Osiyo xonliklarini tashvishga solib qo‘ydi. Shuning uchun ham Xiva xoni Orenburgga o‘z vakillarini yubordi. Xon o‘z maktubida yaxshi qo‘shnichilik o‘rnatish hamda do‘stona yashash istagini bildirgan hamda Raim istehkomini buzib tashlashni iltimos qilgan edi. Xiva elchilari 1847-yilda Peterburgda podsho qabulida bo‘lgan bo‘lsalar-da, ko‘zlangan maqsadga erisha olmadilar.

Xiva xonligining qurol kuchi bilan istehkomni yo‘q qilish yo‘lidagi urinishlari natija bermadi. Chunki, rus garnizoni yaxshi qurollangan edi. Bu paytda Qo‘qon — Rossiya munosabatlari ham keskinlashgan edi. Qo‘qon xoni Xudoyorxon ham yangi istehkomlar qurilganligidan tashvishga tushib qolgan edi. Natijada, Xudoyorxon Rossiyaga elchi yuboradi. Podsho nomiga yo‘llangan maktubda Xudoyorxon Nikolay I ga Qo‘qon xonligida jamoat tartibi tiklanganligini, savdo yo‘llari yaxshi qo‘riqlanayotganligini,

rus savdogarlari uchun hech qanday xavf-xatar yo'qligini bildirgan. Ayni paytda, Raim istehkomi qurilganligidan norozi ekanligini ma'lum qilgan.

Nikolay I o'z javob maktubida Qo'qonda tartib o'rnatilganligidan mamnun ekanligini bildirgan, biroq, Raim istehkomi buzilmasligini tasdiqlagan edi. Podsho o'z fikrini Raim istehkomining, avvalo, Rossiya hududida qurilganligi bilan, ikkinchidan esa, bu istehkom u qurilgan hududda tartib va tinchlikni, savdo karvonlari osoyishtaligini ta'minlashga xizmat qilayotganligi bilan „asoslagan“ edi. Tez orada Qo'qon qal'asi bo'lgan Oqmasjidni Rossiya bosib olishni mo'ljallayotgani ma'lum bo'lgach, Rossiya — Qo'qon munosabatlari yanada keskinlashdi.

Nikolay I.

Yuqorida qayd etilganlar ertami-kechmi Rossiyaning Markaziy Osiyo xonliklariga qarshi bosqinchilik yurishi boshlashi muqarrar ekanligini ko'rsatar edi.

Markaziy Osiyo xonliklarining Rossiyaga qarshi turishda Buyuk Britaniyaga suyanishi mumkinligi ehtimoli ham o'zini oqlamadi. Bunga Rossiya — Buyuk Britaniya munosabatlarida o'zgarish yuz berganligi sabab bo'lgan edi. Afg'onistonga qarshi urushda mag'lubiyatga uchragan Buyuk Britaniya Rossiya bilan kelishishga qaror qiladi. Bu kelishuvga binoan Rossiya Markaziy Osiyo bilan cheklanadi, Hindistonga chiqish niyatidan voz kechadi. Buyuk Britaniya esa Rossiyaning Markaziy Osiyoda olib borgan siyosatiga qarshilik qilmaydigan bo'ladi. Afg'oniston esa Buyuk Britaniya va Rossiyaning Osiyodagi mustamlakalari o'rtasida ularni ajratib turuvchi hudud sifatida e'tirof etiladi.

Markaziy Osiyo xonliklari endilikda yakkalanib qolib, ularni faqat o'zaro ittifoqliklarigina saqlab qolishi mumkin edi. Afsuski, ularning o'rtasidagi o'zaro ziddiyat shu darajada kuchli ediki, hatto tashqi hujum xavfi ham ularni birlashtira olmadi. Oqibati yomon bo'ldi. Xonliklar Rossiya istilosi qurboni bo'lishiga yo'l ochildi.

Yakunlarni chiqaramiz

- Rossiya imperiyasining xonliklarni istilo qilish xavfi muqarrar bo'lgan holatda ham o'zbek xonliklari o'zaro birlasha olmadilar.
- ?
1. Markaziy Osiyoda Rossiya — Buyuk Britaniya raqobatiga nimalar sabab bo'ldi?
 2. Markaziy Osiyoga yuborilgan ingliz ekspeditsiyalari qanday vazifalarni bajarganlar?
 3. Qanday voqealar Rossiyaning Markaziy Osiyoga harbiy yurishi muqarrarligini ravshan qilib qo'ydi?

Mustaqil ish

Markaziy Osiyo xonliklarining xalqaro munosabatlari

T/r	Rossiyadan Markaziy Osiyoga kelgan elchilar, natijalari	Markaziy Osiyoga kelgan ingliz elchilari, natijalari	O'zbek xonliklarining Rossiya bosqiniga qarshi o'zaro ittifoq tuza olmaganligi sabablari

41- §. O'zbek xonliklarining taraqqiyotda orqada qolish sabablari va oqibatlari

Jahon taraqqiyotidagi o'zgarishlar

G'arbiy Yevropaning ilg'or mamlakatlari sanoat ishlab chiqarishning yetakchi tarmog'iga aylanib bordi. XVI asrning o'rtalaridan boshlab to'qimachilik, qog'oz, shisha ishlab chiqarishda mehnat taqsimoti va qo'l hunari texnikasiga asoslangan korxonalar—manufaktura (lotincha *manus* — qo'l, *faktura* — tayyorlash)lar vujudga keldi.

XVIII asrning ikkinchi yarmida asbob-uskunalarini harakatga keltiruvchi bug' mashinasi (motor) ixtiro qilindi. Natijada asosiy ishlarni mashinalar bajaruvchi fabrika-zavodlar vujudga keldi.

Bug‘ mashinasi bilan harakatlanuvchi parovoz, paroxod, cho‘yan va po‘lat oluvchi domna pechlar yaratildi, temiryo‘llar qurildi.

Yirik boy tabaqalarning tashqi savdodan, mustamlakalardan, manufakturadan orttirgan boyliklari sanoatni rivojlantirish uchun sarmoya sifatida qo‘yildi. Bu sanoatning rivojlanishida muhim omil bo‘ldi. Eng muhimi, xo‘jalik yuritish uchun zarur bo‘lgan mashinalarni ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yildi, og‘ir sanoat vujudga keldi.

Biroq, bu jarayon jahon mamlakatlarida nihoyatda notekis bordi. Ko‘pgina mamlakatlar, jumladan, o‘zbek xonliklari ham bu jarayondan chetda qolib, taraqqiyotda orqada qolib bordi.

Yurtboshimiz Islom Karimov xonliklar davri tarixiga yangicha nazar tashlar ekan, quyidagi savollar bilan murojaat qiladi:

„Nega jahonga Ahmad Farg‘oniy, Muhammad Xorazmiy, Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Imom al-Buxoriy, Amir Temur, Ulug‘bek, Alisher Navoiy, Bobur kabi buyuk siymolarni bergan bu millat XVII—XIX asrlarga kelib to shu chog‘gacha erishgan yuksalish darajalaridan tushib ketdi? Nega so‘nggi uch asr mobaynida boshimiz qoloqlikdan chiqmay qoldi? Ajdodlarimizning qattiq qarshiligiga qaramay, chor Rossiyasining o‘lkamizni nisbatan oson zabt etishida ana shu qoloqlikning ham o‘rni bo‘lmaganmikan?“¹

Qoloqlik sabablari

Asrlar davomida bir butun bo‘lib kelgan mamlakatning, bir iqtisodiy va ma‘naviy-madaniy makonda yashab kelgan aholining uch xonlikka bo‘linib ketishi, xonliklar o‘rtasida tinimsiz davom etgan qarama-qarshiliklar, urushlar mamlakatni umumbashariy taraqqiyot jarayonidan uzilib, rivojlanishda orqada qolishga mahkum etdi. Har bir xonlik ichidagi hokimiyatni egallash uchun ichki kurash, o‘zaro nizo-janjal, ig‘volarning avj olishi viloyat va tumanlar, qolaversa, butun mamlakatni xonavayron qilardi.

Xonliklarning asrlar davomida o‘zgarmay kelayotgan davlat idora usuli taraqqiyotga g‘ov bo‘lib qolgan edi.

¹ *Karimov I. A.* Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q. T.: „Sharq“, 1998. 9- bet.

Xonliklar o'rtasidagi o'zaro urushlar, etnik nizolar urug'-qabila jamoalarini bir joydan boshqa joylarga ko'chishini keltirib chiqarardi. Yoki ular zo'rlik bilan yashab turgan joylaridan ko'chirilardi. Bu jarayon etnik guruhbozlikni keltirib chiqarardi, aholini bir butun xalq bo'lib jipslashishiga xalaqit berardi. Davlat darajasida ham, viloyatlar darajasida ham yagona xalq, yagona Vatan tushunchasining qadri anglab olinmadi. Odamlarni, Turkistonni, xalqni birlashtirish g'oyasi ostida uyushtira oladigan yo'lboshchi, siyosiy kuch topilmadi.

Xonlar va saroy amaldorlari ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojiga xalaqit berayotgan eski ishlab chiqarish usulini himoya qilardi. Xonliklarning asosiy boyligi bo'lgan yerga egalik qilishning, mulkchilikning eski usuli asrlar davomida o'zgarmasdan kelardi. Yerning egasi xon edi, xonga alohida xizmat ko'rsatgani uchun bir hovuch kishilarga yer hadya qilinardi. Yerni ijaraga olib ishlovchi dehqon yerning egasi emasdi. Shu boisdan dehqon yerni asrab-avaylashga, uning unumdorligini oshirishga intilmasdi, manfaatdor emasdi. Dehqon yer egasi bo'lmagani sababli boshqa joylarga ketaverardi.

Aholi og'ir soliqlardan, g'ayriqonuniy yig'im va majburiyatlardan azob chekardi. Turmush darajasi past bo'lib, aholi iste'mol uchun eng zarur bo'lgan tor doiradagi oddiy buyum va mahsulotlar bilan qanoatlanishga majbur edi. Ishlab chiqarish, asosan, iste'molga yo'naltirilgan bo'lib, iqtisodiyotning o'sishi uchun turtki bo'lolmasdi.

Dehqonchilik nochor ahvolda edi. Yerga ishlov berish o'sha o'sha — bir juft ho'kiz, so'qa-omoch darajasida qolib ketgan edi. Sug'orish ishlariga ahamiyat pasayib, sug'oriladigan yer maydonlari qisqarib borardi. Xonliklarda sanoat ishlari rivojlantirilmadi. Rangli metallar, oltingugurt, marmar, toshko'mir, neft kabi tabiiy boyliklarga mo'l bo'lgan konlar bo'lsa-da, ularni izlab topish, tog'-kon ishlarini yo'lga qo'yishga e'tiborsizlik qilindi. O'lkada yirik daryolar bo'lsa-da, baliqchilikni sanoat darajasiga ko'tarish, kemasozlikni yo'lga qo'yishga e'tibor berilmadi.

Tovar-pul munosabatlari rivojlantirilmadi. Savdoda hamon mol ayirboshlash tarzi davom etardi. Markaziy Osiyo jahon

bozorida ajralib qolgani ustiga, o‘zaro urushlar tufayli xonliklar o‘rtasida yagona ichki bozor ham tashkil topmagan edi.

Qoloqlikning oqibatlari O‘zbek xonliklarining jahon taraqqiyotidan orqada qolishining oqibati yomon bo‘ldi. Iqtisodiy qoloqlik va harbiy nochorlik, ijtimoiy-siyosiy beqarorlik Markaziy Osiyoni o‘z tasarrufiga kiritib olishga intilayotgan davlatlarga qo‘l keldi.

Abdulla Qodiriy o‘zining „O‘tkan kunlar“ romanida Yusufbek hoji tilidan quyidagi alamli so‘zlarni bayon qiladi:

„Maqsadlari juda ochiq... Bittasi mingboshi bo‘lmoqchi, ikkinchisi Normuhammadning o‘rniga o‘tirmoqchi, uchinchisi yana bir shaharni o‘ziga qaram qilmoqchi. Ittifoqning nima ekanligini, yolg‘iz o‘z manfaati, shaxsiyati yo‘lida bir-birini yebichgan mansabparast, dunyoparast va shuhratparast muttahamlar Turkiston tuprog‘idan yo‘qolmay turib, bizning odam bo‘lishimizga aqlim yetmay qoldi... Biz shu holatda ketadigan, bir-birimizning tagimizga suv quyadigan bo‘lsak, yaqindirki, podsho istibdodi Turkistonimizni egallar“.

Haqiqatan ham shunday bo‘ldi. Xonliklardagi o‘zaro nizo va urushlar, parokandalik, oxir-oqibat, ularning Rossiya imperiyasi tomonidan istilo etilishi uchun qulay imkoniyat yaratdi.

Buni diqqat bilan o‘qing

„Bu hayotning shafqatsiz bir qonuniyati bor. Ya’ni tarixning murakkab va hal qiluvchi burilish pallasida har qanday millat va elat o‘z ahilligi va birdamligini saqlab, o‘z milliy manfaatlari yo‘lida qat’iyat bilan turmasa, mas’uliyat va hushyorligini yo‘qotadigan bo‘lsa, oxir-oqibatda o‘zining eng katta, tengsiz boyligi bo‘lmish mustaqilligi va ozodligidan judo bo‘lishi shubhasiz... Bu achchiq haqiqat barchamizga, ayniqsa, bugun hayotga katta umid va ishonch bilan kirib kelayotgan yoshlarimizga doimo saboq bo‘lishi lozim“.

*Islom Karimov. Yuksak ma’naviyat — yengilmas kuch.
— T.: „Ma’naviyat“, 2008, 51—52- betlar.*

1. Nima sababdan o‘zbek xonliklari jahon taraqqiyotidan orqada qoldi?
2. Xonliklardagi qoloqlik qanday oqibatlarga olib keldi?

Mustaqil ish

O‘zbek xonliklarining taraqqiyotda orqada qolish sabablarini tartib bilan yozing. Mustaqil ishni bajarishda „Yuksak ma’naviyat — yengilmas kuch“ asaridan foydalaning.

MUNDARIJA

KIRISH	3
--------------	---

I BOB. MOVAROUNNAHR SHAYBONIYLAR HUKMRONLIGI DAVRIDA

1- §. XV asr oxiri — XVI asr boshlarida Xuroson va Movarounnahr- dagi siyosiy vaziyat	4
2- §. Dashti Qipchoqdagi siyosiy ahvol. Muhammad Shayboniyxon	7
3- §. Movarounnahrda shayboniylar sulolasi hokimiya- tining oʻrnatilishi	10
4- §. Zahiriddin Muhammad Bobur — buyuk davlat arbobi va mutafakkir	14
5- §. Buxoro xonligi	18
6- §. XVI asrda Buxoro xonligida ijtimoiy- iqtisodiy hayot	21
7- §. Buxoro xonligining tashqi siyosati	27
8- §. XVI asrda Buxoro xonligida madaniy hayot	31

II BOB. ASHTARXONIYLAR DAVRIDA BUXORO XONLIGI

9- §. Ashtarxoniylarning hokimiyat tepasiga kelishi	36
10- §. XVIII asrning birinchi yarmida Buxoro xonligida siyosiy tarqoqlikning kuchayishi va uning oqibatlari	40
11- §. Ashtarxoniylar davrida ijtimoiy-iqtisodiy hayot	43
12- §. Maʼnaviy-maʼrifiy, madaniy hayot	47

III BOB. BUXORO AMIRLIGI

13- §. Buxoroda mangʻitlar sulolasi hukmronligining oʻrnatilishi	53
14- §. Amirlik davlat tuzumi va uning maʼmuriy boshqariluvini	56
15- §. Amirlikning xoʻjalik hayoti	59
16- §. Amirlik shaharlari hayoti va savdo-sotiq ishlari	62

17- §. Buxoro amirligi XIX asrning birinchi yarmida	67
18- §. Buxoro amirligida madaniy hayot	70

**IV BOB. XIVA XONLIGINING TASHKIL TOPISHI.
XVI—XVIII ASRNING BIRINCHI YARMIDA XONLIKNING
IJTIMOIY-SIYOSIY, IQTISODIY VA
MADANIY HAYOTI**

19- §. Xiva xonligining tashkil topishi	73
20- §. XVII — XVIII asrning birinchi yarmida Xiva xonligidagi siyosiy ahvol	75
21- §. Xiva xonligining iqtisodiy va madaniy hayoti	79

**V BOB. XVIII ASRNING IKKINCHI YARMI VA XIX
ASRNING BIRINCHI YARMIDA XIVA XONLIGI**

22- §. Xiva xonligida qo‘ng‘irotlar sulolasining hokimiyat tepasiga kelishi	84
23- §. XIX asrning birinchi yarmida Xiva xonligining tashqi siyosati	88
24- §. Xiva xonligining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti	92
25- §. Xiva xonligida shaharlar hayoti	95
26- §. Xiva xonligi tarixi bo‘yicha manbalar	98

**VI BOB. XVI—XIX ASRNING BIRINCHI YARMIDA
QORAQALPOQLAR**

27- §. Qoraqalpoq xalqining shakllanishi va siyosiy hayoti	102
28- §. Qoraqalpoqlarning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti	105
29- §. Qoraqalpoq xalqi madaniyati	109
30- §. XVIII—XIX asrlarda qoraqalpoq adabiyoti ravnaqi	112

**VII BOB. XVIII — XIX ASRNING BIRINCHI YARMIDA
QO‘QON XONLIGI**

31- §. Qo‘qon xonligining tashkil topishi	115
32- §. XVIII asrning ikkinchi yarmi — XIX asr boshlarida Toshkent	117
33- §. XIX asrning birinchi yarmida Qo‘qon xonligining ijtimoiy-siyosiy ahvoli	120
34- §. Qo‘qon xonligida iqtisodiy hayot	124
35- §. Qo‘qon xonligi shaharlari	126
36- §. Qo‘qon xonligida madaniy hayot	129
37- §. Tarixnavislik, san‘at va me‘morchilik	134

**VIII BOB. MARKAZIY OSIYO DAVLATLARINING
XALQARO MUNOSABATLARI**

38- §. XVI—XVIII asrlarda xalqaro munosabatlar	137
39- §. O‘zbek xonliklari va Rossiya imperiyasi munosabatlari	141
40- §. XIX asr birinchi yarmida Markaziy Osiyo uchun Buyuk Britaniya — Rossiya raqobatchiligi	146
41-§. O‘zbek xonliklarining taraqqiyotda orqada qolish sabablari va oqibatlari	150

QAMAR USMONOV, USMON JO'RAYEV,

NAIM NORQULOV

O'ZBEKISTON TARIXI

(XVI — XIX asrning birinchi yarmi)

8- sinf uchun darslik

Qayta ishlangan 3- nashri

„O'qituvchi“ nashriyot-matbaa ijodiy uyi

Toshkent — 2014

Muharrir *T. Mirzayev*

Badiiy muharrir *Sh. Xo'jayev*

Texnik muharrir *T. Greshnikova*

Kompyuterda sahifalovchi *F. Sodiqova*

Musahhih *Z. Gulomova*

Nashriyot litsenziyasi AIN№161. 14.08.2009.

Original-maketdan bosishga ruxsat etildi 24.04.2014. Bichimi 60x90^{1/16}.
Garn. tayms. Kegli 11 shponli. Ofset bosma usulida bosildi. Ofset qog'ozi.

Shartli b.t. 10,0. Hisob-nashriyot t. 11,0. Adadi 55552 nusxa.

Buyurtma №14-232.

Original maket O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining

„O'qituvchi“ nashriyot-matbaa ijodiy uyida tayyorlandi. Toshkent — 129.
Navoiy ko'chasi, 30- uy. // Toshkent, Yunusobod dahasi, Yangishahar
ko'chasi, 1- uy. Shartnoma № 07—11—14

Ozbekiston matbuot va axborot agentligining „Ozbekiston“
nashriyot-matbaa ijodiy uyi bosmaxonasida chop etildi.

Toshkent — 129. Navoiy ko'chasi, 30-uy.

63.3 (50*)
U34

Usmonov Q.

O‘zbekiston tarixi (XVI—XIX asrning birinchi yarmi): 8- sinf o‘quvchilari uchun darslik /
Q. Usmonov, U. Jo‘rayev, N. Norqulov — Qayta ishlangan 3-nashri. — Toshkent: „O‘qituvchi“, 2014. — 160 b.

I. Jo‘rayev U. II. Norqulov N.

ISBN 978-9943-02-763-3

UO‘K: 94(575.1)(075)

KBK 63.3(50*)5ya721

Ijaraga berilgan darslik holatini ko'rsatuvchi jadval

№	O'quvchining ismi va familiyasi	O'quv yili	Darslikning olingandagi holati	Sinf rahbari-ning imzosi	Darslikning topshirilgan-dagi holati	Sinf rahbari-ning imzosi
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

Darslik ijaraga berilib, o'quv yili yakunida qaytarib olinganda yuqoridagi jadval sinf rahbari tomonidan quyidagi baholash mezonlariga asosan to'ldiriladi:

Yangi	Darslikning birinchi marotaba foydalanishga berilgandagi holati.
Yaxshi	Muqova butun, darslikning asosiy qismidan ajralmagan. Barcha varaqlari mavjud, yirtilmagan, ko'chmagan, betlarida yozuv va chiziqlar yo'q.
Qoniqarli	Muqova ezilgan, birmuncha chizilib chetlari yedirilgan, darslikning asosiy qismidan ajralish holati bor, foydalanuvchi tomonidan qoniqarli ta'mirlangan. Ko'chgan varaqlari qayta ta'mirlangan, ayrim betlariga chizilgan.
Qoniqarsiz	Muqovaga chizilgan, yirtilgan, asosiy qismidan ajralgan yoki butunlay yo'q, qoniqarsiz ta'mirlangan. Betlari yirtilgan, varaqlari yetishmaydi, chizib, bo'yab tashlangan. Darslikni tiklab bo'lmaydi.